DECEMBER:-2022,
VOLUME:-11,ISSUE-44

ISSN 2278-4381

SHANTI E
JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CO-EDITOR
P. R. Sharma

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

SHANTI

E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN -2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN	OTHER CONTACT
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

DECEMBER-2022, VOLUME-11, ISSUE-44

Editorial Board

Chief Editor	Co-Editor
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, DECEMER- 2022, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
छायावादी कविताओं में प्रतिबिम्बित बौद्ध-दर्शन -डॉ. दिनेशकुमार उगाभाई राठोड	1-10
A STUDY OF ADOLESCENTS ADJUSTMENT IN RELATION TO THEIR MOTHER'S MILD PSYCHOLOGICAL DISORDERS - Dr. Rashmi C. Trivedi	11-15
ગાંધીજી નો કચ્છ પ્રવાસ -ડો મિહિર એમ. વોરા	16-20
નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ માં પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પદ્ધતિની અસરકારકતા પરત્વેના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ -ડૉ.બળદેવભાઈ આર. દેસાઈ	21-25
એક વરસાદી રાત્રિની રહસ્યમય ઘટના: ગ્રહણરાત્રિ -પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ વજીર	26-27

Title	Page

કઠોપનિષદમાં વ્યક્ત થતા મનોમીમાંસાના શિક્ષણ દર્શનનો અભ્યાસ
-દેસાઈ ઓધારભાઈ બી. 28-36

विष्णुपुराण में वर्णित वर्णाश्रम व्यवस्था एवं धर्म पुरुषार्थ
-काजलबेन डी. ठाकोर, 37-43

શિક્ષણની કેટલીક તરાહોનો આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્ય
-ડૉ. પ્રીતેશ એસ. રાઠોડ 44-46

साहित्यदर्पणोक्तरीत्या काव्यप्रयोजनविवरणम्
-बारीआ रोनकः भारतसिंहः 47-51

काव्यप्रकाशोक्तरीत्याअभिधामूलाव्यञ्जनाशक्तिनिरूपणम्
-परमार किरणकुमारः रमेशभाई 52-57

योगशास्त्रस्य विद्यार्थिजीवने क्रियान्वयस्य विश्लेषणात्मकम् अध्ययनम्
- Nehal N. Dave[1] 58-65

CONSUMER BUYING BEHAVIOUR TOWARDS OTT PLATFORM & ITS IMPACT ON TELEVISION
-Paresh J Parmar 66-81

Exploring the Protological Process of The Akṣara-Puruṣottama Darśana[1] and The Debates of Brahmasūtras 2.3
-Vandan Ranpurwala 82-91

Title **Page**

हिन्दी साहित्य में भारतीय–पाश्चात्य दर्शन का ऐतिहासिक विवेचन

-Malti Arvindbhai Thacker **92-97**

धनञ्जयोक्तदशरूपकमतानुसारं रससूत्रविवरणम् ।

-राठवा भारतः कोयजीभाई **98-105**

ऋषिका लोपामुद्रा

-डॉ. आशा जी.माढक: **106-110**

“छायावादी कविताओं में प्रतिबिम्बित बौद्ध-दर्शन”

डॉ. दिनेशकुमार उगाभाई राठोड (GES-II),
सहायक अध्यापक (हिन्दी),
शासकीय कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय,
वंथली (सोरठ)। ज़ि. जूनागढ़ (गुजरात)।

भूमिका :

सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य, स्वाद-त्याग जैसे शब्दों को सुनते ही हमें गाँधी जी की याद आ जाती है चूँकि ये सारे तत्व हमारे ज़हन में गाँधी के पर्याय के रूप में स्थापित हो चुके हैं। लेकिन हम में से अधिकतर लोग यह जानने की चेष्टा नहीं करते कि गाँधी ने इन्हें कहाँ से खोजा...!? दरअसल, इस विषय पर मैं जब सोचता हूँ तो मुझे गाँधी की खोज जुगतराम दवे के एकादस व्रत के द्वार तक ले जाती है। जो कि मूलरुप से गुजराती में हैं-

“सत्य, अहिंसा, चोरी न करवी वण जो'तु नव संघरवुं,

ब्रहमचर्य ने जाते महेनत, कोई अडे नव अभडावुं,

अभय, स्वदेसी, स्वाद त्याग ने सर्व धर्म सरखा गणवां,

आ अगियार महाव्रत समझी नम्र पणे दृढ आचरवा।”[१]

उपर्युक्त जुगतराम दवे का रचनात्मक निर्माण मुझे जैन धर्म के उपदेशों की और ले चलता है। वहीं से हो कर यह रास्ता मुझे बौद्ध धर्म के उपदेश रुपी उद्‌गम द्वार तक पहुँचाता है, जहाँ पर प्रेम व करुणा से युक्त बुद्ध के उपदेश एवं पंचशील के सिद्धांतो से रुबरु होकर विश्रांती की अनुभूति होती है। जैसे-

“पाणातिपाता वेरमणी, सिक्खापदं समादियामि।

अदिन्नादाना वेरमणी, सिक्खापदं समादियामि।

कामेसुमिच्छाचारा वेरमणी, सिक्खापदं समादियामि।

मुसावादा वेरमणी, सिक्खापदं समादियामि।

सुरा-मेरय-मज्ज-पमादट्ठाना वेरमणी, सिक्खापदं समादियामि।”[२]

इस प्रकार पंचशील के सिद्धांतों में अहिंसा, चोरी-निषेध, व्यभिचार-निषेध, सत्य बोलने का आग्रह तथा मदिरापान आदि व्यसनों से दूर रहने की नसीहत मानवजाति को दी गई है। इसके अतिरिक्त इसमें समस्त प्राणियों के लिए मंगल कामना व प्रसन्नता की प्रार्थना का भाव भी निहित है। जो कि गांधी के संदेश से काफी हद तक मिलता-झुलता है। खैर...... सब से पहले हमें यह जान लेना उचित होगा कि बौद्ध-दर्शन से क्या तात्पर्य है? तत्पश्चात बौद्ध-दर्शन के परिप्रेक्ष्य में छायावादी कविताओं का मूल्यांकन करेंगे।

बौद्ध-दर्शन से तात्पर्य :

बौद्ध-दर्शन का प्रादुर्भाव मूलतः गौतम बुद्ध के क्रांतिकारी विचारों की देन है। उनकी तीक्ष्ण बुद्धि ने यह पहचान लिया था कि दुख कोई आकस्मिक घटना नहीं बल्कि समस्त स्वरुपों के अनुभवों में वह विद्यमान ही होता है। प्रथम निगाह में जो सुख दिखता है उसमें भी अंततः दुख निहित ही रहता है। दुख के कारण की खोज करते हुए उन्होंने मनुष्य की तृष्णा को कारणभूत माना है। अतः तृष्णा का त्याग ही दुखों के निवारण का मूल उपाय है। उन्होंने जाना कि किसी भी चीज़ की स्वतंत्र सत्ता नहीं, एक पर दूसरी निर्भर है और समय के साथ इसमें परिवर्तन भी होता है। आगे वे कहते हैं कि जिस प्रकार वृक्ष अपने बीज के माध्यम से अन्य वृक्ष का निर्माण कर देता है और कालांतर में खुद नष्ट हो जाता है वैसे ही मनुष्य अपने कर्मों के अधिन एक जीवन से दूसरे जीवन का निर्माण कर देता है। यद्यपि हम इसे धर्म के साथ जोड़ते हैं, लेकिन बौद्ध धर्म को असल में धर्म न मान कर एक वैज्ञानिक जानकारी में आस्था रखने वाली आधुनिकता से युक्त प्रागैतिहासिक विचार-धारा मानना ज्यादा उचित प्रतीत होता है। जो जादू-टोना या बाह्याडम्बर में लेशमात्र भी विश्वास नहीं करती और अंततः इश्वर के अस्तित्व पर ही सवाल खड़ा कर देती है। लेकिन यहाँ इस बात का खयाल रहें कि उन्हें नास्तिक मान लेना हमारे ज्ञान की मर्यादा मानी जायेगी। समता, करुणा और बंधुता को केन्द्र में रखकर मध्यम मार्ग के ज़रिए मानवता के लिए कार्य करना इनका मूल मंत्र है। इस प्रकार जहाँ विचारों की अविरत यात्रा ही प्रमुखता से प्रस्फूटित होकर प्रस्थापित हों वहाँ दर्शन से उसका नाता स्वत: ही स्थापित हो जाना स्वाभाविक है।

छायावादी कविताओं में प्रतिबिम्बित बौद्ध-दर्शन :

वैसे देखा जाए तो प्रत्येक देश का साहित्य वहाँ की जनता की चितवृतियों का संचित प्रतिबिम्ब होता है। और कुछ असाधारण बुद्धि-क्षमता के धनी भी इसी समाज का हिस्सा होते हैं। अतः उनकी कुशाग्र बुद्धि का विशेष प्रभाव सदियों तक अविरत यात्रा करता है। तथागत गौतम बुद्ध ऐसा ही एक विरल व्यक्तित्व था जो सदियों तक मानव मस्तिष्क पर छाया रहा और आज भी है। फलतः छायावादी कवियों का बौद्ध-दर्शन से प्रभावित होना कोई आश्चर्य की बात नहीं।

राजनीतिक दृष्टि से प्रथम विश्वयुद्ध के पश्चात भारतीय स्वतंत्रता-आंदोलन ने एक नयी राह व गति पकड़ी। अब तक भारतीय नेता स्वतंत्रता के लिए सहायता या विरोध के स्थूल उपकरणों का प्रयोग करते आ रहे थे, लेकिन इस युग में गांधीजी के नेतृत्व में सत्य, अहिंसा एवं असहयोग की सूक्ष्म शक्ति का प्रयोग होने लगा। यद्यपि प्रारंभ में यह प्रयोग विशेष सफल नहीं रहा, किन्तु, इससे भारतीय नेता हताश या निराश नहीं हुए थे। कुछ विद्वान जो छायावाद की निराशा को सन् १९१९ के प्रथम अवज्ञा आन्दोलन की असफलता से सम्बद्ध करते हैं, यह भूल जाते हैं कि इस असफलता के अनन्तर भी भारतीयों के उत्साह, नीति एवं लक्ष्य में कोई परिवर्तन नहीं आया था, गांधीजी का नेतृत्व यथावत चल रहा था। यह ठीक है कि छायावादी कवि तत्कालीन राजनीतिक आन्दोलनों के प्रति उदासिन से थे, लेकिन इस उदासिनता का कारण उनका 'वैयक्तिकता' में लीन हो जाना है, राजनीतिक निराशा नहीं। उनकी मूल प्रकृति प्रेम, करुणा, त्याग, मानवता आदि से ओतप्रोत नज़र आती है। जबकि राजनीतिक आन्दोलनों एवं स्वातंत्र्य संग्रामों के लिए वीर एवं रौद्र के स्थायीभाव उत्साह एवं जुगुप्सा की आवश्यकता रहती है। जबकि बौद्ध-दर्शन से ओतप्रोत छायावादी करुणा और प्रेम में इन भावों के विकसित होने की कोई संभावना नहीं थी।

आधुनिक काल के विभिन्न प्रभेदों के तहत सन् १९१८ से १९३६ तक की कालावधि को हिन्दी साहित्य में छायावाद के नाम से जाना जाता है, जिसके प्रमुख चार आधारस्तंभ कवि माने जाते हैं- प्रसाद, निराला, पंत और महादेवी वर्मा। इनके द्वारा लिखित कविताओं में कहीं मानवता के स्वर मुखरित होते हैं, कहीं समानता स्थापित करने की कोशिश है, कहीं पीड़ितों के प्रति सहानुभूति नज़र आती है, कहीं बाह्याडम्बर से विद्रोह नज़र आता है तो कहीं सांसारिक-जीवन की क्षणभंगुरता दृष्टिगत होती है। परिणामतः कहा जा सकता है कि इन सभी कवियों की कविताओं पर कहीं-न-कहीं बौद्ध-दर्शन का प्रभाव परिलक्षित होता है। जयशंकर प्रसाद पर यह प्रभाव अत्यधिक नज़र आता है। उनकी 'चन्द्रगुप्त' रचना में सेल्यूकस की पुत्री कार्नेलिया द्वारा गाया गया गीत विदेशियों में भी अपनेपन का भाव भर देता है जोकि बौद्ध-दर्शन का परिचायक प्रतीत होता है। यथा-

"अरुण यह मधुमय देश हमारा।

जहाँ पहुँच अनजान क्षितिज को मिलता एक सहारा।।

*****

लघु सुरधनु-से पंख पसारे, शीतल मलय समीर सहारे।

उड़ते खग जिस ओर मुँह किए, समझ नीड़ निज प्यारा॥

बरसाती आँखों के बादल, बनते जहाँ भरे करुणा जल।

लहरें टकराती अनन्त की, पाकर जहाँ किनारा॥"[3]

तो दूसरी तरफ उनके 'लहर' नामक काव्य-संग्रह में संकलित कविता 'अरी वरुणा की शांत कछार' तो मानो पूर्णतः तथागत को ही समर्पित प्रतीत होती है। यथा-

"अरी वरुणा की शांत कछार!

तपस्वी के वीराग की प्यार !

मुक्ति जल की वह शीतल बाढ़, जगत की ज्वाला करती शांत

तिमिर का हरने को दुख भार, तेज़ अमिताभ अलौकिक कांत

देव कर से पीड़ित विक्षुब्ध, प्राणियों से कह उठा पुकार-

तोड़ सकते हो तुम भव-बंध, तुम्हें है यह पुरा अधिकार

अरी वरुणा की शांत कछार!

तपस्वी के वीराग की प्यार !

छोड़कर जीवन के अतिवाद, मध्य पथ से लो सुगति सुधार

दुख का समुदाय उसका नाश, तुम्हारे कर्मों का व्यापार

विश्व-मानवता का जयघोष, यही पर हुआ जलद-स्वर-मंद्र

मिला था वह पावन आदेश, आज भी साक्षी है रवि-चंद्र

अरी वरुणा की शांत कछार!

तपस्वी के वीराग की प्यार !

तुम्हारा वह अभिनन्दन दिव्य और उस यश का विमल प्रचार

सकल वसुधा को दे संदेश, धन्य होता है बारम्बार

आज कितनी शताब्दियों बाद, उठी ध्वंसों में वह झंकार

प्रतिध्वनि जिसकी सुन दिगन्त, विश्व वाणी का बने विहार ।"[४]

एक और जगह वे सांसारिक जगत से उब कर दूर किसी अज्ञात लोक में जाने की कामना रखते नज़र आते हैं। उनकी निगाह में जगत छल, कपट और प्रवंचना से परिपूर्ण है। अतः कवि अपने नाविक से अनुरोध करते हैं कि मुझे ऐसे रम्य-स्थल पर ले चल, जहाँ चिरशांति एवं अमरता का स्थायी आवास हो और किसी प्रकार की चिंता या निराशा न हो। इस कविता का रसास्वाद करते वक्त ऐसा प्रतीत होता है मानो शांति की खोज में बुद्ध ने गृह-परित्याग का निर्धार किया हो! यथा-

"ले चल वहाँ भूलावा देकर,

मेरे नाविक! धीरे-धीरे।

जिस निर्जन में सागर लहरी,

अम्बर के कानों में गहरी-

निश्चल प्रेम-कथा कहती हो

तज कोलाहल की अवनी रे!

जहाँ साँझ-सी जीवन-छाया,

ढीले अपनी कोमल छाया,

नील नयन से ढुलकाती हो,

राताओं की पाँति घनी रे!" [५]

इस प्रकार प्रसादजी के अधिकतर साहित्य में बौद्ध-दर्शन प्रतिबिम्बित होता नज़र आता है। अपनी इसी पहचान लिए उनका योगदान हिन्दी साहित्य में अपनी एक अलग महत्ता प्रस्थापित करता है।

छायावाद के दूसरे दिग्गज कवि सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला' की एक कविता दृष्टव्य है जिसमें उन्होंने सामाजिक ऊँच-नीच के बंधनों तोड़कर मानवता को केन्द्र में रखकर समानता स्थापित करने का प्रयास किया है। लेकिन इस घटना से बौखलाये उनकी बिरादरी के कथित उच्च वर्ग के लोगों ने उन्हें अपनी परिधि से ही बाहर कर दिया! जबकि इनसान पैदायशी इनसान ही है, उच्च या नीच तो हमारी सोच उन्हें बनाती है। अतः वे कथित उच्च समाज की संकुचित व दरिद्र मानसिकता का परिचय देते हुए लिखते हैं-

"बाहर मैं कर दिया गया हूँ। भीतर, पर, भर दिया गया हूँ।

ऊपर वह बर्फ गली है, नीचे यह नदी चली है;

सख्त तने के उपर नर्म कली है;

इसी तरह हर दिया गया हूँ। बाहर मैं कर दिया गया हूँ।

आँखों पर पानी है लाज का, राग बजा अलग-अलग साज का;

भेद खुला सविता के किरण-व्याज का;

तभी सहज वर दिया गया हूँ। बाहर मैं कर दिया गया हूँ।

भीतर-बाहर; बाहर-भीतर; देखा जब से, हुआ अनश्वर;

माया का साधन यह सस्वर; ऐसे ही धर दिया गया हूँ। बाहर मैं कर दिया गया हूँ।"[६]

छायावाद के एक और प्रसिद्ध व प्रकृति के सुकुमार कवि सुमित्रानंदन 'पंत' को तो बुद्ध की तरह सांसारिक जगत से ही जैसे विरक्ति हो गई है। तथा प्रकृति की सुंदरता के सामने तो उनके लिए कमसीन युवती की सुंदरता भी कोई मयाने नहीं रखती। जैसे ज्ञान की खोज में बुद्ध ने यशोधरा का त्याग कर मानों अपने आप को निर्मोही-सा बना लिया था। ठीक-ठीक वैसी ही भावनाओं की अनुभूति हमें निम्नलिखित 'मोह' कविता को पढ़ते वक्त ज़हन में आती है-

"छोड़ द्रुमों की मृदु छाया,

तोड़ प्रकृति से भी माया,

बाले तेरे बाल-जाल में कैसे उलझा दूँ लोचन?

भूल अभी से इस जक को!"[७]

बुद्ध के मध्यम मार्ग सम्बद्ध दर्शन को अपनाते हुए वे लिखते हैं-

"मैं नहीं चाहता चिर-सुख,

मैं नहीं चाहता चिर दु:ख;....

जग पीड़ित है अति-दुख से,

जग पीड़ित रे, अति-सुख से,

मानव-जग में बँट जाएँ

दुख सुख से औ' सुख दुख से।"[८]

तो कहीं वे प्रकृति के रहस्यों के प्रति कौतुहल व्यक्त करते बुद्ध की तरह ज्ञान-पीपासु नज़र आते हैं। जैसे-

"प्रथम रश्मि का आना रंगिणी!

तूने कैसे पहचाना!?

कहाँ है बाल-विहंगिनि!

पाया तूने यह गाना?"[९]

छायावाद की चौथी आधारस्तंभ कवयित्री और हिन्दी-साहित्य में 'आधुनिक मीरा' के उपनाम से अभिहित महादेवी वर्मा की कविताओं का जब हम अध्ययन करते हैं तब उनमें भी बौद्ध-दर्शन का प्रतिबिम्ब साफ-साफ परिलक्षित होता है। यथा-

"क्या पूजन क्या अर्चन रे?

उस असीम का सुंदर मंदिर मेरा लघुतम जीवन रे!

मेरी श्वासें करती रहतीं नित प्रिय का अभिनंदन रे!

पद-रज को धोने उमड़ आते लोचन में जल-कण रे!

अक्षत पुलकित रोम, मधुर मेरी पीड़ा का चंदन रे!

स्नेह भरा जलता है झिलमिल मेरा यह दीपक-मन रे!

मेरे दृग के तारक में नव उत्पल का उन्मीलन रे!

धूप बने उड़ते रहते हैं प्रतिपल मेरे स्पंदन रे!

प्रिय-प्रिय जपते अधर, ताल देता पलकों का नर्तन रे!"[१०]

उपर्युक्त कविता में परमात्मा की भक्ति हेतु प्रयुक्त बाह्याडम्बरकारी चीज़ों व परंअरओं से महादेवी को परहेज है। अतः वह कहती है कि मैं इस प्रकार की चीज़ों से तुम्हारी पूजा-अर्चना नहीं करुंगी। और जो असीम है, जिसकी कोई सीमा नहीं है, जो अत्र-तत्र-सर्वत्र विद्यमान है। उस परमात्मा को मंदिर में कैद कैसे समझूँ? उनके द्वारा प्रदत यह छोटा-सा जीवन ही मंदिर है! उनकी चरण-रज धोने के लिए गंगाजल की ज़रुरत नहीं, क्योंकि मेरे आँसुओं से पवित्र और कोई जल नहीं! मेरे शरीर के रोंगटे ही उनके लिए अक्षत हैं! मेरा मन रुपी दीपक सदैव प्रेम रुपी घृत से जलता रहे तथा औरों के जीवन का अंधेरा दूर करके समस्त प्राणी मात्र का कल्याण करता रहे, यही परमात्मा की सच्ची पूजा है। बौद्ध-दर्शन का अध्यात्म सम्बन्धी उपदेश भी कविता के इस सार से बिल्कूल मेल खाता है। अतः यह प्रस्थापित होता है कि महादेवी वर्मा पर भी बौद्ध-दर्शन का अपेक्षित प्रभाव था। इसके अतिरिक्त सांसारिक जीवन की क्षणभंगुरता से मुक्ति कैसे पाये? तथा इस संसार रुपी सागर के उस पार कैसे पहुँचे? इस मसले को लेकर 'उस पार' कविता में वह लिखती है-

"सुनाई किसने पल में आन

कान में मधुमय मोहक तान?

'तरी को ले जाओ मँझधार

डूब कर हो जाओगे पार,

विसर्जन ही है कर्णाधार,

वही पहुँचा देगा उस पार!"[११]

इस प्रकार की कविताओं के माध्यम से यह ज्ञात होता है कि, ये सारी रचनाएँ स्वाभाविक रुप से बौद्ध-दर्शन से प्रभावित हैं, इसमें कोई आशंका नहीं। छायावादी कविताओं में प्रतिबिम्बित त्याग, प्रेम, करुणा, मानवता, विश्व कल्याण की भावना, सांसारिक जीवन की क्षणभंगुरता आदि को बौद्ध-दर्शन का ही परिणाम मान लें तो कोई आपत्ति नहीं है।

निष्कर्ष:

संक्षेप में, समस्त छायावादी कवियों पर बौद्ध-दर्शन का प्रभाव प्रतीत होता है, जिसके चलते उनकी कविताओं में भी यह प्रतिबिम्ब परिलक्षित होता है। यह आश्चर्य की बात है कि जिस युग में जलियाँवाला बाग काण्ड, भगतसिंह को फाँसी, साइमन कमीशन-बहिष्कार, नमक-कानून-भंग जैसी घटनाएँ हुई, उसी युग में जीवित रहकर भी छायावादी कवि अपने देश की स्वतंत्रता के लिए एक पंक्ति नहीं लिख सका। क्या वजह हो सकती है इस के पीछे? मेरी राय में छायावादी कवियों की मूल प्रकृति करुणा और प्रेम से मेल खाती थी, जो कि बौद्ध-दर्शन का मूल तात्विक भाव है।

सन्दर्भ सूची:

१.प्रार्थना अने समूह गीतो, प्रकाशक: गूजरात विद्यापीठ-अहमदाबाद, एकादश व्रत-जुगतराम दवे,
पृष्ठ संख्या-१४।

२.बुद्ध वंदना अने परित्तसुत्त, लेखक: सिद्धार्थ स्वरुप बौद्ध, अनुवादक: मिलिन्द बौद्ध, प्रकाशक: धम्मभूमि श्रेष्ठ जीवन के लिए (रजि.)-दिल्ली, प्रथम आवृति-२०२१, पृष्ठ संख्या-१८।

३.छायावादी काव्य-वैभव, संपादक:डॉ.बी.के.कलासवा, प्रकाशक:शान्ति प्रकाशन-रोहतक(हरियाणा), पृष्ठ संख्या-६३।

४. लहर(काव्य-संग्रह), जयशंकर प्रसाद।

५. काव्य-कलश, डॉ.विकल गौतम, जयभारती प्रकाशक-इलाहाबाद, प्रथम संस्करण-२००७,

पृष्ठ संख्या-२३।

६. गुजरात बॉर्ड, कक्षा-११, हिन्दी किताब, प्रकाशक:गु.पा.पु.मंडल-गांधीनगर, पृष्ठ संख्या-१३।

७. तारापथ, सुमित्रानंदन'पंत', लोकभारती प्रकाशन-इलाहाबाद, संस्करण-२०१७, पृष्ठ-५८।

८. तारापथ, सुमित्रानंदन'पंत', लोकभारती प्रकाशन-इलाहाबाद, संस्करण-२०१७, पृष्ठ-९२।

९. तारापथ, सुमित्रानंदन'पंत', लोकभारती प्रकाशन-इलाहाबाद, संस्करण-२०१७, पृष्ठ-५१।

१०.यामा, महादेवी वर्मा, लोकभारती प्रकाशन-इलाहाबाद, संस्करण-२००८,२०१२,२०१६ पृष्ठ संख्या-७९।

११.यामा, महादेवी वर्मा, लोकभारती प्रकाशन-इलाहाबाद, संस्करण-२००८,२०१२,२०१६ पृष्ठ संख्या-१२।

A STUDY OF ADOLESCENTS ADJUSTMENT IN RELATION TO THEIR MOTHER'S MILD PSYCHOLOGICAL DISORDERS

Dr. Rashmi C. Trivedi

Assistant Professor

M.N. College, Visnagar.

ABSTRACT:

The present research is limited for Ahmedabad city. The aim of the study is to investigate whether adolescents' mother's mild Psychological disorder has any effect on adolescents' whole adjustment. For the present research, Bel adjustment inventory translated into Gujarati by Dr. D.J. Bhatt was used. For the investigation, total 100 students (50 boys and 50 girls) from Ahmedabad city randomly selected. Result indicated that the mean of boys is higher than girls and its significant value is founded 0.05 on the basis of it, this can be said that the boys' whole adjustment is more satisfactory than girls.

INTRODUCTION:

Adolescence is really a critical stage. According to the Psychologies point of view, in the child's development the role of mother is very important. Mother plays an important role in the child's moulding. If the mother is suffering from mild Psychological disorders, she can't pay attention to the child. As a result, there is lack of development in the child's growth. Freud says - disorders which we see in an adult are actually from in his/ her childhood. In short, if the mother herself has mild Psychological disorder, the child also adopts such qualities and will effect in his/her growth. And he/she will be unable to do the proper adjustment. As a result, he/she will be in frustrated situation.

A mental disorder, also referred to as a mental illness or psychiatric disorder, is a behavioral or mental pattern that causes significant distress or impairment of personal functioning.[6] Such features may be persistent, relapsing and remitting, or occur as single episodes. Many disorders have been described, with signs and symptoms that vary widely between specific disorders. Such disorders may be diagnosed by a mental health professional, usually a clinical psychologist or psychiatrist.

The causes of mental disorders are often unclear. Theories may incorporate findings from a range of fields. Mental disorders are usually defined by a combination of how a person behaves, feels, perceives, or thinks. This may be associated with particular regions or functions of the brain, often in a social context. A mental disorder is one aspect of mental health. Cultural and religious beliefs, as well as social norms, should be taken into account when making a diagnosis.

Services are based in psychiatric hospitals or in the community, and assessments are carried out by mental health professionals such as psychiatrists, psychologists, psychiatric nurses and clinical social workers, using various methods such as psychometric tests but often relying on observation and questioning. Treatments are provided by various mental health professionals. Psychotherapy and psychiatric medication are two major treatment options. Other treatments include lifestyle changes, social interventions, peer support, and self-help. In a minority of cases, there might

be involuntary detention or treatment. Prevention programs have been shown to reduce depression.

The definition and classification of Mild disorders are key issues for researchers as well as service providers and those who may be diagnosed. For a mental state to classify as a disorder, it generally needs to cause dysfunction. - Stein DJ (2013)

There are many different categories of mental disorder, and many different facets of human behavior and personality that can become disordered.

Types of Disorder

Anxiety disorder

An anxiety disorder is anxiety or fear that interferes with normal functioning may be classified as an anxiety disorder.[37] Commonly recognized categories include specific phobias, generalized anxiety disorder, social anxiety disorder, panic disorder, agoraphobia, obsessive-compulsive disorder and post-traumatic stress disorder.

Mood disorder

Other affective (emotion/mood) processes can also become disordered. Mood disorder involving unusually intense and sustained sadness, melancholia, or despair is known as major depression (also known as unipolar or clinical depression). Milder, but still prolonged depression, can be diagnosed as dysthymia. Bipolar disorder (also known as manic depression) involves abnormally "high" or pressured mood states, known as mania or hypomania, alternating with normal or depressed moods. The extent to which unipolar and bipolar mood phenomena represent distinct categories of disorder, or mix and merge along a dimension or spectrum of mood, is subject to some scientific debate.

Psychotic disorder

Patterns of belief, language use and perception of reality can become dysregulated (e.g., delusions, thought disorder, hallucinations). Psychotic disorders in this domain include schizophrenia, and delusional disorder. Schizoaffective disorder is a category used for individuals showing aspects of both schizophrenia and affective disorders. Schizotypy is a category used for individuals showing some of the characteristics associated with schizophrenia, but without meeting cutoff criteria.

Personality disorder

Personality—the fundamental characteristics of a person that influence thoughts and behaviors across situations and time—may be considered disordered if judged to be abnormally rigid and maladaptive. Although treated separately by some, the commonly used categorical schemes include them as mental disorders, albeit on a separate axis II in the case of the DSM-IV. A number of different personality disorders are listed, including those sometimes classed as *eccentric*, such as paranoid, schizoid and schizotypal personality disorders; types that have described as dramatic or emotional, such as antisocial, borderline, histrionic or narcissistic personality disorders; and those sometimes classed as fear-related, such as anxious-avoidant, dependent, or obsessive-compulsive personality disorders. Personality disorders, in general, are defined as emerging in childhood, or at least by adolescence or early adulthood. The ICD also has a category for enduring personality change after a catastrophic experience or psychiatric illness. If an

inability to sufficiently adjust to life circumstances begins within three months of a particular event or situation, and ends within six months after the stressor stops or is eliminated, it may instead be classed as an adjustment disorder. There is an emerging consensus that personality disorders, similar to personality traits in general, incorporate a mixture of acute dysfunctional behaviors that may resolve in short periods, and maladaptive temperamental traits that are more enduring. Furthermore, there are also non-categorical schemes that rate all individuals via a profile of different dimensions of personality without a symptom-based cutoff from normal personality variation, for example through schemes based on dimensional models.

Eating disorder

Eating disorders involve disproportionate concern in matters of food and weight. Categories of disorder in this area include anorexia nervosa, bulimia nervosa, exercise bulimia or binge eating disorder.

Sleep disorder

Sleep disorders are associated with disruption to normal sleep patterns. A common sleep disorder is insomnia, which is described as difficulty falling and/or staying asleep. Other sleep disorders include narcolepsy, sleep apnea, REM sleep behavior disorder, chronic sleep deprivation, and restless leg syndrome.

Narcolepsy is a condition of extreme tendencies to fall asleep whenever and wherever. People with narcolepsy feel refreshed after their random sleep, but eventually get sleepy again. Narcolepsy diagnosis requires an overnight stay at a sleep center for analysis, during which doctors ask for a detailed sleep history and sleep records. Doctors also use actigraphs and polysomnography. Doctors will do a multiple sleep latency test, which measures how long it takes a person to fall asleep.

Sleep apnea, when breathing repeatedly stops and starts during sleep, can be a serious sleep disorder. Three types of sleep apnea include obstructive sleep apnea, central sleep apnea, and complex sleep apnea. Sleep apnea can be diagnosed at home or with polysomnography at a sleep center. An ear, nose, and throat doctor may further help with the sleeping habits.

Sexuality related

Sexual disorders include dyspareunia and various kinds of paraphilia (sexual arousal to objects, situations, or individuals that are considered abnormal or harmful to the person or others).

❖ METHODOLOGY:

❖Problem:

The problem of present study is as mention below:

A study of adolescents adjustment in relation to their mother's mild Psychological disorders.

❖Objective of Study:

To know whether mother's mild Psychology disorders has any effect on adolescents adjustment.

❖Hypothesis:

There is no significant effect of mother's mild Psychological disorders on the adjustment of adolescent students.

❖**Population and Sampling:**

The candidates group form which the researcher selects the sample for research work is known as population. In present study, the population is higher secondary schools students of Gujarati medium in the year of 2021-22 in Ahmedabad city. Two schools from three faculties such as Arts, Commerce and Science faculties were selected. On the basis of these schools, randomly stratified samples of students were selected. There were total 100 students. Out of 100, 50 boys and 50 girls were selected.

❖**Research Variable :**

Indipended Variable : Gender

(1)Boys

(2)Girls

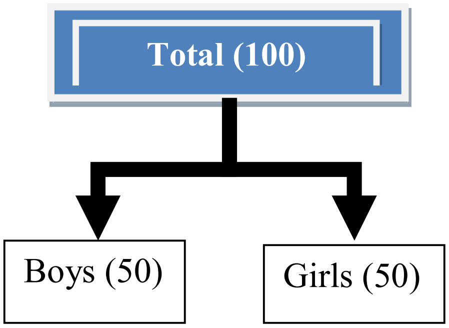

❖**Research Method:**

Researcher has selected the survey method as research method.

❖**Tool:**

Bel adjustment inventory translated into Gujarati by Dr. D.J. Bhatt was used by the researcher. In this inventory four fields are included.

(1) Family Adjustment

(2) Health Adjustment

(3) Social Adjustment

(4) Emotional Adjustment

In this way whole inventory was divided into four ports. But here, the researcher used only three parts. In every part there are 40 statements. In every statement there are three options. Such as "Agree", "Disagree", "Not Sure". For each statement, the score is 2, 1, 0. The minimum score is "0" and the higher is "320". Reliability of this test by test-retest is 0.82 to 0.85 and validity is satisfactory.

❖**Analysis:**

Hypothesis of present study is:

There is no significant effect of mother's mild Psychological disorders on the adjustment of adolescent students.

Table-1

Gender	N	M	SD	DF	T
Boys	50	160.54	11.10	98	2.01
Girls	50	156.46	9.13		

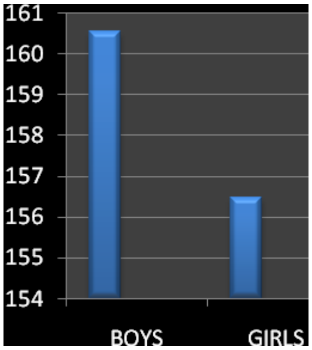

Significant at 0.05 level

From the observation of Table-1, it can be said that the total number of students is 100. Out of 100, "50 were boys and rest of 50 were girls."

On the basis of observation of Table-1, it is found that the mean of boys is 160.54 and the mean of girls is 156.46. Standard deviation of boys and girls are 11.10 and 9.13 respectively. The value of "t" is found 2.01. From the table the significance value of "t" is found to be significant at 0.05 level. So that null/zero hypothesis is not accepted.

On the basis of Table-1, it can be said that adjustment of boys is more satisfactory than the girls.

REFERNCES

Manorogshashtra and Vayaktik Samayojannu Manovigyan,
C. Jamanadas Co., C-18, Madhavpura Market, Shahibag Road, Ahmedabad.

"Mental Health: Types of Mental Illness". WebMD. 1 July 2005. Retrieved 29 September 2009.

Akiskal HS, Benazzi F (May 2006). "The DSM-IV and ICD-10 categories of recurrent [major] depressive and bipolar II disorders: evidence that they lie on a dimensional spectrum". *Journal of Affective Disorders*. **92** (1): 45–54.

McIntyre, Roger S. (2017). "Mixed features and mixed states in psychiatry: from calculus to geometry". C N S Spectrums. Cambridge University Press. 22 (2): 116–117.

Clark LA (2007). "Assessment and diagnosis of personality disorder: perennial issues and an emerging reconceptualization". *Annual Review of Psychology*. 58 (1): 227–57.

Stein DJ (December 2013). "What is a mental disorder? A perspective from cognitive-affective science". *Canadian Journal of Psychiatry*. 58 (12): 656–62.

ગાંધીજી નો કચ્છ પ્રવાસ

ડો મિહિર એમ. વોરા

એબ્સ્ટ્રેક્ટ:

મિત્રો આ લેખ મેં ભુજના સ્વ શ્રી .પ્રભુલાલભાઈ ધોળકિયાએ “કચ્છ માંહેના ગાંધીજીના સન 1925ના પ્રવાસની લેખી ની” ડાયરીના પાના ને આધારે લખ્યો છે પ્રભુલાલ ભાઈ ના દીકરી શ્રીમતી સરોજબેન અંજારિયા ની વાતો ને આધારે લખાયો છે જેની નોંધ લેજો એટલે આ લેખ એક ઐતિહાસિક ઝરણું છે.. લેખક-સ્વયંસેવકને નાતે સાદ્યંત આ યાત્રામાં ય જોડાયેલા. આ એક ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ છે અને ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેના કરેલા પ્રયાસો છે.

પ્રારંભ :

ગાંધીજી 1925માં બે અઠવાડિયા માટે કચ્છની યાત્રા પર આવેલા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને મહાદેવભાઈ દેસાઈ પણ સાથે હતા. કચ્છમાં દરેક સ્થળે બાપુનું ભવ્ય સન્માન થયું, તેમના દર્શનાર્થે માનવ મેદની ઊમટતી, છતાં દરેક સ્થળે હરિજનોને અલગ રાખવામાં આવ્યા. ક્યાંક તેમને માર પડ્યો. સભા તોડવાના પ્રયત્નો થયા. આ સ્થિતિ જોઈ બાપુની વેદનાનો પાર ન રહ્યો.

લેખકનો ‘આંખે દેખ્યો અહેવાલ’

પ્રથમ કચ્છથી પ્રકાશિત થતા રમેશભાઈ સંઘવીના તંત્રીપદ હેઠળ સંપાદિત દ્વિમાસિક “શાશ્વત ગાંધી”માં હપ્તાવાર છપાયો હતો તેના આધારે લખ્યો છે. મિત્રો મારા નાના અને કચ્છ નો એનસાયક્લોપીડીયા કહેવાતા એવા કચ્છ જિલ્લા પંચાયત ના પ્રથમ પ્રમુખ અને મારા નાના સ્વ ,શ્રી કાંતિપ્રસાદ સી અંતાણી ની સક્રિય ભૂમિકા હતી ગાંધીજી ને કચ્છ લઇ આવામાં તેમનો ફાળો હતો એટલે અને આ મુલાકાત વખતે જ મારા નાના ની માતા ને કહું હતું કે તમારો દીકરો કાંતિપ્રસાદ હીરો છે એટલે તેને સાચવજો તે વાક્ય આગળ જતા સાર્થક બન્યું હતું. ભુજથી યાત્રા આગળ વધી ત્યારે વ્યવસ્થાતંત્રના સંચાલન માટે મધ્યસ્થ સ્વાગત મંડળના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વાગત મંડળના બે મંત્રીઓ શ્રી ગુલાબશંકર ધોળકિયા અને શ્રી કાંતિપ્રસાદ અંતાણી તથા સ્વાગત મંડળના એક સભ્ય શ્રી પ્રભુલાલ ધોળકિયાને સરદારશ્રીએ બાપુના રસાલા સાથે રહેવાનું કહ્યું એટલે આ ભાઈઓએ યાત્રાના સમગ્ર આયોજનનું તંત્ર સંભાળી લીધું.

આ બધી વાતો ભુજના સ્વ શ્રી .પ્રભુલાલભાઈ ધોળકિયાએ કચ્છ માંહેના ગાંધીજીના સન 1925ના પ્રવાસની ડાયરીના પાના માં લખી છે .આમાં ગાંધીજી ભુજ ભુજ 22 ઓક્ટોબર ૧૯૨૫થી 24 ઓક્ટોબર સુધી ,૨૫ ,૨૬ ઓક્ટોબર કચ્છના પશ્ચિમ ભાગ તરફ ,27 ઓક્ટોબર, કોઠારાથી વિંઝાણ થઈને મોડી રાત્રે ડુમરા પહોંચ્યા,૨૮,૨૯ ઓટકોબર, ડુમરાથી માંડવી ભણી વળ્યા, 30 ,૩૧ ઓક્ટોબર ગોધરાથી સંઘ માંડવી પહોંચ્યો,૧,૨,3 નવેબ્બર મુન્દ્રા ,૪નવેમ્બર અંજાર ,5 નવેંબર કચ્છ માંથી પ્રસ્થાનકર્યું

હતું.આ યાત્રા માં ગાંધીજી ને કચ્છ ના અનેક લોકો જેવા કેપ્રખ્યાત સુપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી ઠાકરે બાપુની મુલાકાત લીધી હતી અને કચ્છની વનસ્પતિ સમૃદ્ધિની રસપ્રદ વાતો કરી.બાપુના વરદ હસ્તે તેમણે વૃક્ષારોપણ કરાવ્યું હતું . આ વૃક્ષ સમૂહને 'ગાંધી કુંજ'નું નામાભિધાન આપી તેની ભાળવણ માંડવી નગરપાલિકાને સુપરત કરી. મહાદેવભાઈને કાઠડા રાજમહેલ લઈ જઈને ત્યાં કરેલો વિપુલ વનસ્પતિ સંગ્રહ અને વનસ્પતિ પ્રદર્શન બતાવ્યા હતા .દેશલપુર પાસે મંજલના ત્રિભેટે મંજલના વતની કચ્છના ખેડૂત અને અંત્યજ સેવક ખટાઉ વાલજીનાં બહેન સાધ્વી મૈયા અને તેમના મહિલાશ્રમની બહેનોએ બાપુના દિલને ટાઢક વળે તેવું સ્વાગત કર્યું. આશ્રમની બધી બહેનો નખશીખ ખાદીધારી. સ્વાગત ફૂલહારોને બદલે જાતે કાંતેલી આંટીઓની ભેટ ધરીને કર્યું. અંત્યજ સેવા અને ખાદી ભાવનાથી રંગાયેલી આ બહેનોની દેશભક્તિ જોઈ બાપુના મુખેથી "કચ્છમાં સાવ સૂકું નથી, લીલું ય છે ખરું!" એવા પ્રશંસાના શબ્દો નીકળ્યા.. કોટડાના એ લોકસેવક જીવરામ કલ્યાણજી કોઠારીએ પોતાની સમગ્ર મિલકત ખાદી અને હરિજન-ગિરિજનની સેવા અર્થે દેશને ચરણે ધરેલી. આ સેવાવીરે પોતાનું સર્વસ્વ તો અર્પણ કરેલું જ ઉપરાંત પોતાનું જીવન પણ અંત્યજ અને આદિવાસીઓની સેવાને સમર્પણ કર્યું. તેઓ પોતાના પત્ની નાથીબાઈ સાથે ઓરિસ્સાના કંગાળ વિસ્તારમાં ભદકમાં આશ્રમ સ્થાપી જનસેવા કરે છે.ડુમરાની જ્ઞાનશાળાનાં સંચાલિકા કુમારી કબુબહેન,બાળાશ્રમના ગૃહપતિશ્રી ગોવિંદજી આશર,ઉપરાંત અનેક લોકો નો સારો એવો અનુભવ પણ થયો હતો .

મુંબઈથી બાપુ રૂપાવતી સ્ટીમરમાં માંડવી બંદરે ઉતર્યા. એમની સાથે બાપુના મંત્રીઓ શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ તથા શ્રી કૃષ્ણદાસજી, શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, શ્રી મણિલાલ કોઠારી, ખાદી સેવક શ્રી પુરુષોત્તમ આશર, શ્રીમતી વલાબહેન આશર, શ્રી આનંદિની આશર, સરદારશ્રીના પુત્ર શ્રી ડાહ્યાભાઈ અને મુંબઈ વસતા ભુજના શ્રી દોલતરામ જટાશંકર ધોળકિયા તેમ જ મુંબઈના અખબારોના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી જીવરાજ ગોકુલદાસ નેણસી યાત્રી સમૂહમાં ભેળા આવ્યા છે. જે જે સ્થળોએ બાપુનો પડાવ મુકર્રર કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં સ્વાગત મંડળો રચાયાં છે. મધ્યસ્થ સ્વાગત મંડળના યાત્રામાં સાથે રહેલા પ્રતિનિધિઓના માર્ગદર્શન પ્રમાણે કાર્યક્રમોની વ્યવસ્થા કરવાનું આથી સરળતાથી ચાલે છે.

આયોજન:

બાપુ તો દેશના કામો અર્થે દેશભરમાં હંમેશાં પ્રવાસ કરતા હોય છે. એમના પ્રવાસનું આયોજન પૂર્વયોજિત અને વ્યવસ્થાપૂર્ણ હોય છે. પ્રવાસમાં પણ બાપુનાં અનેકવિધ કામો અને દિનચર્યા તેઓશ્રીના આશ્રમમાં હોય છે તે રીતે અવિરત ચાલતાં રહે છે. એટલે યાત્રાની સમગ્ર વ્યવસ્થા પર સરદારશ્રી દેખરેખ રાખી રહ્યા છે અને મણિભાઈ કોઠારીની દોરવણીથી દેશબંધુ સ્મારક ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ પણ મધ્યસ્થ સ્વાગત મંડળના મોવડીઓ ગામેગામ કરી રહ્યા છે. વ્યવસ્થાની દ્રષ્ટિએ તો યાત્રા ધાર્યા પ્રમાણે સફળતાથી આગળ ચાલી રહી છે. કચ્છના કાચા રસ્તાઅને ટાંચાં સાધનોનાં કારણે એક પડાવથી બીજા પડાવે પહોંચવામાં મોડું થઈ જાય તો ય એમાં તો કચ્છની પરિસ્થિતિને કોઈ દોષ દઈ શકાય તેવું નથી. ગાંધીજી આમ તો દેશભરમાં સત્યાગ્રહ, અંત્યોદયોની સેવા,કોંગ્રેસની સભાઓ માટે ફરતા રહેતા હતા. તેવામાં મુંબઈના કચ્છીઓ ગાંધીજીના પરિચયમાં હતા. તેઓ વારંવાર બાપુને કચ્છ આપવવાનું આમંત્ર આપતા હતા. જેનાથી પ્રેરાઈને બાપુ તા.૨૧/૧૦/૧૯૨૫માં મુંબઈથી રૂપવતી સ્ટીમરમાં કચ્છ આવવા નિકળ્યા હતા. રસ્તામાં તેઓએ

દ્વારકામાં સ્ટીમર ઉભી રહી તો ત્યાં પણ ભાષણ આપ્યું હતું. બીજાદિવસેબાપુમાંડવીપહોંચીઆવ્યાહતા..ગાંધીજી માંડવી, ભુજ, કોઠારા, અંજાર,નખત્રાણા પાસે કોટડા, મુન્દ્રા વગેરે શહેરોમાં પ્રવાસ ગોઠવાયો હતો. એ સમયનું કચ્છ ખૂબ જ અલ્પવિકસીત પ્રદેશ હતો. મુખ્ય શહેરો વચ્ચે રસ્તા હતા પરંતુ બાકીની જગ્યાઓ પર રસ્તાના પણ ઠેકાણા ન હતા. જેના પગલે ગાંધીજીને ખૂબ જ થાક લાગવાની સાથે એક વખત તો તાવ પણ આવી ગયો હતો. પૂજ્ય બાપુને કચ્છ પધારવાનું આમંત્રણ આપેલ તે આમંત્રણ અને આગમન વચ્ચેનો મોટો એવો ગાળો મધ્યસ્થ સ્વાગત મંડળને પ્રચાર કરવા માટે અને પૂર્વ તૈયારી માટે મળ્યો. બાપુ જેવી વિભૂતિને આમંત્રીને જે જવાબદારી માથે લીધેલી તેનો ખ્યાલ તો સ્થનિક કાર્યકર્તાઓને હતો પણ બાપુ આપણામાં કઈ કઈ આશા અપેક્ષા રાખશે એ વિશેની અમારી દ્રષ્ટિ કેળવાયેલી નહીં એટલે પ્રચાર અર્થે મળેલા સમયમાં બાપુને યોગ્ય એવા સત્કાર માટે લોકમાનસને કેળવવા માટે કોઈ યોજના અમલમાં મુકાઈ નહીં, એવું યાત્રમાં થયેલા અનુભવે લાગ્યું. સ્વાગત મંડળની અનેક સભાઓ મળેલી. બાપુના શાનદાર સ્વાગતની વિગતો વિચારાઈ. ગામેગામ ફરીને સ્વાગત સભ્યો નોંધવાની ઝુંબેશ પણ નક્કી થયા પ્રમાણે સારી રીતે થઈ. તેમ જ વખતોવખત પત્રિકાઓ પ્રગટ કરીને બાપુની યાત્રા જ્યાં જ્યાંથી પસાર થાય ને જ્યાં જ્યાં સભાઓ યોજાય ત્યાં ત્યાં આવીને સત્કાર કરવાનો અને દર્શનનો લાભ લેવાનો લોકોને સ્વાગત મંડળે અનુરોધ કરેલો. મહારાઓશ્રીએ પણ નિખાલસ મનથી બાપુ પાસે પોતાનું દિલ ખોલ્યું એવું પૂજ્ય બાપુના ભાવવાહી ઉદ્ગારો પરથી પ્રતીત થયું. ગ્રામ પ્રદેશોમાંથી આવેલા કાર્યકરોને સરદારશ્રી અને મણિભાઈ કોઠારીને મળવાનો મોકો મળ્યો એથી કચ્છના કામોની સારી એવી માહિતી એ આગેવાનોને મળી. કચ્છમાં હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે પ્રવર્તતા એખલાસની વાતો જાણીને બાપુને ખૂબ સંતોષ થયો. કચ્છનો મુસ્લિમ ગોસેવાના કાર્યમાં હિન્દુ ધર્મી જેટલી જ દિલચસ્પી દાખવે છે એનું પ્રમાણ કવિ ‘ચમન’ના સાત્વિક દાનથી આ પ્રસંગે પ્રગટ થયું એ સુખદ ગણાય.સ્વાગત મંડળે બે કોરી જેવું મામૂલી લવાજમ રાખી ગરીબમાં ગરીબને પણ બાપુના સ્વાગતનો અધિકારી બનાવ્યો એ પ્રશંસાપાત્ર ગણાયું. તે સાથે કચ્છના વાગડ જેવા પ્રદેશમાં હજી ડોશીમાનો રેંટિયો મોજુદ રહ્યો છે તેની પ્રસાદીરૂપ મેળવેલી સૂતરની સેંકડો આંટીઓ બાપુને ચરણે ધરવામાં આવેલી એ વિધિને સરદારશ્રીએ ખૂબ આવકારદાયક ગણી.કચ્છ ના મહારાવ એ પોતા ની ગાડી પણ આપી હતી ગાંધીજી ને પ્રવાસ માટે પણ તેમને ના પડી દીધી હતી .

આ અરસામાં સ્વ. દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસનું રાષ્ટ્રીય સ્મારક ભંડોળ કરવાનું દેશે નક્કી કરેલું. એ સ્મારક ભંડોળમાં કચ્છની યાત્રામાં પ્રજા પાસેથી સારી એવી રકમ મળશે એવી આશા બાપુને આપવામાં આવેલી અને કાર્યકરોએ પણ સેવેલી. પણ કચ્છના એક વર્તમાનપત્રે સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ પ્રત્યેના અંગત રાગદ્વેષથી પ્રેરાઈને ‘કચ્છના નાણાં કચ્છમાં વપરાય’ એવો પ્રચાર વહેતો કર્યો. વતનભક્તિ અને સ્વદેશ પ્રેમના રૂપાળા નામે ચાલેલી આ સાંકડી મનોવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરે એવા પ્રચારનો ભોગ કચ્છ બહાર વસતા ઘણા એવા ભોળા નાગરિકો બન્યા અને કચ્છીઓની સ્વાભાવિક એવી ઉદાર વૃત્તિને ન શોભે એવો વર્તાવ દાતાઓએ કર્યો એ બનાવ પણ કચ્છના નામને ઝાંખપ આપે એવો આ યાત્રા-ઈતિહાસમાં નોંધાયો!બાપુની કચ્છ યાત્રા ખાસ્સા બે અઠવાડિયા જેટલા સમયની યોજી શક્યા, પણ કચ્છમાં વ્યવહારના સાધનો અઢારમી સદીનાં એટલે બાપુને ખૂબ શ્રમિત કર્યા છતાં કચ્છનો થોડોક જ ભાગ યાત્રા પથમાં આવરી શકાયો.બાપુને વિદાય આપતી વેળાનું દ્રશ્ય ભારે પ્રેરક હતું. હરેક કાર્યકર્તા પોતાના દિલને ઢંઢોળી રહ્યો હતો. બાપુના સંદેશાએ દિલ દિમાગને ઘણું ઘણું આપ્યું હતું. એને જીરવવાની પોતાની કેટલી તાકાત અને તૈયારી છે એની મૂંઝવણ છતાં કાર્યકરોએ

બાપુને ભાવભરી વિદાય આપીને કૃતકૃત્યતા અનુભવી.કચ્છની ખમીરવંતી ભૂમિ અને તેના ભડવીર સંતાનો જગતના આ પુરુષોત્તમનો સંદેશ જીવનમાં ઉતારવા દિલમાં દીવો ધરી પ્રકાશ પાડશે એવી આશા રાખવી રહી.

આ યાત્રાએ બાપુને શરીરના બદલે માનસીક દુઃખ આપ્યું હતું:

આ યાત્રાએ બાપુને શરીરના બદલે માનસીક દુઃખ આપ્યું હતું. ભુજ સહિતના શહેરોમાં બાપુની સભામાં ભદ્ર વર્ષ અને અંત્યોદય વચ્ચે અલગ-અલગ બેઠક વ્યવસૃથા રાખવામાં આવી હોવાથી ગાંધીજી સમસમી ઉઠયા હતા. ગાંધીજીએ મોટાભાગની સભાઓમાં આ અંગે ભારે દુઃખ અને આઘાત વ્યક્ત કર્યો હતો. વળી બાપુ જ્યાં જતા ત્યાં દેશની ગરીબી અને ગૌસેવા માટે ફાળો ઉઘરાવતા. કચ્છમાં પણ તેઓએ સારો એવો ફાળો આવશે તેવી આશા હતી. પરંતુ થયું એનાથી ઉલ્ટુ. કેટલાક શ્રીમંત લોકોએ કચ્છનો રૂપિયો કચ્છમાં એવો પ્રચાર શરૂ કર્યો હતો. જેના લીધે કચ્છની ત્યારે દેશભરમાં છબી ખરડાઈ હતી. બાપુની સાથે સરદાર પટેલ પણ કેટલાક કચ્છીઓની આવી કંજુસાઈ જોઈને ચોંકી ઉઠયા હતા. સરદાર તો અનેક વખત માંડ-માંડ બાપુના લીધે પોતાના ગુસ્સા પર કાબુ રાખી શક્યા હતા. કચ્છના પૈસા કચ્છમાં એવા પ્રચારના લીધે બાપુને કચ્છમાંથી કોઈ વિશેષ ફાળો થયો ન હતો. ખૂદ માહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું હતુ કે, મારા દ્વારા ઉઘરાવેલો ફાળો ખર્ચ કચ્છમાં જ કરાવવા માંગો છો ? પરંતુ આ ફાળો તો હિન્દુસ્તાનના ગરીબોનો ભાગ છે. જો એવી જ શરત રાખવા માંગતા હો તો કચ્છના મિત્રો હું એક કોડી પણ ન લઉં. આવી શરત કચ્છીઓને જ મોઢે મે અત્યંત દુઃખ પૂર્વક સાંભળેલી છે.
વળી ગરીબ લોકોએ ફાળો આપતી વખતે આવી કોઈ શરત મુકી ન હતી તેવું ગાંધીજીએ જ કહ્યું છે. અનેક સભામાં ભદ્ર લોકો અને અંત્યોદય વચ્ચે અલગ-અલગ બેઠક વ્યવસૃથા અને કચ્છમાં અનુસુચિત જાતિઓ સામે કરાતુ ઓરમાન ભર્યું વર્તનની વાતોથી બાપુ દ્રવી ઉઠયા હતા. કચ્છના લોકોએ કેટલીક વહીવટની પણ ફરિયાદો કરી હતી. જેના પગલે બાપુ તત્કાલીન કચ્છના મહારાવને ભુજના શરદબાગ પેલેસમાં મળ્યા હતા. બાપુએ મહારાવને કેટલીક સલાહો પણ આપી હતી. તેવી જાણ ખૂદ બાપુએ ભુજની સભામાં કરી હતી. ખાસ કરીને ભુજની સભામાં થયેલા ડખ્ખાના કારણે કચ્છ તાથા મુંબઈમાં હાહાકાર મચી ગયો હતો. અસ્પૃશ્યતાના મુદ્દે ભુજની સભામાં બાપુએ ત્યારના ભદ્ર લોકોની ઝાટકણી કાઢી હતી. તેના પ્રત્યાઘાત રૂપે બાપુ સાથે રહેલા કેટલાક પ્રતિષ્ઠીત લોકોને ભુજમાં નાતબાહર મુકાતા હોબાળો મચ્યો હતો. બાપુ કચ્છમાં ગંદકીથી પણ વ્યથીત થતા હતા. ખાસ કરીને માંડવીમાં તેઓને ગંદકીનો કડવો અનુભવ થયો હતો. વળી માંડવીની અવ્યવસ્થાથી પણ તેઓ કંટાળ્યા હતા. કચ્છની મુસાફરી અંગે ખૂદ ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે કચ્છ આવતી પહેલા ઉદગાર કાઢેલો કે હું કચ્છ શા સારૂ જાઉં છું ? તેની મને ખબર નથી. હવે અતિ લાંબી લાગેલી મુસાફરીનો એક જ દિવસ બાકી છે ત્યારે મને એમ જ લાગે છે કે હું શા સારૂ આવ્યો ? કચ્છની તો મને કંઈ જ ખબરનહતી.માત્ર કેટલાક કચ્છી ભાઈઓના આગ્રહ અને પ્રેમને જ વશ થઈને હું નિકળ્યો. અહીં આવીને જોયું કે બીજા કેટલાકે તો એમ પણ કહ્યું કે મને કચ્છ લાવતા પહેલા તેઓને પૂછવામાં જ નહોતું આવ્યું !. મે તો પાયા વિનાના આશાનો ડુંગરો બાંધેલા.આ યાત્રામાં બાપુની સાથે સરદાર પટેલ, મહાદેવ દેસાઈ, કૃષ્ણદાસજી, પુરૂસોતમ આશર, વાલાબેન આશર, આનંદીની બેન આશર, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પુત્ર

ડાયાલાલ, દોલતરામ જટાશંકર ધોળકીયા, મુંબઈના વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિ જીવરાજ ગોકુલદાસ નેણસી સાથે રહ્યા હતા. સમગ્ર પ્રવાસની દેખરેખ સરદાર પટેલ પોતે રાખતા હતા. બાપુને સમયર સર ટપાલો મળતી રહે તાથા અખબારો પહોંચે તેવી વ્યવસૃથા કરવામાં આવી હતી. ગાંધીજીએ કચ્છમાં બેઠા-બેઠા અનેક પત્રો તાથા સામાયીકોમાં પણ લખતા રહેતા હતા ! કચ્છ આવતી વખતે સ્ટીમરમાં ગાંધીજીનો જમણો હાથ દુખતો હતો તોથી પત્રોના જવાબો ડાબા હાથોથી લખી આપતા હતા તેવું બાપુએ પત્રમાં લખેલું છે.એવું નથી કે સમગ્ર યાત્રામાં બાપુને ખરાબ અનુભવ થયા. કેટલીક જગ્યાએ બાપુએ કચ્છમાં ખાદી પ્રચાર-પ્રસારના કાર્યો, ગરીબો-અંત્યોદયની સેવા કરનાર લોકોને બિરદાવ્યા પણ હતા. એક સભામાં કચ્છની પ્રજાને બાપુએ સાહસીક, દરીયા ખેડનારી, પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી પૈસા એકઠી કરનારી બતાવી હતી. સેવાભાવી લોકોની પ્રવૃતિને જોઈને બાપુ એ કહ્યું હતું કે, કચ્છ સાવ સુકુ નથી, લીલું પણ છે!

સંદર્ભ :

(૧)મુદ્રાંકન સહયોગ : આશાબહેન બૂચe.mail : saroj.anjaria@gmail.com

(૨)Category:-

Gandhianahttps://opinionmagazine.co.uk/details/2309/gandhijinee-kutchyaatraa,

(૩) રમેશભાઈ સંઘવીના તંત્રીપદ હેઠળ સંપાદિત દ્વિમાસિક “શાશ્વત ગાંધી”

(૪)વિવિધ અખબારી અહેવાલો , વિકિપીડિયા

નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ માં પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પદ્ધતિની અસરકારકતા પરત્વેના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ

સંશોધક
ડૉ.બળદેવભાઈ આર. દેસાઈ
આચાર્ય
શ્રી બી.ડી.સાર્વજનિક વિદ્યાલય,પાટણ

૧.૧ પ્રસ્તાવના

પરીક્ષા સુધારણાનુ એક મુખ્ય લક્ષ્ય એ પરીક્ષાઓની વિશ્વસનિયતા (RELIABILITY) અને સાતત્ય(VALIDITY) વધારવાનુ છે.વળી કોઈપણ તબક્કે વિદ્યાર્થીની સિધ્ધિની કક્ષાનું પ્રમાણપત્ર આપવા માટેજ નહી પરંતુ તેની બાધિક કક્ષા સુધારવામાં વિદ્યાર્થીને મદદરૂપ થવાના મૂલ્યાંકનની પ્રક્રિયા સતત ચાલુ રાખવી જોઈએ.(રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ ૧૯૮૬ની ભલામણ) આ ભલામણોને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આપવા અને પરિક્ષા પધ્ધતિમાં ધડમૂળથી ફેરફેરફારો કરવાનો અવાજ સતત ઉઠતો રહયોછે. વિવિધ કમીશનો નિમાયા અને અમલીકરણના ઢાચામાં ગોઠવવા પ્રયત્નો પણ થયા છતા ભારતિય સનાતન ચિંતન મુજબનો બદલાવ શિક્ષણમાં લાવી શકાયો નથી.(ડો કૌશિક મહેતા મુજબ)

Open book examination method one can measure the examinees various abilities like creative, criticizing analytical synthesizing and application of knowledge in a different situation instead of recalling the inforınation from the text book .(The Sunday Tirnes 9 March -1997)

એટલે કે પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિથી વિદ્યાર્થીઓની ગોખણપટ્ટી બંધ થવા ઉપરાંત તેમની સર્જનાત્મકતા તાર્કિકતા અને વ્યવહારૂ કુશળતા વધવાની પુરી સંભાવના રહેલી છે. થતા દુષણોને ડામવાનો એક ઉપાય એટલે પુસ્તક સાથે પરીક્ષા.પુસ્તક સાથે પરીક્ષા આ પધ્ધતિના ગુજરાતમાં અમલ કરવા સંદર્ભે ઘણા ચિંતકોએ મનન કર્યુ છે. એ દિશામાં આ નવી પધ્ધતિની અસરકારકતાજાણવા માટે સંશોધકે પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

૧.૨ અભ્યાસનું મહત્વઃ

(૧) પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા અનુભવી શિક્ષકો અને શિક્ષણવિદોની દ્રષ્ટિએં નવી પરીક્ષા પધ્ધતિ અંગેનાઅભિપ્રાયો જાણી શકાશે

(૨)પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિના અમલીકરણ પૂર્વે આ સંશોધન એક નાનકડા પદાન તરીકે ઉપયોગી બનશે.

(૩)શિક્ષણવિદોનાં અભિપ્રાયોના આધારે આ પરીક્ષા પધ્ધતિના અમલીકરણમાં જરૂરી ફેરફારો લાવી શકાશે.

૧.૩ સમસ્યાનું શિર્ષક:

' નવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ માં પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પદ્ધતિની અસરકારકતા પરત્વેના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ'

૧.૪ અભ્યાસના હેતુઓ:

(૧)માધ્યમિક શાળાના અનુભવી શિક્ષકોના પુસ્તક સાથે પરિક્ષા પધ્ધતિ અંગેના અભિપ્રાયો જાણવા.

(૨)નિવૃત એવા શિક્ષણવિદોનો આ પરીક્ષા પધ્ધતિ પરત્વેનો દ્રષ્ટિકોણ જાણવો.

(૩)પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિની અસરકારકતા તપાસવી.

૧.૫ સંશોધન પધ્ધતિઃ

પ્રસ્તુત સંશોધન ગુણાત્મક પ્રકારનું છે.જેમાં સંશોધન પધ્ધતિ તરીકે વિષયવસ્તુ પૃથકકરણનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧.૬ વ્યાપવિશ્વ અને નમુના પસંદગીઃ

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે વ્યાપવિશ્વ તરીકે પાટણ શહેરની માધ્યમિક શિક્ષકો અને નિવૃત શિક્ષણવિદોને પસંદ કર્યા હતા.

નમુના પસંદગી માટે સંશોધકે હેતુલક્ષી નમુના પસંદગીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમા પાટણ શહેરની માધ્યમિક શાળાઓ માંથી ૫ વર્ષનો અનુભવ ધરાવતા ૧૫ શિક્ષકો અને માધ્યમિક શાળામાથી નિવૃત થયેલા ૧૦ શિક્ષણવિદો એમ મળીને કુલ ૨૫ પાત્રોને નમૂનામાં પસંદ કરાયા હતા.

૧.૭ અભ્યાસની ક્ષેત્ર મર્યાદા:

(૧)પ્રસ્તુત અભ્યાસનાં તારણો પસંદ કરાયેલા વ્યાપવિશ્વને જ લાગુ પાડી શકાશે.

(૨)પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગુણાત્મક પ્રકારે હોવાથી મુલાકાત અને અભિપ્રાયાવલી દ્વારા મળેલી માહિતીના અર્થઘટનમાં આત્મલક્ષીતા રહી હોવાની થોડી સંભાવના હોઈ શકે છે.

૧.૮ ઉપકરણઃ

પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્યમાં સંશોધકે માહિતી મેળવવા માટે નીચે મુજબના બે ઉપકરણોનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

(૧) રૂબરૂ મુલાકાત

(૨) મુકત અભિપ્રાયાવલી

૧.૯ માહિતીનુ એકત્રીકરણઃ

પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્ય માટે માહિતી એકત્ર કરવા સંશોધકે પાટણ શહેરની શાળાઓની મુલાકાત લીધી હતી. આ સમયે નમુનાના પાત્રોને મુકત અભિપ્રાયાવલી આપીને તેમજ મૌખિક રીતે પ્રશ્નો પુછીને મુલાકાતના આધારે જરૂરી માહિતી એકત્ર કરી હતી.

૧.૧૦ માહિતીનું પૃથક્કરણઃ

માધ્યમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રના અનુભવી અને નિવૃત શિક્ષણવિદો પાસેથી કુલ પાંચ ઘટકોને આધારે વૈવિધ્યસભર અભિપ્રાયો મળ્યા હતા.આ મંતવ્ય તેઓના અનુભવ આધારીત હતા.પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિની અસરકારકતા અંગેના અભિપ્રાયો અને રૂબરૂ મુલાકાતના મુદ્દાઓ વિષે વિવિધ સંદર્ભોને આધારેવિચારવામાં આવ્યું હતુ.ત્યારબાદ તેનુ ઉંડાણપૂર્વક ચિંતન કરીને નવી પરીક્ષા પધ્ધતિની અસરકારકતાના સોપાનોને મુલવવામાં આવ્યા હતા.

૧.૧૧ અભ્યાસનાં તારણો:

પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિની અસરકારકતા પરત્વે મળેલા અભિપ્રાયોને આધારે નીચેના જેવા નિષ્કર્ષ પ્રાપ્ત થયા હતા.

(૧) માધ્યમિક શિક્ષણમાં વર્ષો સુધી કાર્ય કરીને નિવૃત થયેલા શિક્ષણવિદોના અભિપ્રાયોના આધારે તારવી શકાયુ કે વધતા જતા પરીક્ષાના દુષણો ,મૌલિક અભિવ્યકિતનો હ્રાસ ,ચોરીનુ દુષણ તથા પેપર ફુટવા ની ઘટનાઓ પર રોક લગાવવાનો એક ઉપાય પુસ્તક સાથે પરીક્ષા છે.

(૨) આ પધ્ધતિની અસરકારકતા બાબતે નિષેધક પરીબળો તરીકે સામાજિક અવરોધ,નવી પધ્ધતિ પ્રત્યેના વૈજ્ઞાનિક અભિગમનો અભાવ,અમલીકરણનો વ્યાપ,જરૂરી સંસાધનોનો અભાવ તથા વહીવટી મુશ્કેલીઓને ગણાવતા હતા.

(૩) આ પધ્ધતિ વધુ અસરકારક નીવડશે એ તરફેણમાં નીચેના તારણો પ્રાપ્ત થયા હતા. જ્ઞાનના ઉપયોજન આધારિત ખ્યાલોને વધુ પ્રાધાન્ય મળશે. પરીક્ષાનો ડર દુર થશે અને ગોખણપટ્ટી દુર થશે.વિદ્યાર્થીઓમાં વધુ વિચારવાની અને મૌલિક અભિવ્યકિતની તક મળશે. માહિતીના જથ્થાને બદલે

જરૂરીયાત આધારિત શિક્ષણ બનશે. મુલ્યાંકન માટે તર્કબધ્ધ પધ્ધતિ અપનાવવી પડશે. સમજપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓને સાચુ શિક્ષણ મળી શકશે.

(૪) પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિની અસરકારકતા વધારવા શિક્ષકો ,વાલીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને આ પધ્ધતિના લાભોથી વાકેફ કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મુકતા હતા.

(૫) માધ્યમિક શાળાઓના અનુભવી શિક્ષકો મુજબ આ પધ્ધતિએ પરીક્ષાથી ટયુશન પ્રથા ,ભારવાળુ ભણતર જેવા દુષણો દુર થવાની સંભાવના હોવાથી આ પધ્ધતિ વધુ અસરકારક રહેશે.

(૬) પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિથી બાળકની શાળા અને પાઠયપુસ્તકો પરત્વેની શ્રધ્ધા વધશે અને સંપુટ જેવા અન્ય માધ્યમોની બદી દુર થશે.

(૭) જે વિષયવસ્તુ ભવિષ્યમાં બદલાઈ જવાનુ છે તેને યાદ રાખવુ બિનજરૂરી છે.એ અર્થમાં પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિ વધુ અસરકારક છે.

(૮) ભાષા કે સાહિત્યના વિષયોમાં પુસ્તક સાથે પરીક્ષા ઓછી અસરકારક રહેશે.કારણ કે ભાષા શીખવી કે તેની અભિવ્યકિત કરવી એ લાંબા ગાળાની પ્રક્રિયા છે.

(૯) જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ,અમર્યાદિત ગતિએ અદ્યતન ટેકનીકલ માધ્યમો દ્વારા થતો શિક્ષણનો ફ્લો આ બધા ને પહોચી વળવા ઓપન બુક એકઝામીનેશન એક પરીવર્તનકારી વિચકર છે. જે જડપથી આવતા પરીવર્તનોને સમજવા માટે વધુ અસરકારક છે.

૧.૧૨ શૈક્ષણિક ફ્લીતાર્થો :

(૧) પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિને અસરકારક બનાવવા સૌ પ્રથમ તેના પ્રત્યે શિક્ષક,વાલી,વિદ્યાર્થી ઓને અભિમુખ બનાવવા પડશે.

(૨) આ પધ્ધતિએ પરીક્ષા માટે નકકી થનારા પાઠ્યપુસ્તક તથા સંદર્ભોનુ પૂર્વ આયોજન કરવુ પડશે.

(૩) પુસ્તક સાથે પરીક્ષા માટેના પ્રશ્નપત્રનુ સ્વરૂપ અનેતેના મુલ્યાંકન માટે શિક્ષકોને સજજ બનાવવા પડશે.

(૪) પુસ્તક સાથે પરીક્ષા પધ્ધતિ અંગે પ્રવર્તતી દ્વિધાઓ અને ગેરસમજ દુર કરવા માનસીકતામાં બદલાવ લાવવો પડશે.

(૫) આ પધ્ધતિએ લીધેલી પરીક્ષાના પરીણામોની વિશ્વસનીયતા અને માન્યતા અંગે જરૂરી તપાસ કરવી પડશે.

સંદર્ભ સૂચિ

Lim,Pin Farmer.,"Open book examination a challenge for us".(1998)

The Sunday Times 9 March -1997

www.studygs.net.html.com

www.ic.unswedy.htmlil.com

મોતીભાઈ મ.પટેલ.,ભારતીય શિક્ષણનો ઈતિહાસ: એક ઝલક.બી.એસ.શાહ પ્રકાશન.અમદાવાદ

ડો.એમ.એલ.જોષી.,સંશોધન પત્રનુ લેખનશી રીતે કરશો ?પ્રકાશીત સંશોધનમૂલક લેખ.

અચલા-શૈક્ષણિક માસિક પત્રિકા

આદિત્ય કિરણ-શૈક્ષણિક સામયિક

એક વરસાદી રાત્રિની રહસ્યમય ઘટના: ગ્રહણરાત્રિ

પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ વજીર

(ગુજરાતી વિભાગ)

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર- શ્રી ક્રિષ્ના આર્ટસ કોલેજ, લાખણી.

વીસમી સદીના છઠ્ઠા દાયકામાં જેમનું નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાષાકર્મ અને ઘટના તિરોધાનને આગળ કરનાર આધુનિકમાં હતું તેવા લેખકશ્રી મોહમ્મદ માંકડનો જન્મ ૧૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ના રોજ પાળિયાદમાં થયો હતો. તેમણે પહેલાં શિક્ષકની નોકરી પછી લેખનને વ્યવસાય તરીકે અપનાવ્યો હતો.મોહમ્મદ માંકડ પાસેથી ૩૫ જેટલી નવલકથાઓ મળી છે. તે માંકડની લેખિનીની અસીમ શ્રદ્ધાનું કલાત્મક આલેખન છે. એક જગ્યાએ એમણે કહ્યું છે કે તેમને ગાયક થવું હતું, પણ સંજોગોએ તેમને લેખક બનાવ્યા છે. તેમની નવલકથાઓમાં કેન્દ્રસ્થાને માણસ, માણસના મનની મનોસ્થિતિ, આંતરમનની ગતિ-વિધિઓનું આલેખન જોવા મળે છે. સંઘર્ષ, સત્તા, સંપત્તિ વગેરેના આવિર્ભાવોને કથાવસ્તુમાં ખપમાં લીધા છે.

ગ્રહણરાત્રિ: એક રહસ્યમય ઘટના

શીર્ષક જ સૂચવે છે કે ગ્રહણ એટલે તમે સાંભળ્યું જ હશે કે સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણ. દિવસે થાય તે સૂર્યગ્રહણ અને રાત્રે થાય તે ચંદ્રગ્રહણ. અહીં એ તો સ્પષ્ટ છે કે ગ્રહણ એ રાત્રિનું છે. જે રીતે ખગોળીય ઘટના પ્રમાણે પૃથ્વી ચંદ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે આવે ત્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય છે. કંઈક આવું જ એક રાત્રિએ કિશનના અસ્તિત્વની આડે આવી જાય છે. કિશન નંદલાલનું ગોળી મારી ખૂન કરે છે. આ નવલકથામોહમ્મદ માંકડની આધુનિકયુગને ઉજાગર કરતી અને ગામડાના ચિત્રને રજૂ કરતી નવલકથા છે. ગાંધીયુગ પછીના ગામડાને અહીં ઉજાગર કર્યું છે.

'જર, જમીન અને જોરુ એ ત્રણ કજિયાના છોરૂ' આ ઉક્તિને સાર્થક કરતી આ નવલકથા છે. નાયક કિશનના હ્રદયમાં એકબાજુ પ્રેમ તો બીજીબાજુ વેર છે. આ બંને વચ્ચે નાયક ઝઝૂમ્યા કરે છે. આ ઝૂરાપે તેમને શાંતિથી જીવવા દીધો નથી. સ્થાનકપુર કાઠી દરબારના ગામમાં નંદલાલ નામનો એક બ્રાહ્મણ, ભલભલાં કાઠીઓને એ ધૂળ ચાટતા કરી દે એવો ભડ હતો. નંદલાલ આજુબાજુના વિસ્તારમાં 'નંદલાલ બંકડો' તરીકે ઓળખાતો હતો. કારણ કે તેને કોઈ મારી શકતું ન હતું. બુદ્ધિચાતુર્ય અને ખમીરવંતા આ યુવાનની ડોક્ટર સાથેની વાત સહનશીલતા દર્શાવે છે. "તમે જરાય થડક્યા વિના ગોળી કાઢી લ્યો. મને નશો આપવાની જરૂર નથી. મારા મોંમાંથી ઊંહકારો નીકળે તો ખાસડું મારજો."

પોતાના સંતાન સાથે એને બનતું નહતું. કારણ કે પોતાના ઘરમાં જ ગ્રહણ હતું.નંદલાલે પોતાને ત્યાં નોકર તરીકે કામ કરતા કિશનને એક દીકરાની જેમ રાખ્યો હતો. ભૌતિક સગવડોથી ભરપુર નંદલાલના ઘરમાં

સુખ નામે મીંડું હતું. પોતાનો નાનો પુત્ર મનસુખ બાયલો હતો.મનસુખની પત્ની પ્રભા જેવી સ્ત્રીઓ પણ સમાજમાં હોય છે જે પોતાના પત્નીને પરિવારથી અલગ થવા માટે ગમે તે કરાવે છે. અંતુ તેમના ઘેર આવે છે. કારણ કે તેણે પ્રેમલગ્ન કર્યા હતા તે મધુરી બીમાર રહેતી હોવાથી પૈસાની જરૂર હતી. નંદલાલને ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે કૂણા સંબંધો હતા.

કિશન એ નંદલાલનો વિશ્વાસુ હોય છે. પણ બને છે એવું કે જીલુ ખાચરની રિવોલ્વર કિશન ચોરી લે છે જેથી નંદલાલના ખૂનનો આરોપ જીલુ ખાચર પર આવે. એકવાર તે અજ્ઞાતવશ થઈને આયોજન પ્રમાણે નંદલાલને ગોળી મારી દે છે. તેને નંદલાલનું ખૂન કરવાની ઈચ્છા નહોતી, તેમ છતાં એનાથી આ થઇ જાય છે. પરંતુ નવલકથામાં નવો જ વળાંક આવે છે. નંદલાલ ખૂન પહેલાં જ કેન્સરની બીમારીથી પીડાતો હતો. અને એણે જીવનને સંકેલી લીધું હતું. નંદલાલ પોતે પત્રમાં પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે અને લખે છે કે “આ દુનિયામાં મેં જાણી જોઈને કોઈનું બુરું કર્યું નથી. સ્વભાવને લીધે ઘણીવાર અકડાઈ બતાવી છે, પણ સ્વભાવનું કોઈ ઓસડ નથી. મારા ઉપર જેમણે ઘા કરવા જેણે ઈચ્છા કરી, એમના ઉપર મેં ઘા કર્યા છે અને સુલેહ કરવા આવ્યા એમની સાથે મેં સામે જોઈને સુલેહ કરી છે.” અહીં એમના આંતરમનનો ખ્યાલ કળી શકાય છે.

આખી નવલકથા નંદલાલની આસપાસ ગૂંથાઈ છે, પરંતુ નવલકથાનો મુખ્ય રસ આપણને કિશનના પાત્રમાંથી મળે છે. કિશનનું પાત્ર વેર અને પ્રેમની ભિન્ન લાગણીઓમાં ડૂબી ગયું છે. પોતાના પિતાનું વેર વાળે તો પોતાના પ્રેમને અન્યાય થાય અને પ્રેમને મહત્વ આપે તો પિતા પાસે પિતાની મરણ પથારીએ જે મનમાં ગાંઠ વાળેલી એ વેર ન લઈ શકવાનો અફસોસ રહી જાય. તેનું મુળનામ આમ તો મુકુન્દ છે, પણ સ્થાનકપુરમાં આવીને પોતાનું વેર વાળવા કિશન નામ ધારણ કરે છે. તે સ્વભાવે શાંત અને મૃદુભાષી તેમજ ઓછું બોલનાર પાત્ર છે. જયારે જગદીશનું પાત્ર ‘ખાલી ઘડા’ જેવું છે. પોતે વાત-વાતમાં જરૂરિયાત વગરની દલીલ કરે છે. નરેન્દ્ર જેવા હોશિયાર પાત્રો પણ કથામાં પોતાની સારી છાપ છોડી જાય તેવાં છે.જીલુ ખાચર જેવો કાઠી દરબાર હોવા છતાં પણ ફોજદાર સામે ધ્રૂસકે-ધ્રૂસકે રડે છે, તો અહીં આપણને પોલીસની તાકાતનો પરચો પણ મળે છે.

રૂપા નંદલાલની પૌત્રી છે જે નાનપણથી મા-બાપ વગર ઉછરી છે. તેનો પ્રિયતમ પણ દગાબાજ નીકળે છે. જે દાદાએ ઉછેરી હતી, એનું આવું કમોત જોઈને એના તમામ સહારા છીનવાઈ જતા હોય એવું લાગે છે.લેખકે મહેન્દ્રના શબ્દોમાં એક સરસ વાત અહીં રજૂ કરી છે. “પ્રેમ મૂળ વસ્તુ છે અને વેર તો માત્ર પડછાયો છે. ચંદ્ર ઘણીવાર પડછાયા નીચે આવી જાય છે, પરંતુ ગ્રહણ એ ચંદ્રની કાયમી સ્થિતિ નથી.” માણસના મનનું પણ એવું જ છે. કોઈકવાર કદાચ એ ઓછાયાના અંધકારમાં ઉતાવળો થઈને કશુંક કરી બેસે તો જિંદગીભર એણે પસ્તાવવું પડે છે.

આ નવલકથા ૩૦૮ પૃષ્ઠમાં વહેંચાયેલી છે. આ નવલકથામાં અનેક રહસ્યોની હારમાળા ભાવક-વાચકને જકડી રાખવામાં સફળ થઇ છે. આમ સમગ્ર કથામાંથી પસાર થતાં સમયની એક ચોક્કસ પળની વેધક અણીને શબ્દબદ્ધ કરવાની સર્જકની શક્તિનો પરિચય આપણને જોવા મળે છે.

સંદર્ભ-

૧. ગ્રહણરાત્રિ- લેખક- મોહમ્મદ માંકડ આવૃત્તિ- ૧૯૭૧

કઠોપનિષદમાં વ્યક્ત થતા મનોમીમાંસાના શિક્ષણ દર્શનનો અભ્યાસ

સંશોધક
દેસાઈ ઓધારભાઈ બી.
પી.એચ.ડી.રીસર્ચ સ્કોલર
શ્રી ગોવિંદગુરુ યુનિવર્સીટી, ગોધરા.

સારાંશ ;-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ કઠોપનિષદ પર આધારિત મનોમીમાંસામા અધ્યયનના સિધ્ધાંત અને માનસિક સ્વાસ્થય જાણવા માટે અભ્યાસ કર્યો હતો અભ્યાસના હેતુ કઠોપનિષદમાં થી ગૃહિતાર્થ તારવી તેના ફલિતાર્થ તારવી શિક્ષણ વિચાર તારવવામાં આવ્યા આવ્યા હતા વ્યાપવિશ્વમાં 120 મંત્રમાં થી સહેતુક નમૂના પસન્દગી માં તજજ્ઞના અભીપ્રાય મુજબ 06 મંત્રો ના સમાવેશ કરેલ છે અભ્યાસનું ક્ષેત્ર શિક્ષણ નું તત્વજ્ઞાન માં ગુણાત્મક સંશોધન માટે વર્ણનાત્મક સંશોધનની વિષયવસ્તુ પદ્ધતિ પ્રયુક્તિ નો ઉપયોગ કર્યો હતો માહિતી એકત્રિકરણ શ્રી રામશર્મા આચાર્ય ની 108 ઉપનિષદજ્ઞાન ખંડમાં થી ગૌણ સંદર્ભે તરીકે ઉપયોગ કરી તેનું વાંચન કરી નોંધ પત્રક તૈયાર કરી તજજ્ઞ ના અભીપ્રાય મુજબ 06 મંત્રોમાં થી ગૃહિતાર્થ, તારવવામાં આવેલા તેને વિષય વસ્તુ એકમ મનોમીમાંસા અને વૈચારિક વિભાગ અધ્યયનના સિધ્ધાંત અને માનસિક સ્વાસ્થય પર ગૃહિતાર્થ, ફલિતાર્થ, શિક્ષણ વિચાર તે મુજબ પૃથ્થકરણ, અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું તેના પર થી ગૃહિતાર્થ, ફલિતાર્થ, અને શિક્ષણ વિચાર પ્રાપ્ત થયાં હતા

1 પ્રસ્તાવના

સંશોધન માનવ પ્રગતિનું સૂચક છે, એટલે કે માનવીને આપણે આજે જે વિકસીત અને અત્યંત પરિવર્તિત રૂપમાં જોઈએ છીએ તે સંશોધનને આભારી છે. એનો અર્થ એવો થાય છે કે આજે માનવીની સુખ, સગવડ અને સમૃદ્ધિમાં જે વધારો થયો છે તે વિવિધ સંશોધનોનું જ પરિણામ છે. સંશોધન એ માનવીની બૌદ્ધિક શકિતનો પરિચય આપે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે દિવસે–દિવસે નીત નવા સંશોધનો થઈ રહ્યાં છે, જેની આપણે કલ્પના પણ કરી શકતા નથી અને આવી હકીકતો સંશોધન દ્વારા જયારે સામે આવે છે, ત્યારે બે ઘડી વિચારતા જ રહી જઈએ છીએ. ટૂંકમાં એમ કહી શકાય કે સંશોધન માનવીના અસંતોષનું એટલે અતૃપ્ત જરૂરિયાતોનું પરિણામ છે.

ઉપનિષદોએ હંમેશા જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસુઓને આકર્ષ્યા છે. તેમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન, શિક્ષણ, મૂલ્યો, મનોવિજ્ઞાન, જીવવિજ્ઞાન, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, વ્યવસ્થાપનશાસ્ત્ર તેમજ વિદ્યાનાં અન્ય ક્ષેત્રોનાં પાયાનાં ગૃહિતો પ્રાપ્ય છે. તે પદાર્થ તરફ જોવાનો વિશિષ્ટ અભિગમધરાવે છે. સત્યના પણ સત્યની ખોજને તે પોતાનું લક્ષ્ય બનાવે છે. દરેક પદાર્થના મૂળ સુધી જવાની તેની કોશિશ રહી છે. ભારતીય ચિંતકોએ કોઈ પણ જ્ઞાનને ચકાસવા માટે ત્રણ ગ્રંથોને આખરી પ્રમાણ તરીકે માન્યતા આપીને તેને 'પ્રસ્થાનત્રયી' તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમાં ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા – આ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે. તે સ્વયં જ્ઞાનરૂપ છે અને તેને સ્વયં પ્રમાણ પણ કહેવામાં આવ્યા છે.

ભાણદેવ (૧૯૯૮) લખે છે, "ઉપનિષદોનું અધ્યયન અને અધ્યાપન એક રહસ્યપૂર્ણ ઘટના છે અને ઉપનિષદો તો રહસ્યવિધા છે. ઉપનિષદો દ્વારા જ ઉપનિષદોને સમજી શકાય છે, ઉપનિષદો જ ઉપનિષદોનાં ભાષ્યો છે." (પૃ૪–૯)

જ્ઞાન દાતાએ જાણવું જરૂરી છે કે જ્ઞાન શું છે ? જ્ઞાનનું ફળ કેવું છે ? જ્ઞાનપ્રાપ્તિની રીતો કઈ છે. આ બધુ જાણવા મનોમીમાંસાની વ્યાખ્યા જોઈએ. રાવલ (૧૯૮૫) મનોમીમાંસા એ એક વિજ્ઞાન છે, જે વૈજ્ઞાનિક રીતે જ્ઞાનનાં સ્વરૂપને, સાધન, રીત અને ફળની ચર્ચા કરે છે. તે જ્ઞાન માન્યતા અને અજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ પણ બતાવે છે. (પૃ.-૧૪૯) જ્ઞાનને કઠોપનિષદ્ વિદ્યા અને અવિદ્યા એમ બે પ્રકારમાં વહેંચે છે. વિદ્યા એટલે જે મુકિત અપાવે તે, મુકિત એટલે તમામ પ્રકારના બંધનોમાંથી મુકિત. કઠોપનિષદ્ તેના માટે શ્રેય અને પ્રેય શબ્દ વાપરી તેનું વર્ણન કરે છે. આથી કહીં શકાય કે મનોમીમાંસા એ તત્વજ્ઞાનની જ એક શાખા છે, તે આધ્યાત્મદર્શનનું વિવેચનાત્મક પ્રતિબિંબ પાડે છે, પ્રસ્તુત સંશોધનપત્રમાં અધ્યયનના સિધ્ધાંત અને માનસિક સ્વાસ્થય વગેરેનો સમાવેશ કર્યો હતો.

2 અભ્યાસના હેતુઓ

કોઈ પણ સંશોધન કાર્ય હાથ ધરતા પહેલા તેના હેતુઓ નક્કી કરવામાં આવે છે કારણકે તેનાથી સંશોધકને કાર્યની દિશાસૂઝ પ્રાપ્ત થાય છે. પોતે જે અભ્યાસ કરવા માંગે છે તેમાં આગળ વધી શકે છે. હેતુ વિહિન પ્રક્રિયા ગેરમાર્ગે દોરનારી બની જાય છે. આથી પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે નીચે મુજબના હેતુઓ પ્રમાણે પોતાનું સંશોધન હાથ ધરેલ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે નીચેના હેતુઓ નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

1)કઠોપનિષદમાંથી મનોમીમાંસાને લગતા ગૃહીતાર્થો તારવવા.

2) કઠોપનિષદમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ગૃહીતાર્થોને આધારે મનોમીમાંસાથી શિક્ષણદર્શન (ફલિતાર્થ) તારવવા.

3)કઠોપનિષદમાંથી શૈક્ષણિક ફલિતાર્થોના આધારે મનોમીમાંસાના શૈક્ષણિક વિચારો તારવવા.

3 શૈક્ષણિક સંશોધન

પ્રસ્તુત સંશોધન ગુણાત્મક સંશોધનમાં સમાવેશ થતુ હોવાથી તેની વ્યાખ્યા જોવી જોઈએ. ડેઝિન અને લિંકન (૨૦૦૦) ના મતે – "ગુણાત્મક સંશોધન એ સ્થિત પ્રવૃત્તિ છે. કે જે દુનિયામાં અવલોકનકર્તાઓનું ચોક્કસ સ્થાન શોધી કાઢે છે, તેમાં અર્થઘટનાત્મક, ભૌતિક વ્યવહારો સંકળાયેલા છે કે જે દુનિયાને દષ્ટિમાન બનાવે છે."

4 અભ્યાસનો વ્યાપવિશ્વ

કોઈપણ સંશોધન માહિતીના આધારે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ઝીણવટભરી માહિતી મેળવવામાં આવે છે. આ માહિતી વર્ણનાત્મક હોય તો તે માહિતી ધરાવતા પ્રાથમિક કે ગૌણ સંદર્ભમાંથી નિશ્ચિત માહિતી લઈ તેની ઝીણવટ ભરી તપાસ કરવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ગૌણ સંદર્ભ તરીકે "કાઠોપનિષત્ અર્જુનદેવ આર્ય (૨૦૦૮) તથા ૧૦૮ ઉપનિષદ જ્ઞાનખંડ" શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય ચોથી આવૃત્તિ (૨૦૦૮) ના પુસ્તકોને પસંદ કરેલ. જેમાં બે અધ્યાયની ૬ વલ્લીઓમાં રચાયેલ છે તેમાં કુલ ૧૨૦ મંત્રો પ્રાપ્ત થાય છે

5 નમૂના પસંદગી

સંશોધન યોજનાને વધુમાં વધુ ચોક્કસ બનાવવા માટે નમૂના પસંદગી આવશ્યક છે. જેના દ્વારા સમય, શક્તિ અને નાણાનો બચાવ થાય છે અને સંશોધન યોજના ગુણવતાસભર બને છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સહેતુક નમૂના પસંદગીની રીતથી નમૂનો પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં કઠોપનિષદના ૨ –અધ્યાયની ૬–વલ્લીઓમાંથી નમૂનો પસંદ કરવા કઠોપનિષદના મંત્રોમાં મનો મીમાંસાનું

શિક્ષણદર્શન વ્યક્ત થતું હોય તેવા મંત્રોનું નોંધપત્રક તૈયાર કરી તજજ્ઞ અભિપ્રાય પ્રમાણે મંત્રોનો સમાવેશ નમૂનામાં કરેલ છે, જેમાં કુલ છ (૬) મંત્રો પ્રસ્તુત સંશોધન નો નમૂનો છે.

6 સંશોધન ક્ષેત્ર, સંશોધનના પ્રકાર અને સંશોધન પદ્ધતિ

6.1 સંશોધન ક્ષેત્ર

શિક્ષણમાં સંશોધન હાથ ધરવા માટેના અનેક ક્ષેત્રોમાંથી પ્રસ્તુત સંશોધન એ "શિક્ષણનું તત્વજ્ઞાન" સંશોધન સાથે સુસંગત છે.

6.2 સંશોધનનો પ્રકાર

સંશોધનનો પ્રકાર સંશોધક પોતાના વિષયને અનુરૂપ તથા પોતાની રૂચિ અનુસાર નક્કી કરે છે. સંશોધનના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે.

સંશોધનના પ્રકાર

મૂલગત સંશોધન વ્યવહારિક સંશોધન ક્રિયાત્મક સંશોધન

પ્રસ્તુત સંશોધન વ્યાવહારિક ગુણાત્મક સંશોધન હતું.

6.3 સંશોધન પદ્ધતિ

કોઈપણ સંશોધનમાં સમસ્યાને અનુરૂપ પદ્ધતિ અને પ્રવિધિની યોજના પસંદ કરવામાં આવે છે. સામાન્યતઃ શૈક્ષણિક સંશોધનક્ષેત્રે નીચે દર્શાવેલી ત્રણ પદ્ધતિઓ છે.

સંશોધન પદ્ધતિના પ્રકાર

ઐતિહાસિક સંશોધન પદ્ધતિ પ્રાયોગિક સંશોધન પદ્ધતિ વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધન પદ્ધતિ તરીકે વર્ણનાત્મક સંશોધનના એક પેટા પ્રકારરૂપે વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ નામની ગુણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો હતો.

6.4 વિષયવસ્તુ પૃથ્થકરણ પ્રયુકિત

આ એક એવી સંશોધન પ્રયુકિત છે. જેમાં શાબ્દિક કે વર્ણનાત્મક વિષયવસ્તુને વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. જેથી તેનું વર્ગીકરણ, સારાંશ અને સારણી સારી રીતે કાઢી શકાય છે તે એક આંતરિક અને બૌદ્ધિક પ્રક્રિયા છે. ખાસ કરીને કોઈ પાઠયપુસ્તક કે ગ્રંથના વર્ણનમાં તે વધુ ઉપયોગી છે.

આ પ્રકારની સંશોધન પદ્ધતિમાં "વૈચારિક એકમ" સંદર્ભની હાજરીનો નાનામાં નાનો એકમ છે.

6.5 માહિતીનું એકત્રીકરણ અને વર્ગીકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે માહિતી એકત્રીકરણમાં સૌપ્રથમ કઠોપનિષદના બે પુસ્તકોનું શાંતચિત્તે વાચન કરી "૧૦૮" ઉપનિષદજ્ઞાનખંડ" સંપાદક શ્રી રામશર્મા આચાર્ય (૨૦૦૮)અને કઠોપનિષદ ભાષ્યકાર અર્જુનદેવ આર્ય (૨૦૦૮) નો ગૌણ સંદર્ભ તરીકે ઉપયોગ કરી તે દરમ્યાન જે મંત્રોમાં શિક્ષણ વિષયક વિચારો વ્યક્તત થતા હોય તેવા મંત્રોને જુદા તારવ્યા ત્યારબાદ પુનઃ વાચન કરેલ અને તેમા મંત્રો મળ્યા તે જુદા તારવ્યા. આ મંત્રોનું ગુજરાતી, હિન્દી અનુવાદને સમજવા તેમા આવતા પારિભાષિક શબ્દો, સંજ્ઞાઓ, સંધિની સમજ મેળવીને વિષયવસ્તુનું ત્રણ વખત વાચન કરી માહિતીનું ઉપકરણ તૈયાર કરવા માટે તજ્જ્ઞોને મોકલેલ આ મંત્રોનું નોંધપત્રક મોકલ્યું હતું, જેમાં માંથી છ મંત્રો અને

છ ગૃહીતાર્થ તારવેલ વિષય વસ્તુ એકમ મનોમીમાંસા વૈચારિક વિભાગ અધ્યયનના સિધ્ધાંત અને માનસિક સ્વાસ્થયના કુલ છ ગૃહીતાર્થ મળી આવે છે

6.6 ઉપકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થનાર વિષયવસ્તુની નોંધ કરવા માટે સંશોધકે ત્રણ નોંધ પત્રોકો તૈયાર કાર્ય હતા.

7. માહિતીની રજૂઆત પૃથકરણ અને અર્થઘટન

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં મનોમીમાંસા અંતર્ગત કરેલ છે. અઢી હજાર વર્ષ પહેલા મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નોની ચર્ચા દર્શનશાસ્ત્રનું જ ક્ષેત્ર ગણાતું ત્યાર પછી મનોવિજ્ઞાનના ઘણા સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. બધા સંપ્રદાયોએ માનવમનની પ્રવુતિને જાણવાની અને સમજવાની પોતપોતાની રીતે પ્રવુતિ કરી. માનવમનની ઊંડાઈના માપન માટે દરેક સંપ્રદાયમાં કોઈને કોઈ અધૂરાશ રહી જવા પામી. આથી કહી શકાય કે માનવમન કોઈ એક સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કામ નથી કરતું. આ બધા સંપ્રદાયો ભેગા મળીને તેમાં કેટલીક હદે સફળ થઈ શકે.

મનોવિજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ અનુકૂલન પ્રક્રિયાને માનસિક સ્વાસ્થ્ય તરીકે ઓળખે છે. જીવન ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિને ઉદીપકની હાજરીમાં ઉભી થયેલ જરૂરિયાત, કામના કે ઈચ્છાની પૂર્તિ આડે આવતાં અવરોધોનો વ્યક્તિ કેવી રીતે સામનો કરે છે તેના ઉપર તેમના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો આધાર છે તેમ મનોવિજ્ઞાનનું કહેવાનું તાત્પર્ય લાગે છે.

વેદાંત દર્શન પણ કહે છે કે "વ્યક્તિ જીવનને અને તેના પ્રશ્નોને બે પ્રકારની નિષ્ઠાથી સમજવાની અને ઉકેલવાની કોશિશ કરતી હોય છે, તેથી વ્યક્તિની માનસિકતા, માનસિક સ્વાસ્થ્ય તપાસવા તેની નિષ્ઠા કયા પ્રકારની છે તે પ્રથમ તપાસવું પડે છે. પછી આગળની પ્રક્રિયા થાય છે."

કપ્પુસ્વામીના મતે "દૈનિક જીવનની ભાવનાઓ, ઈચ્છાઓ અને જીવનની વાસ્તવિકતાઓનો સામનો કરવાનું અને તેનો સ્વીકાર કરવાનું સામર્થ્ય"

સંશોધકે મનોમીમાંસામાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય, અધ્યયનના સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કર્યો હતો

કઠોપનિષદમાં સમાવિષ્ટ વૈચારિક એકમોને પૃથ્થકરણ રજૂ કર્યું છે. આ પૃથક્કરણ સંદર્ભમાં આ બાબતો દર્શાવી છે.મંત્ર, અનુવાદ, વૈચારિક એકમ, વૈચારિક વિભાગ, ગૃહિતાર્થ, અર્થઘટન નો સમાવેશ કરેલ છે.

7.1 મનોમીમાંસા જ્ઞાનનું ફળ

મનોમીમાંસા અધ્યયનના સિદ્ધાંત:

मन्त्र :

यदा पश्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह।
बुद्धिश्च न विचेष्ठति तामाहु: परमा गतिम्।।
ता योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्दियधार णाम्।
अप्रमतस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययो।।

અનુવાદ :

જયારે મનની સાથે, પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયોસ્થિર થઈ જાય છે અને બુદ્ધિ પણ ચેષ્ટા રહિત બની જાય છે ત્યારે એ સ્થિતિને (જીવાત્માની) પરમગતિ કહે છે.

આ રીતે ઈન્દ્રિયોની સ્થિર ધારણાનું નામ યોગ માનવામાં આવે છે સમયે સાધક પ્રમાદરહિત બની જાય છે, પરંતુ આ યોગ ઉદય અને અસ્ત થવાના સ્વભાવથી યુક્ત છે. (તેથી પરમાત્મેચ્છુને યોગ યુક્ત રહેવાના દ્રઢ અભ્યાસી થવું જોઈએ.)

વૈચારિક એકમ : મનોમીમાંસા
વૈચારિક વિભાગ : અધ્યયનના સિદ્ધાંત
ગૃહિતાર્થ : અધ્યયન જયારે સુક્ષ્મ તરફ ગતિ કરતું હોય ત્યારે ઈન્દ્રિયોની સ્થિર ધારણા યોગ જ કામ લાગે છે.
અર્થઘટન: પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં અધ્યયનને યોગ બનાવવા માટે બધી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને મનમાં નિયોજિત કરી, મનને બુદ્ધિમાં લિન કરી ચેષ્ટા રહિત બનાવવી. આ પ્રકારની સ્થિર ઈન્દ્રિય ધારણા જ યોગ કહેવાય છે. તેમાં અપ્રમાદ સક્રિય હોવાથી નિશ્ક્રીયતાને સ્થાન નથી.અહીં અધ્યયન ને યોગ બનાવવાનો સિદ્ધાંત તારવી શકાય.

मन्त्र:

उतिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्नीबोधत।
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्ग पथस्तत्कवयो वदन्ति।।

અનુવાદ : હે મનુષ્યો!જાગો, ઉઠીને ઉભા થઈ જાવ અને શ્રેષ્ઠ તેમજ જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને, પરમાત્મા તત્વને જાણો. વિદ્વાન લોકો કહે છે કે આ માર્ગ એટલો જ મુશ્કેલ છે કે જેટલું છરાની ધાર ઉપર ચાલવું.
વૈચારિક એકમ : મનોમીમાંસા
વૈચારિક વિભાગ : અધ્યયનના સિદ્ધાંત
ગૃહિતાર્થ : ઉઠો, જાગો અને ધ્યેય પ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.
અર્થઘટન : પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં તત્પરતાનો સિદ્ધાંત વ્યક્ત થાય છે. તત્પરતામાં ઈન્દ્રિય સંયમ અને એકાગ્રતાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જાગૃતિને ઈન્દ્રિય સંયમનો જ પર્યાય કહી શકાય.જેમ અધ્યયનનો વિષય સુક્ષ્મ તેમ ઈન્દ્રિ સંયમ અને તત્પરતાની માત્રા વધુ રાખવી પડે. અધ્યયન પહેલા શારીરિક અને માનસિક રીતે તૈયાર રહેવાની સલાહ કઠોપનિષદ આપે છે. અધ્યયનનું ઉદીપક જેટલું શ્રેષ્ઠ તેટલી તત્પરતાની માત્રા વધુ જરૂરિ.

मन्त्र :

यच्छेद्वादनसी प्राज्ञस्तधच्छेज्ज्ञान आत्मनि।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेतधच्छेच्छा न्त आत्मनि।।

અનુવાદ : બુદ્ધિમાન (પ્રજ્ઞાવાન)વ્યક્તિ માટે ઉચિત છે કે, એ સૌથી પહેલા વાક વગેરે ઈન્દ્રિયોને મનમાં લિન કરે, મનને જ્ઞાન સ્વરૂપ બુદ્ધિમાં નિરૂદ્ધ કરે, બુદ્ધિને મહાન તત્વ (આત્મા)માં વિલીન કરે અને એ આત્માને, પરમપુરુષ પરમાત્મામાં નિયોજિત કરે.
વૈચારિક એકમ : મનોમીમાંસા
વૈચારિક વિભાગ : અધ્યયનના સિદ્ધાંત
ગૃહિતાર્થ : અધ્યયનનો વિષય જયારે આધ્યાત્મિક હોય ત્યારે સ્થૂળ ઈન્દ્રિયોને સુક્ષ્મમાં લય કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.
અર્થઘટન: પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં ચેતના ઘટકોના સમાધાનનો સિદ્ધાંત વ્યક્ત થાય છે. ખાસ કરીને તત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મ, મૂલ્ય મીમાંસાના અધ્યયનમાં આ સિદ્ધાંતનો અમલ જરૂરી બને છે. ઈન્દ્રિયોને મનમાં એકાગ્ર કરવી, મનને બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિને આત્મામાં અને આત્માને પરમાત્મામાં સ્થિર કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે. સ્થૂળથી જેમ સુક્ષ્મ તરફ જઈએ તેમ તેમ અધ્યયન વધુ ને વધુ સુક્ષ્મ બનતું જાય છે. સ્થૂળ કરતા સુક્ષ્મ ચેતન ઘટકો વધુ બળવાન છે. અહીં ચેતનાના ઘટકોના સમાધાનોનો સિદ્ધાંત નિષ્પન્ન થાય છે.

मन्त्र :

न वितेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वितमद्राक्ष्म चेत्वा।
जीविष्यामो यावदीशिष्यसे त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव।।

અનુવાદ : મનુષ્યને ધનથી સંતુષ્ટ કરી શકાતો નથી. જ્યાં મને આપના દુલભ દર્શન લાભની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, ત્યાં ધન તો અમો (પોતાના પુરુષાર્થથી) મેળવી જ લઈશું જ્યાં સુધી આપ યમપૂરીનું રાજ્ય કરતા રહેશો ત્યાં સુધી અમો જીવિત જ રહીશું, પરંતુ અમારો પ્રાર્થનીય વરતો, એ આત્મજ્ઞાન સબંધી જ છે.

વૈચારિક એકમ : મનોમીમાંસા

વૈચારિક વિભાગ : અધ્યયનના સિદ્ધાંત

ગૃહિતાર્થ : નચિકેતાની મુખ્ય હેતુ તરફની દ્રઢતા હોવાથી તે બીજા વરદાનો સ્વીકારવાની ના પાડે છે.

અર્થઘટન : પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં યમ નચિકેતા સંવાદ છે. નચિકેતાએ આત્મવિધા મેળવવાનો દ્રઢ નિર્ધાર કરેલો છે. યમ તેને ઘણા પ્રલોભનો આપે છે છતાં તે તેના ધ્યેયથી વિચલિત થતો નથી.અહીંયા અધ્યયનના હેતુનો સિદ્ધાંત ફલિત થાય છે અધ્યયન નો મુખ્ય હેતુ જ્યાં સુધી સાર્થક ન થાય ત્યાં સુધી અન્ય હેતુઓને પ્રાધાન્ય ન અપાય તો જ અધ્યયન સફળ થાય છે. જયારે વ્યક્તિમાં દ્રઢ હેતુવાદિતા આપે છે ત્યારે તે બીજા ગૌણ હેતુઓને મહત્વ આપતો નથી. આમ અધ્યયનમાં દ્રઢ હેતુવાદિતાનો સિદ્ધાંત તારવી શકાય છે.

7.2 મનોમીમાંસા માનસિક સ્વાસ્થ્ય

મન્ત્ર

यस्तु विज्ञानवान्भवति युत्केन मनसा सदा।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः।।

અનુવાદ : પરંતુ જે વિવેકશીલ બુદ્ધિવાળા તથા નિયંત્રિત મનવાળા છે, એમની ઇન્દ્રિયો, એવી રીતે નિયંત્રિત રહે છે, જેમ શ્રેષ્ઠ સારથીના વશમાં સારા ઘોડા.

વૈચારિક એકમ : મનોમીમાંસા

વૈચારિક વિભાગ : માનસિક સ્વાસ્થ્ય

ગૃહિતાર્થ : રથની ઉપમા દ્વારા માનસિક સ્વાસ્થ્યને સમજાવવા નો પ્રયાસ મંત્ર કરે છે. તે પ્રમાણે જે વિવેકશીલ બુદ્દિધવાળા અને નિયંત્રિત મનવાળા હોય તેની ઇન્દ્રિયો સારથીને વશ સારા ઘોડા ની જેમ વશમાં હોય. ઇન્દ્રિયોના વશમાં મન નહિ પણ મનના નિયંત્રતમાં ઇન્દ્રિયો હોવી જોઈએ તો તે માનસિક સ્વસ્થ્ય કહી શકાય.

અર્થઘટન : પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં રથના રૂપક દ્વારા માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિના લક્ષણો બતાવવામાં આવે છે. આવી વ્યક્તિ વિવેક યુક્ત બુદ્દિધવાળી હોય છે, આવી વ્યક્તિનું મન નિયંત્રિત હોય છે, આવી વ્યક્તિની ઇન્દ્રિયો નિયંત્રિત હોય છે. જે વ્યક્તિઓની કર્મોન્દ્રિયોનું નિયંત્રણ હોય, જ્ઞાનન્દ્રિયો ઉપર મનની લગામ હોય, મન પર બુદ્દિધનું નિયંત્રણ હોય બુદ્દિધ આત્માને અનુસરનારી હોય તે જીવન પૂર્ણતાને પામે છે જયારે આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી વ્યક્તિત્વ યુક્ત બંને છે ત્યારે તેને પૂર્ણતાથી ઓળખવામાં આવે છે. મનમાં આવતી કામના સમુદ્રમાં ભરાતા પાણીની જેમ કોઈ વિખવાદ ઉભો કરી શક્તિ નથી કારણ કે ઇન્દ્રિયો ઉપર મનની લગામ છે અને મન વિજ્ઞાન સ્વરૂપ બુદ્દિધના નિર્ણયને સન્માન આપે છે બુદ્દિધ અંતરત્માના અવાજથી વિરૂધ્ધમાં જતી નથી બધા ચેતન ઘટકો એક જ લક્ષને લઇ પ્રવૃત થાય છે તેથી જ સ્વસ્થ વ્યક્તિત્વ કહ્યું છે તેજ માનસિક સ્વાસ્થ્ય છે.

मन्त्र :

पराश्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यमि नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धिरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृतचक्षुरमृतत्वमिच्छन्।।

અનુવાદ : સ્વયંભૂ (પરમાત્મા)એ સમસ્ત ઇન્દ્રિય દ્વારા, બહિમૂર્ખ કરીને બનાવેલ છે એટલા માટે જીવાત્મા બાહ્ય વિષયો તરફ જ જુએ છે અંતરત્માને જોતો નથી અમરત્વની આકાંક્ષાથી જેણે પોતાની ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ કરી લીધો છે એવા કોઈ ધીર પુરુષ જ અંતરાત્મા ને જોઇ શકે છે.

વૈચારિક એકમ : મનોમીમાંસા

વૈચારિક વિભાગ :માનસિક સ્વાસ્થ્ય

ગૂહિતાર્થ : ઈન્દ્રિયોનો સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) બહિગામી છે તેથી સ્થૂળ તરફ તેની ગતિ છે તેને અંતરાત્મા તરફ વાળી શકે તે જ સ્વસ્થ કહેવાય છે

અર્થઘટન : પ્રસ્તુત વૈચારિક એકમમાં માનસિક સ્વસ્થ્યમાં બધાક પરિબળોની વાત કરવામાં આવી છે. અહીં માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે ઈન્દ્રિયોને અંતમુર્ખી બનાવીને જ માનસિક સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકાય છે આ મંત્રમાં કહેવાયુ છે કે પરમાત્માએ આપણી સમસ્ત ઈન્દ્રિયોને બહિમુર્ખી બનાવી છે એટલા માટે જીવાત્મા બાહ્ય વિષયો તરફ જ જુવે છે પણ અંતરાત્માને જોતા નથી અમૃતત્વ ની ઈચ્છાથી જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયો ઉપર સંયમ કરી લીધો છે એવો કોઈ ધીર પુરુષ જ અંતરાત્માને જોઇ શકે છે.માનવ અસ્તિત્વ પંચકોશોનું બનેલુ છે અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશ, મનોમયકોશ, વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશ. આ સ્થૂળ કોશોને પછીના સુક્ષ્મ કોશોમાં લિન કરવાની પ્રક્રિયા છે તે યોગ છે બધા કોશો વચ્ચે સંકલન રહે તો જ વ્યક્તિત્વ સ્વાસ્થ ગણાય આ પાંચ કોશોની ઉત્તક્રાંતિ જ માનસિક સ્વાસ્થ્યની જનની છે

8 મનોમીમાંસાના વિષયવસ્તુ એકમના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ

કઠોપનિષદમાં સમાવિષ્ટ મનોમીમાંસા નું વિષયવસ્તુ એકમ અને વૈચારિક વિભાગના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થઓનું પૃથ્થકરણ રજૂ કર્યુ છે.

8.1અધ્યયનના સિદ્ધાંતના ફલિતાર્થ

(1) અધ્યાત્મ જેવી બાબતોના અધ્યયનમાં શિષ્યના જ્ઞાન સાથે ગુરુના અનુભવજ્ઞાનના જોડાણ દ્વારા જ અધ્યયન નીપજે છે.

(2)ગુરુ શિષ્યનું જોડાણ જ અધ્યયનને પૂર્ણ બનાવે છે.

(3)ગુરુ શિષ્યની આ નજીકતા જ અધ્યયનની પ્રથમ શરત છે.

(4)ગુરુની વિજ્ઞાનશક્તિ અને શિષ્યની મેધાશક્તિ અને શ્રદ્ધાનું જોડાણ જ વિધાધ્યયનને પૂર્ણતા આપે છે.

(5)અંતરનો આંનદ જ પ્રત્યેક અધ્યયનનો હેતુ છે. બાકીના આનંદ ગૌણ હેતુઓ હોઈ શકે.

(6)અધ્યયન પ્રક્રિયા દ્રિધ્રુવી છે. તેમાં બંને ધ્રુવોનું જોડાણ જ અધ્યયન નીપજાવે છે. અધ્યયનમાં આ જોડાણ જ મહત્વનું છે.

(7)બાળકોની વર્તમાન જરૂરિયાત અને તેના પૂર્વાનુભવને જેટલી સારી રીતે જોડી શકાય તેટલું અધ્યયન વધુ ઝડપી અને અસરકારક બની શકે છે.

8.2 માનસિક સ્વાસ્થ્યને લગતા ફલિતાર્થ

(1)બાળકોના માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે આહારની શુદ્દિધ મહત્વની છે.

(2)બાળકનું સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ પંચકોશાત્મક છે. તેથી સુગ્રથિત વ્યક્તિત્વ ઘડતર માટે પાંચેય કોશોનો ક્રમિક વિકાસ થાય તો જ વ્યક્તિત્વ સુગ્રથિત બને છે.

(3)માનસિક તાણના પ્રસંગમાં બાળક સ્વભાવિક રીતે અન્નમય કોશને આશ્રય લઇને તાણમુક્ત થવાની કોશિશ કરતું હોય છે તેને બદલે તે આનંદ કોશનો સહારો લઇને ખાસ અર્થમાં તાણમુક્ત બની શકે છે. આ સનાતન સત્યનો ઉપયોગ શિક્ષકે કરવો જોઈએ.

(4)બાળકોના માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં ઈન્દ્રિયો અને મનની પ્રસન્નતા અભિપ્રેત છે.

(5)બાળકોના માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે ઈન્દ્રિય સંયમ, મનોસંયમનો આગ્રહ રખાય તે જરૂરી છે.

(6)બાળકના મનને સદવિચારો, સદવાંચન, પ્રાર્થનાથી સ્વાસ્થ્ય સારુ રાખી શકાય છે.

(7)ઈન્દ્રિયોને સુક્ષ્મ ચેતનઘટકોમાં લીન કરવાથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિકસાવી શકાય છે.

9. કઠોપનિષદમાંથી તારવેલ શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ પરથી મનોમીમાંસાના વૈચારિક વિભાગ પ્રમાણે અર્થઘટનો

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં મનોમીમાંસા ના વિષયવસ્તુ એકમ, વૈચારિક એકમ, વૈચારિક વિભાગના સંદર્ભેમાં તારવેલા શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ પરથી અર્થઘટન તારવવામાં આવ્યા હતા જે આ પ્રમાણે છે.

9.1 અધ્યયનના સિદ્ધાંત

(1)વિદ્યાર્થીએ અધ્યયન માટે સ્થૂળ ઈન્દ્રિયોને સુક્ષ્મમાં એકાગ્ર કરવી જોઈએ.

(2)અધ્યયન પ્રક્રિયા આનંદપ્રદ બની રહેવી જોઈએ.

(3)બાળકને વધુ ને વધુ જોડાણ કરવા પ્રેરવા જોઈએ.

(4)શિક્ષકે અધ્યયન કાર્યમાં પૂર્વજ્ઞાન અને વર્તમાનનું જોડાણ કરવું જોઈએ.

(5)શિક્ષણમાં યોગ શિક્ષણનું અધ્યયન કરાવવું જોઈએ.

9.2 માનસિક સ્વસ્થ્ય

(1)શિક્ષકે બાળકોની ઈન્દ્રિયોનું સમાધાન કરવું તે જ માનસિક સ્વાસ્થ્ય છે.

(2)શિક્ષક -વિદ્યાર્થીમાં સમસ્ત વિશ્વ પોતાના જ આત્મવૈભવ અને આત્મવિસ્તાર છે. આવો વિચાર માનસિક સ્વાસ્થ્ય પાયામાં હોવો જોઈએ.

(3)શિક્ષકે યોગશિક્ષણની પ્રક્રિયા દ્વારા પાંચ કોશોની ઉત્કાન્તિ કરવી જોઈએ.

10. કઠોપનિષદ ના શૈક્ષણિક વિચારો

કઠોપનિષદમાં મનોમીમાંસા ના વૈચારિક વિભાગ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા શૈક્ષણિક વિચારો આ પ્રમાણે છે.

10.1 અધ્યયનના સિદ્ધાંત

અધ્યયનનાં સિદ્ધાંત અંગે કઠોપનિષદ ના શૈક્ષણિક વિચાર આ પ્રમાણે છે........

અધ્યયન પ્રક્રિયા આનંદપ્રદ બની રહેવી જોઈએ. વિધાર્થીએ અધ્યયન માટે સ્થૂળ ઈન્દ્રિયોને સુક્ષ્મમાં એકાગ્ર કરવી અને બાળકને વધુ ને વધુ જોડાણ કરવા, પ્રેરવા, યોગશિક્ષણ આપવું, પૂર્વજ્ઞાન અને વર્તમાનનું જોડાણ કરવું જોઈએ.

10.2 માનસિક સ્વાસ્થ્ય

માનસિક સ્વસ્થ્ય અંગે કઠોપનિષદના શૈક્ષણિક વિચારો આ પ્રમાણે છે...........

શિક્ષક વિધાર્થીમાં સમસ્ત વિશ્વ પોતાનો જ આત્મવૈભવ અને આત્મવિસ્તાર છે. આવો વિચાર માનસિક સ્વાસ્થ્ય પાયામાં હોવો જોઈએ યોગ દ્વારા પંચકોશોન

ઉત્ક્રાંતિ કરવી અને બાળકની ઈન્દ્રિયોનું સમાધાન કરવું તે જ માનસિક સ્વાસ્થ્ય છે.

11. કઠોપનિષદમાં મનોમીમાંસામાં વ્યક્તથતું શિક્ષણદર્શન

કઠોપનિષદમાં નિરૂપિત મનોમીમાંસા શિક્ષણ દર્શન ના ફલિતાર્થ નીચે મુજબ મળ્યા હતું.

બાળકના માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે આહાર શુદ્ધિ, મનોસંયમ, ઈન્દ્રિય સંયમ, સદવાંચનથી માનસિક સ્વસ્થ્ય વિકાસવી શકાય છે.

યોગ શિક્ષણની શાળાઓમાં વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ધ્યાન એકાગ્રતા, માર્ગદર્શનની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અધ્યયન પ્રક્રિયા દ્વિધ્રુવી પ્રક્રિયા છે બંને ધ્રુવોનું જોડાણ જ અધ્યયનનો સિદ્ધાંત બંને છે. અધ્યયનમાં પૂર્વાનુભવ ગુરુ શિષ્યની નજીકતા જ અધ્યયનની પ્રથમ શરત છે. સાચું શિક્ષણ નિષ્કામ કર્મ પ્રધાન હોય છે, નહિ કે ફળ પ્રધાન.

સંદર્ભસૂચી

•ઉપનિષદ વિચારણા – નર્મદાશંકર મહેતા

- ગીતા વિમર્સ – નાથુભાઈ ડોડિયા
- માંડુંક્યોપનિષદ ગૌડપાદ્કારિકા – ડૉ. અરવિંદ હ. જોશી
- સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઈતિહાસ – પં. બલદેવ ઉપાધ્યાય

विष्णुपुराण में वर्णित वर्णाश्रम व्यवस्था एवं धर्म पुरुषार्थ

काजलबेन डी. ठाकोर, Ph.D. छात्रा,
संस्कृत विभाग, गुजरात युनिवर्सिटी

पुराण भारतीय संस्कृति के आधारस्तंभ है। भारतीय संस्कृति एवं सभ्यता को जनमानस तक पहुंचाने में पुराण का बहुत बड़ा योगदान है । इसलिए ही पुराणों को धार्मिक ग्रंथ कहा जाता है । पुराणों में ऋषि, मुनि, देव, दानव, गंधर्व, मनुष्य आदि के जीवन के बारे में लिखा गया है । पुराणों में भारतीय संस्कृति के सुविख्यात षोडश संस्कार का वर्णन प्रचुर मात्रा में पाया जाता है । यहां पर समस्त मनुष्यों के आचरण या व्यवहार का निरूपण है । भारतीय आश्रम व्यवस्था पुराणों में सुचारू रूप से वर्णित है । इसके साथ ही समस्त आश्रम एवं वर्णों के धर्मों का वर्णन भी विस्तृत रूप से पुराणों में पाया जाता है। वैसे तो सभी पुराणों में धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चार पुरुषार्थों का वर्णन प्रसंगों पात पाया जाता है। प्रस्तुत लेख में विष्णुपुराण में आश्रम व्यवस्था में निरूपित सभी आश्रमों एवं वर्णों के आचार धर्मों का संक्षिप्त में उल्लेख करने का नम्र प्रयास है। अतः यहां पर पुराण की विस्तृत व्याख्या एवं विष्णुपुराण के बारे में अधिक न लिखकर सीधे विषय पर संक्षिप्त में वर्णन किया गया है।

विष्णुपुराण में वर्ण व्यवस्था का वर्णन किया गया है । सृष्टि की रचना हेतु ब्रह्मा के मुख से सर्व प्रथम सत्त्व प्रधान प्रजा उत्पन्न हुई उसके बाद उनके वक्ष:स्थल से रज प्रधान तथा जंघाओं से रज एवं तम प्रधान सृष्टि की रचना हुई है । ब्रह्मा के चरणों से रज प्रधान सृष्टि या प्रजा उत्पन्न हुई । यह सभी प्रजा चारों वर्णों के रूप में विख्यात हुई । इस प्रकार ब्रह्मा के मुख से ब्राह्मण, वक्ष:स्थल से क्षत्रिय, जंघाओं से वैश्य और चरणों से शूद्र जाति की उत्पत्ति मानी गई है ।[१] पुराण के अनुसार यज्ञ अनुष्ठान के हेतु उनके साधन स्वरूप चतुर्वर्ण की रचना ब्रह्मा ने की है एवं उनके स्थान, गुणों और मर्यादाओं के अनुसार उनके आचार, व्यवहार और कार्यों का वर्गीकरण एवं प्रदान का विवरण दिया गया है । इसी को वर्ण धर्म या वर्णाश्रम का धर्म पुरुषार्थ कहा गया है ।[२]

ब्राह्मणों का कार्य विविध प्रकार के यज्ञ एवं कर्मों का अनुष्ठान करवाना है । क्षत्रियों का कार्य रक्षण का है । वैश्य का कर्म कृषि एवं वाणिज्य है तथा शूद्रों को उपर्युक्त तीन वर्णों की सेवा का कार्य सौंपा गया है। विष्णुपुराण के अनुसार चारों वर्णों को अपने धर्म अनुकूल आचरण करते हुए विष्णु की आराधना करनी चाहिए ।[३] पुराण कहता है कि ब्राह्मण के कर्तव्य दान देना और देवताओं का भजन करना है । साथ ही स्वाध्याय परायणता, नित्य स्नान-तर्पण करना तथा अग्नि का आवाहन आदि कर्म करना ही ब्राह्मणों के लिए उचित माना गया है । अपनी जीवन वृति के लिए ब्राह्मणों को अध्ययन एवं यज्ञ करवाने चाहिए । इस प्रकार

प्राप्त द्रव्यों से धर्म के लिए द्रव्य खर्च एवं संग्रह करना चाहिए और समस्त प्रजा एवं प्राणियों के हित में कार्य करना ही ब्राह्मणों का धर्म है ।[४] ब्राह्मणों को उचित दान देना, विविध यज्ञ के अनुष्ठान एवं अध्ययन करना, शस्त्र धारण करना, प्रजा और पृथ्वी की रक्षा करना क्षत्रियों का धर्म है । सब धर्मों में से पृथ्वी पालन का धर्म सबसे उत्तम माना गया है क्योंकि पृथ्वी से होने वाले यज्ञ आदि कर्मों का अंश राजा को भी प्राप्त होता है । जो राजा अपने क्षत्रिय धर्म में दृढ रहता है एवं दुष्टों को दंड देने और सज्जनों को आश्रय देने में श्रद्धा रखता है वह अभीष्ट लोक को प्राप्त करता है। वैश्यों के लिए पशुपालन, वाणिज्य एवं कृषि आजीविका के साधन है ।[५] वैश्य को भी अध्ययन, यज्ञ, दान, नित्य-नैमित्तिक आदि कर्मों के अनुष्ठान का अधिकार दिया गया है ।[६] तीनों जातियों की प्रयोजन सिद्धि हेतु कर्म करना और उसी से अपना पालन-पोषण करना अथवा वस्तुओं के क्रय-विक्रय से एवं कला कारीगीरी के कार्यों से जीवन निर्वाह करना शूद्रों का कर्तव्य है । नम्रता, शौच, निष्कपट, स्वामी भक्ति, मंत्रहीन यज्ञ, अस्तेय, सत्संग एवं ब्राह्मणों की रक्षा करना भी शूद्रों का कर्तव्य है । दान देना, बलि, नमस्कार, अल्प यज्ञ का अनुष्ठान, पितृ श्राद्ध, स्वास्थ्य और घर के सदस्यों के भरण-पोषण हेतु समस्त वर्णों से द्रव्य संग्रह करना शूद्रों के लिए उचित कर्म एवं धर्म माना गया है ।[७] अब तत्काल में ब्राह्मण को क्षत्रिय एवं वैश्य वर्णों की वृत्ति का आलंबन करके अपना निर्वाह करना चाहिए । क्षत्रिय को केवल वैश्यवृत्ति का ही आश्रय लेना चाहिए ।[८]

विष्णुपुराण में चारों वर्णों के आजीविका धर्म निश्चित हो जाने के बाद प्रजा के स्थान एवं गुणों के अनुसार उनका वर्णन तथा आश्रमों के धर्म की व्यवस्था बताई गई है । चारों वर्णों की भांति चार आश्रमों के भी भिन्न-भिन्न लोक है ।

विष्णुपुराण में ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम और संन्यासाश्रम के आचार और व्यवहार का वर्णन किया गया है । इसके अनुसार ब्रह्मचारी को उपनयन संस्कार के बाद ब्रह्मचर्य का पालन करते हुए सावधानीपूर्वक गुरु के आश्रम में निवास करना चाहिए। ब्रह्मचर्याश्रम के लिए धर्मशास्त्र में निरूपित आचार व्रत का पालन करते हुए, गुरु की सेवा करते हुए ब्रह्मचारी को नित्य संयमशील रहकर अध्ययन में रत रहना चाहिए । ब्रह्मचारी को गुरु के आदेश अनुसार आश्रम के निर्वाह का कार्य एवं विद्या अध्ययन का दीक्षा प्राप्त करने का, गुरु के लिए समिध, जल, पुष्प इत्यादि सामग्री एकत्रित करने का कार्य करना चाहिए ।

विद्याभ्यास समाप्त करने के बाद गुरु दक्षिणा प्रदान कर के गुरु की आज्ञा लेकर ब्रह्मचारी को गृहस्थ आश्रम में प्रवेश करना चाहिए । गृहस्थ आश्रम के निर्वाह के लिए जीविका उपार्जन करते हुए शक्ति अनुरूप गृहस्थ धर्म का निर्वाह करना चाहिए । तदुपरांत विवाह, पुत्रोत्पत्ति, पिंडदान, भूतबलि, श्राद्ध इत्यादि कर्म करते हुए गृहस्थ आश्रम का धर्म निभाना चाहिए । सभी आश्रमों में से गृहस्थाश्रम सर्वश्रेष्ठ माना गया है । क्योंकि गृहस्थाश्रम बाकी सभी आश्रमों को पोषण देता रहता है । गृहस्थी को अपने घर आए अतिथि का मधुर वाणी, कुशलक्षेम प्रश्न, आसन, शैया, जल, भोजन इत्यादि से उचित सम्मान करना चाहिए । अतिथि

का उचित सत्कार गृहस्थी का धर्म है । जिसके घर से अतिथि निराश होकर लौटता है वह अपने दुष्कर्म देकर गृहस्थी के पुण्य कर्मों को लेकर जाता है ।[९] गृहस्थ धर्म का सम्यक पालन करने वाला गृहस्थ उत्तम लोक को प्राप्त करता है ऐसा विष्णुपुराण का मानना है ।

धर्मशास्त्रों के अनुसार उत्तम गृहस्थाश्रम का पालन करते हुए जब मनुष्य ५० से अधिक की आयु प्राप्त करके वृद्ध होता है तब गृहस्थी का सब भार पुत्रों एवं पत्नी को सौंपकर वन के लिए प्रस्थान करता है; इसी को वानप्रस्थ कहा गया है । वन में रहकर जटा धारण करके फल, कंदमूल आदि का सेवन करते हुए धर्मों में रहकर वानप्रस्थ मनुष्य मोक्ष की कामना करता है । सभी प्राणियों में समानता का भाव रखते हुए सभी के प्रति आसक्ति का भाव छोड़कर वानप्रस्थ को वन में रहना चाहिए । चतुर्थ आश्रम को संन्यास आश्रम भिक्षु आश्रम भी कहते हैं । वानप्रस्थी को सभी दुर्गुणों का त्याग करके चतुर्थ आश्रम में प्रवेश करना चाहिए । संन्यासी को धर्म, अर्थ और काम से जुड़े सभी कार्यों का त्याग करना चाहिए। उसे गांव में एक रात्रि तथा नगर में 5 रात्रि रहना चाहिए । गृहों में अग्नि के शांत होने के बाद प्राणरक्षा हेतु दीक्षा याचना करनी चाहिए । सभी दुर्भावनाओं को छोड़कर परिव्राजक की तरह रहना चाहिए ।

चारों आश्रमों के लिए नित्य-निमित्य कर्म एवं षोडश संस्कारों का विभाजन किया गया है । आश्रम धर्म के अनुसार नित्य-नैमित्तिक कर्म एवं संस्कारों का प्रयोग आश्रमधर्मीयों को करना चाहिए। इसके साथ ही विष्णुपुराण में चारों आश्रमों में होने वाले पापों के प्रायश्चित का विधान भी दिया गया है ।[१०] प्रायश्चित नहीं करने वाले पापी जन नरक में जाते हैं । पृथ्वी एवं जल के नीचे नरक है जहां पापीजनों को गिराया जाता है । रौरव, सूकर, रोध, ताल, विशासन, महाज्वाल, कृमांश, कुर्मिभोजन, असिपत्रवन, कृष्ण, लालाभक्ष, दारुण, पूयवह, पाप, वह्निज्वाल, अधःशिरा, संदश, कालसूत्र, तमस, आविथी, श्वभोजन, अप्रतिष्ठ तथा अप्रचि तथा इनके अतिरिक्त अन्य भी अनेक महा भयंकर नर्क है जो यमराज के शासन में आते हैं । अपने अपने धर्मों का पालन नहीं करनेवाला अपने पाप के अनुसार उपर कहे गए नर्क में जाता है । मिथ्या भाषी व्यक्ति रौरव नरक में जाता है । भ्रूण नष्टकर्ता, ग्राम नष्टकर्ता तथा गौ हत्या करने वाला रोध नामक नरक में जाता है । मद्यपान करने वाला, ब्रह्मघाती, सुवर्णचोर ये सभी सूकर नामक नरक में जाते है । इस प्रकार विष्णुपुराण में सभी आश्रमों के धर्म को न निभाने वाले और पाप कर्म करने वाले को मिलने वाले भिन्न भिन्न नरकों का विधान किया गया है । पुराणकार कहते है कि अपने वर्णाश्रम धर्म के विरुद्ध मनुष्य वचन से तथा कर्म से आचरण करने वाले नर्क में गिरते हैं । जो पापी पुरुष प्रायश्चित नहीं करते हैं वहीं नरक में पतित होते हैं । इस प्रकार विष्णुपुराण के अनुसार पाप कर्म करने वाला यदि पापों के लिए पश्चाताप करता है तो उसके लिए प्रायश्चित का विधान है । विभिन्न प्रकार के पाप कर्म मनुष्य किया करते हैं, दुष्कर्म करते हैं जिनके लिए

कठोरतम दंड व्यवस्था का विधान प्रस्तुत पुराण में दिया गया है। प्रस्तुत पुराण के अनुसार प्रत्येक व्यक्ति को अपने द्वारा किए गए कर्मों का फल भोगना पड़ता है। अपने कर्मों के अनुसार उसे नर्क के भोग के उपरांत क्रमानुसार विविध अवतार मिलते हैं तथा मुमुक्षु होकर जल ग्रहण करने को मिलता है। विष्णुपुराण का परिणाम है - अनुकूल नरक की यातना को भोगना तथा उनसे मुक्ति का साधन है - किए हुए कर्मों के लिए पश्चाताप करना। आश्रमवासियों को अनुकूल धर्म आचरण ही पापों से और प्रायश्चित सहित छुटकारा दे सकता है। धर्मों के साधन हरि स्मरण, कीर्तन तथा विष्णु के ही ध्यान में लीन होना परम प्रायश्चित है। अतः मुक्ति हेतु मनुष्य को हरि का स्मरण करते रहना चाहिए।[११]

चार युगों के अनुसार वर्णाश्रम धर्म विष्णुपुराण में बतलाया गया है। कलयुग में मनुष्यों की वृत्ति वर्णाश्रम धर्म अनुकूल नहीं रहती तथा ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद जैसे त्रयी धर्मों का संपादन करने वाली होती है। उस समय धर्म विवाह, गुरु-शिष्य संबंध की स्थिति, दांपत्य क्रम तथा अग्नि में देव यज्ञ, क्रिया का क्रम भी नहीं होता। कलयुग में बलवान व्यक्ति ही सबका स्वामी होगा। किसी भी कुल में उत्पन्न पुरुष सभी वर्णों में कन्या ग्रहण करने में समर्थ होगा। इस युग में द्विजाति गण येन केन प्रकारेण दीक्षित हो जाएंगे एवं किसी भी प्रकार की क्रियाएं प्रायश्चित स्वीकार कर ली जाएगी। किसी भी व्यक्ति के मुख्य से निकले वचन शास्त्र सम्मत स्वीकार कर लिए जाएंगे। उस समय समस्त देवता होंगे तथा सभी के समस्त आश्रम होंगे। उपवास, तीर्थाटन आदि, तपस्या, धनदान एवं तपादि तथा रुचि अनुकूल किये गए अनुष्ठान धर्म समझे जाएंगे। इस युग में अल्प धन से से ही लोगों को धनाढ्यता का गर्व हो जाएगा तथा केशो से स्त्रियों को सौंदर्य का अभिमान होगा। उस समय सुवर्ण, मणि, रत्न तथा वस्त्रों के क्षीण हो जाने से स्त्रियाँ केश सज्जा से अपने को विभूषित करेगी। धनहीन पति का स्त्रियाँ त्याग करेगी। धनवान पुरुष ही स्त्रियों के पति होंगे। अधिक धन देने वाला ही स्वामी होगा। धनदान का संबंध ही स्वामित्व का कारण होगा कुलीनता नहीं। समस्त संगृहीत धन गृह निर्माण हेतु ही समाप्त हो जाएगा। बुद्धि धन संचय में ही लगी रहेगी। समस्त संपत्ति स्वोपभोग में ही समाप्त हो जाएगी। इस युग में स्त्रियाँ सुंदर पुरुष की कामना से स्वेच्छाचारिणी होंगी तथा पुरुष अन्य उपार्जित धन के इच्छुक होंगे। इस युग में मित्रों के द्वारा याचना किए जाने पर भी मनुष्य एक पण के आधे का भी आधे भाग की हानि नहीं होने देंगे। कलयुग में ब्राह्मणों के साथ शूद्र आदि समानता का भाव रखेंगे तथा दुग्ध प्रदान के संबंध से ही गायों का गौरव माना जाएगा।

इस युग में सर्व प्रजा भूख की व्यथा से व्याकुल होकर प्रायः अनावृष्टि के भय से सदा आकाश की ओर देखती रहेगी। मानव तपस्वियों की भांति केवल कंदमूल तथा फल आदि के आहार पर ही आश्रित रहेंगे तथा अनावृष्टि के कारण दुःखी होकर आत्माघात करेंगे। कलियुग में असमर्थ जन सुख तथा आनंद के नष्ट हो जाने से प्रायः सदा दुर्भिक्ष तथा क्लेश ही भोगेंगे। इस समय लोग स्नान के बिना ही भोजन करेंगे तथा पिण्डोदक

क्रिया भी नहीं करेंगे । इस युग में स्त्रियां विषयलोलुप, अल्प काया वाली, अधिक भोजन करने वाली, अधिक संतान उत्पन्न करने वाली तथा मन्दभागी होगी । वे दोनों हाथों से सिर खुजलाती हुई, अपने गुरुजनों तथा पति के आदेश का अनादर पूर्वक खंडन करेगी। कलयुग की स्त्रियां स्वपोषण में लीन, शूद्र चित्त वाली, शारीरिक शौच से हीन तथा कटु एवं हीनभाषिणी होंगी । उस समय की कुलांगनायें निरंतर दुश्चरित होंगी तथा पुरुषों के साथ असद्व्यवहार करेंगी । ब्रह्मचारीगण वैदिक व्रत आदि से हीन होकर वेद अध्ययन करेंगे तथा गृहस्थजन न तो हवन करेंगे न तो सत्पात्रों को उचित दान हीं देंगे । वानप्रस्थी ग्रामीण जीवन को स्वीकार करेंगे तथा संन्यासी अपने मित्र आदि के बंधन में ही आसक्त रहेंगे ।

इस युग में राजा प्रजा की रक्षा नहीं करेगा, अपितु कर ग्रहण के व्याज से धन का अपहरण करेगा । उस समय गज, अश्व एवं रथ से संपन्न व्यक्ति ही राजा होगा तथा शक्तिहीन व्यक्ति सेवक होगा । वैश्यगण कृषि, वाणिज्य आदि अपने कर्मों का त्याग करके शिल्पकारी आदि से जीविका निर्वाह करते हुए शूद्र वृत्तियों में ही लीन रहेंगे । आश्रम आदि के चिन्हों से रहित अधम मनुष्य संन्यास ले कर भिक्षावृत्ति में तत्पर रहेंगे एवं लोगों से सम्मानित होकर पाखंड वृत्ति का आश्रय लेंगे । प्रजाजन दुर्भिक्ष एवं कर पीड़ा से अत्यंत उपद्रव युक्त तथा दु:खी होकर गेहूं एवं जौ के आधिक्य वाले देशों में निवास करेंगी ।

इस युग में वेद मार्ग का लोप, मनुष्यों में पाखंड की प्रचुरता तथा अधर्म की वृद्धि हो जाने से प्रजा की अल्पायु होगी । लोगों के शास्त्र विरुद्ध तपस्या करने से तथा राजा के दोष से प्रजा की बाल्यावस्था में मृत्यु होने लगेगी । बारह वर्ष की अवस्था में ही लोग पलित केश हो जाएंगे । कोई भी व्यक्ति बीस वर्ष से अधिक जीवित नहीं रहेगा । इस समय लोग मंदबुद्धि, व्यर्थ चिन्ह धारण करने वाले तथा दुष्ट चित्त होंगे, अतः एव वे अल्पकाल में ही विनष्ट हो जाएंगे।

कलयुग में वृष्टि अल्प जलवाली होंगी, कृषि अल्प उपज वाली तथा फल आदि अल्पसार वाले होंगे । अधिकांश शमी के वृक्ष होंगे तथा चारों वर्ण शूद्रवत् हो जाएंगे । अजा का ही प्रायः दूध प्राप्त होगा तथा उशीर ही एकमात्र अनुलेप होगा । सास और ससुर ही लोगों के गुरुजन होंगे । उस समय अल्प बुद्धि पुरुष पुनः वाणी, मन तथा शरीर आदि दोषों के वशीभूत होकर प्रतिदिन पुनः पुनः पाप कर्म करेंगे । शक्ति, शौच तथा लज्जा रहित पुरुष को समस्त संभव दु:ख उपस्थित होंगे । उस समय संसार के स्वाध्याय तथा वषटकार रहित हो जाने से कहीं कहीं ही कुछ धर्म अवशिष्ट रहेगा । कलयुग की यह विशेषता होंगी कि इस युग में अल्प प्रयत्न से प्राप्त होने वाली पुण्य राशि सतयुग में महान तपस्या से प्राप्त की जा सकती है । जो फल सतयुग में 10 वर्ष तपस्या, ब्रह्मचर्य आदि करने से प्राप्त होता है उसे मनुष्य त्रेता में एक वर्ष में, द्वापर में एक मास में तथा कलयुग में केवल 1 दिन रात में प्राप्त कर लेता है । जो फल सतयुग में ध्यान, त्रेता में यज्ञ

तथा द्वापर में देवार्चन करने से प्राप्त होता है वही कलयुग में श्रीकृष्ण का नाम कीर्तन से प्राप्त होता है।[१२] कलयुग में अति अल्प जनों को ही महान धर्म की प्राप्ति हो जाती है। इस प्रकार विष्णुपुराण में चारों युगों के वर्णन के संदर्भ में सतयुग, त्रेता, द्वापर का उल्लेख मात्र है अपितु कलयुग का ही वर्णन अधिक प्राप्त होता है। कलयुग के जनों की वृत्तियां एवं धर्म या कर्तव्य आदि का वर्णन विस्तार पूर्वक उपलब्ध होता है।

सन्दर्भ सूचि:

१. ब्रह्मणा क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तमः।

पदोरुवक्षः स्थलतो मुखतश्च समुद्गताः ।। - विष्णुपुराणम् - १.६.६

२. संसिद्धायां तु वर्तायां प्रजाः सृष्ट्वा प्रजापतिः ।

मर्यादां स्थापयामास यथास्थानं यथागुणम् ।।

वर्णानामाश्रमाणां धर्मान्धिर्मभृतां वर ।

लोकाश्च सर्ववर्णानां सम्यग्धर्मानुपालिनाम् । -तत्रैव -१.६. ३२,३३

३. वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः।।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथ्वीपते ।

स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा ।। -तत्रैव - ३.८.९,१२

४. सर्वभूतहितं कुर्यान्नाहितं कस्यचिद् द्विजः।

मैत्री समस्त भूतेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम्।। - तत्रैव -३.८.२४

५. पशुपाल्यं च वाणिज्यं कृषिं च मनुजेश्वर ।

वैश्याय जीविका ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ।। -तत्रैव - ३.८.३१

६. तस्याप्यधयनं यज्ञो धर्मश्च शस्यते।

नित्यनैमित्तिकादिनामनुष्ठानं च कर्मणाम्।। -तत्रैव - ३.८.३२

७. द्विजातिसंश्रितं कर्म तदर्थ्य तेन पोषणम्।

क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारुद्भवेन वा ।। -तत्रैव - ३.८.३२

८. क्षात्रं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यं कर्मं तथाऽपदि ।

राजन्यस्य च वैश्योक्तं शूद्रकर्म न चैतयोः।। -तत्रैव -३.९.३९

९. अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

दत्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति।। -तत्रैव -३.९.१५

१०. प्रायश्चित्तान्याशेशाणि तपः कर्मात्मकानि वै।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणम्परम्।। -तत्रैव -२.६.३९

११. नक्षत्रपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।

इच्छा श्रद्धानि कुर्वीत नगरस्यागमे तथा।। -तत्रैव - ३.१४.६

१२. यत्कृते दशभिर्वर्षैः त्रेतायां हायनेन तु ।

द्वापरे तच्च मासेन ह्यहोरात्रेण तत् कलौ॥

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम्॥ -तत्रैव - ६.२.१५,१७

શિક્ષણની કેટલીક તરાહોનો આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્ય

ડૉ. પ્રીતેશ એસ. રાઠોડ
આસિસ્ટન્ટપ્રોફેસર, ઈતિહાસ
શ્રીસી. એચ. ભીલ સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, નસવાડી

આજના સતત બદલાતા સમયમાં શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું તે અંગે શિક્ષણકારો સેમિનાર અને વર્કશૉપ કરતા રહે છે. શિક્ષક પણ વિદ્યાર્થી મહત્તમ શીખી શકે તેવી પદ્ધતિ માટે વિચારશીલ બન્યો છે. હવે, વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ સિવાયની પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ આપવાથી શી ફલશ્રુતિ મળશે તે અંગે સંશોધનો થતા જાય છે. કઈ પદ્ધતિ કયા વિષયવસ્તુ માટે યોગ્ય છે તેનો નિર્ણય તો સ્વયં શિક્ષકે જ કરવો રહ્યો.

શિક્ષણ માટેની પધ્ધતિની સામાન્ય વ્યાખ્યા એવી છે કે જે તે વિષયવસ્તુને વર્ગખંડમાં રસપ્રદ રીતે રજૂ કરવાની ઢબ. પણ જ્યારે વિદ્યાર્થી જાતે જ શીખતો થાય ત્યારે તેની વ્યાખ્યા બદલવી પડે. કારણકે વિદ્યાર્થી માત્ર વર્ગખંડમાં જ શીખતો નથી. પણ કૌટુંબિક વાતાવરણ, સામાજિક વાતાવરણ, મિત્રવર્તુળ કે અન્ય સ્થાનોમાંથી પણ શીખે છે.

શિક્ષણની વિવિધ તાલીમો લઈ વર્ગખંડમાં હાજર થનાર શિક્ષક અને સામે કહેવાતું શિક્ષણ લેવા બેઠેલા વિદ્યાર્થી, આજે આ બંને નિષ્ફળતાના ભયથી પીડિત હોય તેમ દેખાય છે. ત્રીજી બાજુ દરેક વાલી એમજ ઇચ્છે છે કે પોતાનું બાળક જ બધાની આગળ રહે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની તથા મા-બાપની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ પણ બાળક ઉપર ઠોકી બેસાડાય છે અને મુજબ બાળકને તૈયાર કરવા પરિશ્રમ કરાય છે. બાળકને મોટાભાગનું દબાણથી કે પરાણે શીખવવામાં આવી રહ્યું હોય ત્યારે શીખવવાની તમામે-તમામ પદ્ધતિઓ કશુંજ પરિણામ આપી શકે નહીં.

અનુભવને આધારે શીખવાનો સિધ્ધાંત એ શીખવાની પ્રક્રિયાની ઉત્ક્રાંતિનું મોડેલ આપે છે. તેમાં વિદ્યાર્થી કેવી રીતે શીખે છે, વૃદ્ધિ કરે છે અને વિકાસ પામે છે તે મહત્ત્વ ધરાવે છે. શીખવાની પ્રક્રિયામાં અનુભવની મુખ્ય ભૂમિકાને ભાર આપવા માટેના આ સિધ્ધાંતને "અનુભવને આધારે શીખવાનો સિધ્ધાંત"કહે છે. અનુભવ ઉપર જે ભાર મૂકવામાં આવે છે એ બીજા સિધ્ધાંતોથી અલગ પાડે છે. સ્વાનુભવ માટેનું વાતાવરણ પૂરું પાડવું એજ ઉત્તમ શૈક્ષણિક પદ્ધતિ. ચાલો કેટલીક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ પર દ્રષ્ટિપાત કરીએ.

1.પ્રોજેક્ટ : વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસ માટે ચોક્કસ વિગતો એકઠી કરે અને તે વિગતો દ્વારા સર્વસામાન્ય નિયમ શોધી કાઢે. અહીં વ્યક્તિગત તફાવતોને ખીલવાની તકો મળે છે. શોખ, રસ, જિજ્ઞાસા, ઉત્સાહનો અવકાશ પૂરી શકાય છે. સારી ટેવોનું ઘડતર થાય છે.

2. પ્રદર્શન : વિષય આધારિત જુદાંજુદાં પ્રદર્શનો યોજી શકાય, જેમકે વિશિષ્ટ દિવસો, કૃષિપાકો, વ્યક્તિ વિષયક. એકસાથે ઘણુંબધું જ્ઞાન પ્રદર્શનોથી આપી શકાય છે.

3.નાટ્યીકરણ : વિદ્યાર્થીઓની સામેલગીરી માટેની ઉત્તમ પધ્ધતિ. જેમાં જોડાનારા વિદ્યાર્થીઓ અને જોનારા વિદ્યાર્થીઓ બધામાં તકો આપવામાં આવે. રસ જાગૃત કરી શકાય છે. જ્ઞાન સાથે ગમ્મત મળે છે.

4.પૅનલચર્ચા : વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ બે-ચાર જણા કોઈ વિષયે પોતાના વિચારોની ચર્ચા કરે. ચર્ચા બાદ અન્યોને પણ પોતાના અનુભવો રજૂ કરવાની તક આપવામાં આવે.

5.આગમન-નિગમન યુક્ત અધ્યાપનઃ ઉદાહરણ પછી ખ્યાલ કે ખ્યાલ પછી ઉદાહરણ એ બંને રીતે શિક્ષણકાર્યની સ્પષ્ટતા સાથે વિષયવસ્તુનો વિકાસ વધારતા રહેવું.

6.જ્ઞાન ગોષ્ઠિ આધારિત અધ્યાપન : નિષ્ણાતોને બોલાવીને સામાજિક પ્રશ્નો, નીતિઓ, જરૂરિયાતો, પર્યાવરણીય બાબતો, ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણો વિશે વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

7.ભેદબોધ પધ્ધતિ : વિદ્યાર્થીઓ ગોખપટ્ટી ન કરે, પણ ખરા અર્થમાં સમજે એ માટે સંશ્લેષણ કે વિશ્લેષણ આધારિત પધ્ધતિ જેમાં વિદ્યાર્થી કંઈક તાર વણી કરી શકે.

8.સત્યશોધપધ્ધતિ : વાસ્તવિદુનિયાનજરૂરિયાતો, મૂલ્યો, રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીસમજ, પર્યાવરણીય જાળવણીના ખ્યાલો વિકસે એવી નક્કર સત્ય આધારિત બાબતો વિષયવસ્તુ સાથે વર્ણવવી.

9. ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ : માત્ર સૈધ્ધાંતિક જ્ઞાન જ કે પુસ્તકિયું જ નહીં, પણ કાર્યાનુભાવ આપવો.

10.નિરીક્ષિત અભ્યાસ આયોજનઃ શિક્ષક પોતાની નજર સામે જ એવી સ્વઅધ્યયન પધ્ધતિ વિકસાવે કે જેથી શિક્ષકની રાહબરી હેઠળ વિદ્યાર્થીઓ જાતે શીખે.

11.ઉપકરણો આધારિત અધ્યાપન : માત્ર કથન નહીં, પણ તેની સ્પષ્ટતા માટે સાધનો જેવાં કે ચાર્ટ, ચિત્ર, નકશા, ફિલ્મસ્ટ્રીપ, ઑવરહેડ પ્રૉજેક્ટર, ટી.વી. કમ્પ્યૂટર એવાં અનેક સાધનો આધારે શિક્ષણકાર્ય.

12.પ્રયોગ આધારિત અધ્યાપનઃ શિક્ષક વર્ગખંડમાં જ જે તે બાબતની સાબિતી આપી શકે. તેવી ઢબ એ પ્રયોગ આધારિત શિક્ષણ. માત્ર ગાન નહીં પણ પોતે ગાઈને બતાવે એ પણ પ્રયોગ જ ગણાય. સંકુચિત અર્થમાં વિજ્ઞાન વિષયમાં પણ આવા પ્રયોગ થાય છે.

13.જૂથચર્ચા : રોજિંદા પ્રશ્નો કે જીવનના કેટલાંક વણ ઉકેલ્યા કોયડાઓની ચર્ચા માટે જૂથો પાડવામાં આવે. આવા જૂથોને વિષય ઉપર ચર્ચા કરવા દેવા સમય આપ્યા બાદ અરસ પરસ વિચારોની આપ-લેક રાવવી.

14.આધાર સાથે રજૂઆત : અધ્યયન વસ્તુની વાસ્તવિક રજૂઆત કરવી, એટલે કે અસલ બાબતો (વસ્તુઓ) ને વર્ગ સમક્ષ લાવવી.

15. સમસ્યા ઉકેલઃ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કોઈ કોયડો કે સમસ્યા મૂકી તેઓ તેનો ઉકેલ શી-શી રીતે મેળવે છે. તેમાંથી શું માન્ય છે ? કે કયો ઉકેલ ઝડપી અને ન્યાય સંગત છે. તેના આધારે વિદ્યાર્થીઓની ચકાસણી કરવી.

16.પ્રવાસ-પર્યટનનું આયોજનઃ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગખંડની બહાર કાઢી, વાસ્તવિક દુનિયામાં હાથપગ આધારિત શિક્ષણ આપવું, નૈતૃત્વ શક્તિનો વિકાસ આ પ્રકારે કરી શકાય.

17.નિદર્શન યુક્ત શિક્ષણ : જે વાત કથનથી સ્પષ્ટ ન થાય. તે જોવાથી તરત સ્પષ્ટ થઈ જાય. શિક્ષક મોટા સમૂહ સમક્ષ આવી પ્રક્રિયા કરી બતાવે છે.

18.અનુભવ આધારિત શિક્ષણ ધ્યેય નક્કી કરવાથી માંડીને પ્રયોગનું નિરીક્ષણ, મૂલ્યાંકન અને છેવટે આયોજન સુધીના આખા શિક્ષણના ચક્રને કામે લગાડે છે. આ આખી પ્રક્રિયા દ્વારા વ્યક્તિ નવા કૌશલ્ય, નવા વલણો અથવા વિચારવાના એકદમ નવા રસ્તાઓ પણ શીખે છે.

19.વર્કશોપ(ક્ષેત્રકાર્ય)નું આયોજનઃ વિદ્યાર્થીઓ કાર્ય કરે તે માટેનું ચોક્કસ આયોજન. જેમાં બુધ્ધિના ઉત્ખનન કરી શકાય તેવી કોઈપણ બાબત નક્કી કરી. તેઓ પોતાનું ક્ષેત્ર કાર્ય કરે છે.

20.પુનરાવહન :કોઈપણ પધ્ધતિથી શીખવવામાં આવ્યું હોય તેનું પુનરાવહન કરવાનું વ્યક્તિને કહેવામાં આવે છે. કુલ શિક્ષણ સામાગ્રીમાંથી વ્યક્તિને જેટલું યાદ રહ્યું હોય તેનું તે પુનરાવહન કરે છે. દા.ત. વિદ્યાર્થીને દસ લીટીની એક કવિતામાંથી જો આઠ લીટી આવડે તો તેણે ૮૦ ટકા શિક્ષણ મેળવ્યું કહેવાય. એટલે કે શીખેલી બાબતો સફળતાપૂર્વક ૮૦ ટકા ધારણ થઈ શકી છે એમ કહેવાય. પુનરાવહન ખૂબ અઘરૂં છે કારણ કે પુનરાવહનમાં શીખેલી બાબતોને યાદ કરવાનો કોઈ જ સંકેત મળતો નથી.વિદ્યાર્થીને આપણે રોબો બનાવવાનો નથી.

આપણે એને જીવંત માનવ બનાવવાનો છે અને તે માટે સંપૂર્ણ સર્વશ્રેષ્ઠ શિક્ષક વિના તો કેવી રીતે ચાલશે ? ફક્ત બોર્ડ ભર-ભરીને લખાવ્યા કરીશું, પાંચ-દસ વખત પેપરો લખાવ્યા કરીશું, ગોખણપટ્ટી કરાવી શું એ ભણતર નથી. વિદ્યાર્થીમાં Independent thinking અને Free Expression ની ક્ષમતા જો ન કેળવાય તો એ શિક્ષણજન કામું છે. જીજ્ઞાસા જાગૃત ન થાય તો એ ભણતર ભણતર જ નથી. ડૉ. સર્વ પલ્લી રાધાકૃષ્ણ ને કહ્યું છે કે 'Don't cripple down the sponteneity of the child' આજની શિક્ષણ પદ્ધતિ શું કરી રહી છે !!!!

।। साहित्यदर्पणोक्तरीत्या काव्यप्रयोजनविवरणम् ।।

बारीआ रोनकः भारतसिंहः

ननु **'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते'**इति न्यायादस्य ग्रन्थस्य यावत् प्रयोजनं न निगद्यते तावत् कथमत्र सुधियां प्रवृत्तिरित्यत आह - **अस्य ग्रन्थस्येति** । अस्य आरम्भमाणस्य ग्रन्थस्य साहित्यदर्पणस्य काव्याङ्गतया काव्यस्य रघुवंशादे अङ्गतया अप्रधानकारणतया काव्यफलैः काव्यस्य अङ्गिभूतस्य कविकर्मणः फलैः साध्यैः चतुर्वर्गादिरूपैः एव फलत्त्वं फलसहितत्वम् इति अस्मात्कारणात् काव्यफलानि काव्यस्य अङ्गिभूतस्य कविकर्मणः फलानि कार्याणि आह निगदति - **चतुर्वर्गेति** ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूपयते ।।[i]

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो 'रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव । उक्तश्च (भामहेन) -

अत्र प्राचीनाचार्याणां भामहादीनां सम्मतिमुदाहरति - उक्तञ्च

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ।।[ii]

यस्मात् कारणात् अल्पबुद्धीनामपि न केवलं महाधियामित्यर्थः सुखात् अनायासात् काव्यात् रघुवंशादेः कविकर्मण एव, चतुर्वर्गफलप्राप्तिःचतुर्वर्गस्य धमाऽर्थकाममोक्षरूपस्य फलस्य परिणामस्य प्राप्तिः प्रापणं भवतीति शेषः तेन कारणेन तत्स्वरूपं तल्लक्षणं निरूप्यते प्रतिपाद्यते ।

कारिकां विवृणोति चतुर्वर्गफलप्राप्तिः धर्माऽर्थकाममोक्षरूपफलप्रापणं काव्यातः रघुवंशादेः कविकर्मणः रामादिवत् रामादिना तुल्यं प्रवर्तितव्यं चेष्टनीयं गुरुजनादेशानुपालनसज्जनसंरक्षणदुष्टनिबर्हणरूपा प्रवृत्तिः करणीयेति यावत् न रावणादिवत् रावणादिनां तुल्यं प्रवर्तितव्यं चेष्टनीयम्, परनार्यपहरणसज्जनसंहरणदुष्टप्रचोदनादिरूपा प्रवृत्तिर्न करणीयेत्यर्थः, इत्यादिना कृत्येषु कर्तव्येषु प्रवृत्तिः प्रवर्तनम् अकृत्येषु अकरणीयेषु

निवृत्तिः निवर्त्तनं तदुपदेशद्वारेण तदुपदेशव्यापारेण सुप्रतीता सुविदिता एव । इत्यनेन प्रकारेण काव्यस्य शास्त्रत्वं निदर्शितम् । यदाहुः -

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमिति कथ्यते ।।

अथ काव्यस्य फलं दर्शयन् तत्स्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते ।

राजानककुन्तकोऽपि व्यक्तिविवेकेऽमुमेवार्थमाह, यथा -

'धर्मादिसाधनोपायः सुकुमारक्रमोदितः ।

काव्यबन्धोऽभिजातानां हृदयाह्लादकारकः ।।[iii]

अस्यार्थस्तु अभिजाताः खलु राजपुत्रादये । धर्म्मादयुपेयार्थिनो विजिगीषव क्लेशभीरवश्च सुकुमाराशयत्वात् तेषा धर्म्मादिसाधनोपायः धर्म्मादेरुपेयभूतस्य चतुर्वर्गस्य साधने सम्पादने नदुपदेशरूपत्वादुपायस्तत्प्राप्तिनिमित्तं काव्यबन्ध इति।

काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वं युक्त्या प्रतिपादयति । रामादिवत् चतुर्वर्गकामेन रामादिनेव, प्रवर्तितव्यं पित्राज्ञापालनादाधित्यर्थः । रावणादिवत् रावणादिनेव न प्रवर्त्तितव्यं परदारहरणादावित्यर्थः इत्यादि कृत्यं विहितकर्म्माकृत्यं निपिद्धं कर्म्म तयाः प्रवृत्तिनिवृत्ती यत्नशेषो तयोरूपदेशस्तजनकं ज्ञानं स एव द्वारं व्यापारस्तेन सुप्रतीतैव अतिप्रसिद्धैवेति शब्दमात्रार्थः । तथा हि यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्यादिवेदवाक्यदग्निहोत्रादिविहितकर्म्मण कर्त्तव्यताज्ञानात् पुरुषस्य प्रवृत्तेः कर्म्मानुष्ठानेन धर्म्मादिर्भवति, तथा रामायणादिमहाकाव्यात् पितृवाक्यपालनादिलक्षणतत्तद्विहितकर्म्मणि कर्त्तव्यज्ञानेन प्रवृत्त्या तदनुष्ठानेन धर्म्म उपजायते नस्मादर्थकामौ तद्धर्म्मफलानुसन्धानाञ्च मोक्ष इति काव्यचतुर्वर्गफलप्राप्तिर्गवतीति भावः ।

उक्तञ्च-

किञ्च काव्यद्धर्मप्राप्तिर्भगन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना, 'एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिस्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्मधर्मफलाननुसन्धानात् मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च ।[iv]

साधुकाव्यनिषेवणं साधु सत् यत् काव्यं कविकर्म तस्य निषेवणं परिशीलनं करणञ्च धर्मार्थाकाममोक्षेषु धर्मः सुकृतं अर्थः द्रव्याप्तिः कामः अभिलाषः 'कामोऽभिलाषः तर्षश्च' इत्यमरः, मोक्ष मुक्तिः एतेषु चतुर्विधेषु पुरुषार्थेषु कलासु नृत्यगीतादिचतुःषष्टिभेदासु च तथा वैचक्षण्यं निपुणत्वं कीर्तिं समज्ञां 'यशः कीर्तिः समज्ञा च' इत्यमरः, सत्काव्यपरिशीलनकरणजनितमिति यावत् च तथा प्रीतिं अनुरागं करोति विदधाति । पद्यमिदमाचार्यस्य प्राच्यस्य भामहस्य ज्ञेयम् । अत्रानुष्टुब्बृतम् ।

उक्तमेवार्थं विवृणोति विश्वनाथः काव्यात् कविकर्मणः धर्मप्राप्तिः सुकृतावाप्तिः भगवान्नारायणस्य परमात्मनः चरणारविन्दस्तवादिना पादकमलस्तोत्रादिना सम्यगज्ञातः व्युत्पत्तिपूर्वकं ज्ञानविषयीकृतः सन् स्वर्गे परलोके इहि जगति तथा कामधउक् कामान् तर्षान् दोग्धि इति, इच्छापूरक इत्यर्थः भवति वर्तते इत्यादिवेद वाक्येभ्यः भाष्यकाराद्युद्धृतश्रुतिवाक्येभ्यः च सुप्रसिद्धैवसुविदितै व । अर्थप्राप्तिः धनावाप्तिभीष्टप्राप्तिश्च काव्यादिति शेषः । प्रत्यक्षसिद्धा इन्द्रियगोचरगता श्रीहर्षादेर्धावकबाणभट्टादीनामर्थावाप्तिरिवेत्यर्थः । प्रयोजनसिद्धिश्च सूर्यशतकादिनिर्माणेन मयूरादीनां कुष्ठादिरोगनिवृत्त्या स्वास्थ्यलाभरूपेत्यर्थः । कामप्राप्तिः विषयभोगावाप्तिः च अर्थद्वारैव धनागमैरेव । मोक्षप्राप्तिः कैवल्यावाप्तिः च एतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात्एतज्जन्यः सत्काव्यनिषेवणोद्भूतः यो धर्म सुकृतं तत्फलस्य तत्परिणामस्य अनुसन्धानात् अनपेक्षणात् निष्कामकर्माश्रयणादित्यर्थः मोक्षोपयोगिवाक्ये श्रुत्युपनिषदादिस्थशब्दसमूहे व्युत्पत्त्याधायकत्वात् विशिष्टज्ञानसाधकत्वात् तथा ।

❖काव्यात् धर्मप्राप्तिः

साधु सम्यक् काव्यस्य निषेवणं करणं मननं ज्ञानञ्च कर्त्तृ, केचित्तु - साध्विति काव्येत्येतस्य विशेषणम्, काव्ये साधुत्वञ्च - दोषशून्यत्वे सति गुणालङ्करशालित्वे सति वाक्यविशेषस्य रससमनुगृहीतत्वम्, तद्विरहोऽसाधुत्वम्, तदुक्तं भोजेन - "निर्दोषं गुणवत्काव्यम्" इत्यादि । तथा च साधु यत् काव्यं तस्य निपेवणमित्यर्थ इति वदन्ति । धर्म्मार्थकाममोक्षेषु तदुपायभूतेषु, वैचक्षण्यं विशिष्टज्ञानं, कलासु नृत्यगीतादिचतुःषष्ठिप्रकारासु विद्यासु च वैचक्षण्यं दर्शनश्रवणादिना विलक्षणज्ञानं, कीर्तिं कालिदासादेरिव यशः, प्रीतिं परामानन्दञ्च करोति । तथा च साधुकाव्यनिषेवणकर्तृको धर्म्मार्थकाममोक्षकलाविषयवैलक्षण्याधायकः कीर्त्तिप्रीत्युत्यादानहेतुभूतश्च बोधानुकूलो व्यापारः सम्पद्यत इति वाक्यार्थबोधः ।

काव्यं कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्ती प्रति कारणमस्तु चतुर्वर्गं प्रति तु अन्यथासिद्धमेवेत्याशङ्कायां तस्य साक्षादेव धर्म्मादि प्रति कारणत्वमुपपादयितुमाह ।

काव्यादित्यस्य प्राप्त्यन्तपदचतुष्टयेऽन्वयः । स्तवो गुणज्ञापनम् । आदिना रामकृष्णादेर्जन्मोत्सवादिज्ञापनम्, तच्छ्रवणं वेत्यर्थः ।

काव्ये स्तवादेरभावदर्शनात्तेपां निष्फलत्वं स्यादित्या शङ्क्याह एक इति । अयमर्थः येन पुरुषेण सोऽपि शब्द सम्यक् नाद्रूप्येण ज्ञातो वाः स प्रयोक्ता स च ज्ञाता स्वर्गे परलोके लोकेऽस्मिल्लोकेच कामधुग्भीष्टफलभाग्भवति सम्पद्यते । इत्यादि वेदवाक्येभ्यः काव्याद्धर्म्मप्राप्ति सुप्रसिद्धैवेत्यनुपङ्गः । तथा च तादृशकाव्यस्य व्याकरणविरोधेन रसवत्तया रसवत्तया व प्रयुक्ततया तादृूप्येण जेयत्वेन च कृतिज्ञप्त्योरन्यतरस्य धर्म्मफलत्वं श्रौतमिति भाव ।

❖काव्यात् अर्थप्राप्तिः

काव्यादित्यनुपज्यते । प्रत्यक्षसिद्धेति । श्रीहर्षादेधावकादीनामिव धनप्राप्तिः लोके प्रसिद्धैवेत्यर्थः । यदुक्तं मम्मटेन **"श्रीहर्षादेधावकादीनामिव धनम्"**[v] इति । धावकनामा कविः श्रीहर्षनृपनाम्ना रत्नावलीनाम्नी नाटिकां कृत्वा बहुधनं लब्धानित्युद्योतादौ स्पष्टम् ।

❖काव्यात् कामप्राप्तिः

काव्यादित्यनुषज्यते । कामो विषयभोगः, विषयः स्त्रक्चन्दवनितादिः, तस्य प्राप्तिरर्थद्वारैव, अर्थेन स्त्रगादीना सम्भवान्, तथोक्तम् - **"धर्म्मादर्थस्ततः कामः कामात्सुखसमुन्नतिः"** इति । अत्र कामप्राप्तावर्थस्य व्यापारत्वात्काव्यं नान्यथासिद्धं "व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथसिद्धि" रिति नियमात् । इति बोध्यम् ।

❖काव्यात् मोक्षप्राप्तिः

काव्यादिति योज्यम् । एतज्जन्यस्य काव्यजन्यस्य धर्म्मस्य यत् फलं स्वर्गादि तस्याननुसन्धानात् श्रवणादिकाले पुरुषस्याभिलाषविरहात् । न खलु कोऽपि पुरुषः खर्गाद्युद्देशेन काव्यं करोति श्रृणोति वा । एवञ्च निष्कामेण सम्पद्यमानो धर्म्मो मोक्षायैव भवति । यदुक्तं भगवता - **"युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।।"**इति । धर्म्मफलस्याननुसन्धानादेव तदधीनोत्पत्तिकयोर्थकामयोरुत्यत्तिसम्भावनैव नास्तीति तयोरनुपादानम् । यद्वा - धर्म्मप्रधानं फलं धर्म्मफलं, तेनार्थकामयोरपि संग्रहः, तस्याननुसन्धानात् अपारमार्थिकत्वेन साध्यत्वानिर्धारणात् मोक्षप्राप्तिर्भवतीति योजना ।

उक्तञ्च -

चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धिनामेव जायते । परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धिनामपि पुनः काव्यादेव ।

ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु किमिति काव्ये यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ?[vi]

यद्यपि काव्यप्रकाशे आचार्यमम्मटेन -

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मितयोपदेशयुजे ।।[vii]

इत्यादिना काव्यस्य षड् विधं प्रयोजनं प्रदर्शितम्, परन्तु अत्राचार्यविश्वनाथेन संक्षेपतो काव्यस्यानुबन्धचतुष्टयं प्रदर्शितम् ।

अत्र च शब्दार्थकाव्यलक्षणरसध्वन्यलङ्कारगुणदोषादयो विषयाः, तैः सहास्य दर्पणग्रन्थस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धः, चतुर्वर्गफलप्राप्तिरूपोऽर्थः प्रयोजनमित्यर्थः, अधीतकाव्य कोशादिरनधीताऽलङ्कारशास्त्रो जनोऽधिकारीति अनुबन्धा निदर्शिता इति बोध्यम् ।

---

[i] साहित्यदर्पणे परिच्छेदः १ , श्लो. २ ।
[ii] काव्यालङ्कारे परिच्छेदः १ , का. २ ।
[iii] व्यक्तिविवेके आननम् १ ।
[iv] साहित्यदर्पणे परिच्छेदः १ ।
[v] काव्यप्रकाशे उल्लासः १ ।
[vi] साहित्यदर्पणे परिच्छेदः १ ।
[vii] काव्यप्रकाशे उल्लासः १ , का. २ ।

||काव्यप्रकाशोक्तरीत्याअभिधामूलाव्यञ्जनाशक्तिनिरूपणम्||

परमार किरणकुमारः रमेशभाई,
शोधच्छात्रः

❖शाब्दीमूला व्यञ्जनानिरूपणम् -

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ।[1]

अभिधामूलामाह -

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाश्रया ।।[2]

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम् ।।[3]

मम्मटाचार्यः स्वकाव्यप्रकाशनामके ग्रन्थे व्यञ्जनां साधितवान् । सम्प्रति व्यञ्जनां - अभिधामूलाव्यञ्जनां च विस्तरेण वर्णयति ।

सङ्क्षेपेण वक्तुं शक्यते यत् उत्तमकाव्यरूपस्य ध्वनिकाव्यस्य मूले या व्यञ्जना निहिता तस्याः वर्णनं करिष्यति ग्रन्थकारः । अभिधामूलाव्यञ्जनां सोदाहरणं ज्ञापयति ।

अभिधामूलाव्यञ्जना -

व्यञ्जनायाः विभागद्वयम् - शाब्दी व्यञ्जना, आर्थी व्यञ्जना च । शाब्दीव्यञ्जनायाः आद्यभेदः अभिधामूलाव्यञ्जना अस्ति । अभिधामूलाव्यञ्जनायाः विवरणं दातुं आचार्यमम्मटः कथयति -

उक्तञ्च काव्यप्रकाशे -

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

---

[1]साहित्यदर्पणे - प.२, श्लो.१३ ।

[2]साहित्यदर्पणे - प.२, श्लो. १४ ।

[3]काव्यप्रकाशे - उ.२, का.१९ ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम् ।।[4]

अनेके अर्थाः (वाच्यत्वेन) यस्य तस्य अनेकार्थस्य, अनेकत्र गृहीतशक्तिकस्य शब्दस्य वाचकत्वे, अभिधायां संयोगाद्यैः संयोगादिभिः नियन्त्रिते प्रतिबद्धे सति, एकत्र नियमिते सति आवाच्यार्थः तदाभिधया प्रतिपादयितुम् अशक्यः । तत् प्रतीतिहेतुः या व्याप्ततिः व्यापारः, सा अञ्जनं व्यञ्जनमेव इत्यर्थः । इयं हि अभिधामूला शाब्दी व्यञ्जना इत्युच्यते ।

अनेकार्थस्य - अनेकत्र गृहीतशक्तिकस्य शब्दस्य

वाचकत्वे - अभिधायाम्

संयोगाद्यैः - व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिकृत्

या व्यापृतिः - व्यापारः

अयं भावः - वर्णसमूहरूपस्य पदस्य यदि एकोऽर्थो भवति तदा तदर्थरूपिता एका एव शक्तिः पदे भवति । तत्र शक्य - वाच्यार्थ, निष्ठस्य शक्यतावच्छेदकधर्मस्य एकत्वात् । यथा - गङ्गा पदस्य प्रवाहरूपो एकोऽर्थः । अतः प्रवाहरूपशक्ये विद्यमाना या शक्यता तस्या अवच्छेदकमन्यूनानतिप्रसक्तो धर्मः प्रवाहत्वं एकमेवास्ति । अतः प्रवाहत्वरूपशक्यतावच्छेकस्य एकत्वेन प्रवाहरूपैकर्थनिरूपिता एका एव शक्ति गङ्गा पदे स्वीक्रियते । परन्तु यत्र एकस्य पदस्य अनेके अर्थाः भवन्ति । यथा हरिशब्दस्य विष्णु-वानर-सर्प-भेकादयश्चचतुर्दश अर्थाः कोशे निर्दिष्टाः । तत्र शक्यता चतुर्दशसु शक्येषु-वाच्यार्थेषु संतिष्ठते । शक्यतावच्छेदकं च विष्णुत्व-वानरत्व-सर्पत्व-भेकत्वादिकं चतुर्दश एवञ्च शक्यतावच्छेदकस्य अनेकत्वेन तत्-तत् अर्थनिरूपिताश्चचतुर्दशशक्त्यः हरिशब्देः स्वीक्रियते अस्यां स्थितौ हरिशब्दस्य यस्मिन् अर्थे तात्पर्यग्रहकं संयोगविप्रयोगप्रकरणादिकम् अवतरित हरिशब्दनिष्ठासु शक्तिषु मध्ये प्राकरणिकार्थनिरूपिता सा शक्तिः उद्बुद्धा भवति । एवञ्च उद्बुद्धया तदर्थविषयिण्या शक्त्या तस्य अर्थस्य उपस्थानं भवति, अन्यासां शक्तिनां तिरोधानं च भवति एवञ्च प्रकराणादिना अर्थान्तरविषयकशक्तेः तिरोधानात् अप्राकरणिकस्य अर्थान्तरस्य बोधः अभिधया-शक्त्या तु भवितुं नार्हति । अतः अभिधया बोधयितुम् अशक्यस्य अप्रकारणिकस्य अर्थस्य बोधो यथा शब्दवृत्या भवति सा शब्दवृत्तिः अञ्जना अर्थात् व्यञ्जना इति अवगन्तव्यम् । इयं हि व्यञ्जना अभिधामूलाशाब्दीव्यञ्जना कथ्यते ।

वाचकत्वनियामकाः संयोगादयः

उक्तञ्च काव्यप्रकाशे -

---

[4]काव्यप्रकाशे - उ.२, का.१९ ।

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः

शब्दस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ।।[5]

वाचकत्वनियामकाः

संयोगः - सम्पक् योगः प्रसिद्धसम्बन्धः ।

विप्रयोगः - प्रसिद्धसम्बन्धध्वंसः, विभागो वा ।

साहचर्यम् - एककालदेशावस्थायित्वम् । एकस्मिन् कार्ये परस्पर सापेक्षत्वं वा ।

विरोधिता - वध्यघातकत्वं सहानवस्थानं च ।

अर्थः - प्रयोजनापरपर्यापमनन्यथा साध्यं फलम् ।

प्रकरणम् - वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता ।

लिङ्गम् - संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन परपक्षव्यावृतो धर्म इति ।

शब्दस्यान्यस्यसन्निधिः - समासाद्यनधीनसमानार्थताकशब्दान्तर-समभिव्याहरारः ।

सामर्थ्यम् - कारणता ।

औचिती - योग्यता ।

देशकालौ - तद्विशेषौ ।

व्यक्तिः - लिङ्गम् । स्त्रीपुंस्त्वादि ।

स्वराः - उदात्तादि । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः इति ।

शब्दार्थस्य - शब्दवाच्यार्थस्य ।

---

[5] वाक्यपदीये प्रथमकाण्डः ।

अनवच्छेदे - अनिश्चये सति (कतमोऽर्थोऽत्र विवक्षित इति सन्देहे सति) ।

विशेषस्मृतिहेतवः - विशेषस्य विवक्षितार्थस्य या स्मृतिः ज्ञानं तद्हेतवः, तज्जनका भवन्ति इत्यर्थः ।

एते संयोगादयः शब्दवाच्यार्थस्य अनिश्चये सति तदपाकरणद्वारेण विशेषज्ञानजनकाः अर्थात् अर्थविशेषविषयकनिश्चयात्मकज्ञानजनका भवन्ति ।

संयोगादीनाम् उदाहरणैः सह समन्ववयः

संयोगादीनां वाचकत्वनियामकतायां क्रमेण उदाहरणानि उच्यन्ते, यथा -

संयोगः- सशङ्खचक्रो हरिः अशङ्खचक्रो हरिः इत्युच्यते ।

अत्र यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहाशुवाजिषु ।

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु इति अमरकोशाद् अनेकार्थस्य हरिशब्दस्य वाचकत्वं शङ्खादिसंयोगेन अच्युते विष्णौ नियम्यते ।

विप्रयोगः - अशङ्खचक्रो हरिः ।

संयोगपूर्वकत्वात् ध्वंसस्य विष्णोः अन्यत्र शङ्खादिध्वंसाभावात् अशङ्खचक्रः इत्यत्र नञ् पदबोध्वंसेन अनेकार्थस्य हरिशब्दस्य वाचकत्वम् विष्णौ उच्यते - नियम्यते । एवं सत्वसा धेनुः आनीयताम् इति अवत्सा धेनुः आनीयताम् । इति च यथाक्रमं संयोगविप्रयोगयोः उदाहरणम् ।

साहचर्यम् - रामलक्षणाविति दाशरथौ ।

रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे ।

राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवत् ।।[6]

इति विश्वकोशात् रामशब्दोऽनेकार्थकः । एवं सारसदुर्योधनपुत्राद्यर्थे प्रसिद्धत्वात् लक्ष्मणशब्दः अपि अनेकार्थः । तथा च अत्र लक्ष्मणसाहचर्यात् रामो न भार्गवादिः । रामसाहचर्यात् च लक्ष्मणो न सारसादिः । किन्तु उभयोः शब्दयोः वाचकत्वं साहचर्येण दाशरथौ नियम्यते ।

---

[6]विश्वकोशः ।

विरोधिता - वध्यघातकभावरूपस्य विरोधस्य नियामकत्वम् उदाहरति मम्मटाचार्यः रामार्जुनगतिस्तयोरिति **भार्गवकार्तवीर्ययोः** । अर्जुनविरोधित्वात् रामो भार्गव एव न तु दाशरथ्यादिः । तद्वध्यत्वाच्चार्जुनः कार्तवीर्य एव न पाण्डवादिः ।

अर्थः -स्थाणुं भज भवच्छिदे, इति हरे ।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः इति, स्थाणू रूद्र उमापतिःइति च अमरकोशाद् अनेकार्थस्य स्थाणुशब्दस्य वाचकत्वं वृक्षखण्डाद्यसाध्येन भवच्छेदनरूपेण फलेन हरे शिवे नियम्यते ।

प्रकरणम् - सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे ।

अमरा निर्जरा देवाः इति राजा भट्टारको देवः इति च अमरकोशात् देवो मेधे सुरे राज्ञि इति विश्वकोशात् च राजामरादिरूपानेकार्थकस्य देवशब्दस्य वाचकत्वं राजसम्बोध्यदूतकथारूपेण प्रकरणेन प्रकृत राजानि नियम्यते । राजैवात्र युष्मदर्थः बुद्धिस्थत्वात् ।

लिङ्गम् - कुपितो मकरध्वज इति कामे । अत्रायं भावः - संयोगातिरिक्तेनसमवायसम्बन्धेन कोपः नैव मकराकारध्वजे स्थातुमर्हति नापि समुद्रे तयोः अचेतनत्वात् । कोपस्य च समवायसम्बन्धेन चेतने एव विद्यमानत्वात् । एवं रीत्या संयोगोतिरिक्त - समवायसम्बन्धेन ध्वज-समुद्राभ्यां पराभ्यां व्यावृत्तः तयोः अविद्यमानः यः कोषः तदेव लिङ्गम् । तेन कोपरूपेण लिङ्गेन अनेकार्थकस्य मकरध्वजशब्दस्य शक्तिः अभिधा कामे नियम्यते । कोपस्य तस्मिन् एव अर्थे समवायासम्बन्धेन विद्यमानत्वसम्भवात् ।

देशः - भात्यत्र परमेश्वर इति राजधानीरूपात् देशात् राजनि विष्णुशिवादौ शक्तत्वेन अनेकार्थकस्य परमेश्वरशब्दस्य वाचकत्वम् अत्रेति राजधानीरूपदेशेन राजनि नियम्यते । विष्णोः शिवस्य वा भानं वैकुण्ठे कैलासे वा । राजधान्यां तु राज्ञ एवेति मनीषायां स्पष्टम् । कमलाकरस्तु अत्र राजधानीशे परमेश्वरो राजा न तु विष्णुः । तस्य सर्वगतत्वात् अत्रेत्यस्य वैयर्थ्यात् इति व्याचक्रे ।

कालः - चित्रभानुर्विभातीति दिने रवौ, रात्रौ बह्मौ । चित्रामानवः किरणा यस्येति विग्रहेऽनेकार्थस्य चित्रभानुपदस्य वाचकत्वं, दिने प्रयोगे सति सूर्ये नियम्यते । रात्रौ प्रयोगे सति ब्रह्मौ अग्नौ नियम्यते । तयोस्तत्रैव दीप्तयाधिक्यात् ।

व्यक्तिः - मित्रं भातीति सुहृदि, मित्रो भातीति रवौ ।

मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कः इति कोशाद् अनेकार्थकस्य मित्रशब्दस्य वाचकत्वं नपुंसकलिङ्गरूपव्यक्तातया सहृदि पुल्लिङ्गरूपव्यक्त्या रवौ नियम्यते । भातीति पदाच्च लिङ्गनिर्णयः अन्यथा द्वितीयैकवचने पुंस्त्वेऽपि मित्रमिति प्रयोगसम्भवः ।

स्वरादयः - इन्द्रशत्रुरित्यादौ वेदे एव, न काव्ये, स्वरो विशेषप्रतीतिकृत् ।

इन्द्रशत्रुरिति पदे इन्द्रः शत्रुः शातयिता (मारयिता) यस्येति बहुव्रीहौ आद्यपदोदात्तत्वम् । तेन च, इन्द्रस्य शातनकर्तृत्वं बोध्यते । इन्द्रस्य शत्रुरिति षष्ठीतत्पुरुषपक्षे, अन्त्यपदोदात्तत्वम् । तेन, इन्द्रस्य शातनकर्मतयावगमः इति । एवञ्च आद्युदात्तस्वरेण इन्द्रशत्रुशब्दस्य शक्तिः शातनकर्तृत्वविशिष्टे इन्द्रे, तथा अन्तोदात्तस्वरेण सा शक्तिः शातनकर्मत्वविशिष्टे इन्द्रे नियम्यते ।

तदेतदुक्तं -

मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ।।[7]

अयं च उदात्तादिस्वरः वेदे एव अर्थविशेषे शब्दशक्तिं नियमयति, न तु काव्ये ।

काव्ये स्वरस्य स्थितिः

आचार्यमम्मटमते, काव्येषु उदात्तादीनां नार्थविशेषनियामकता इत्यर्थः । ननु काव्येऽपि स्वरोविशेषप्रतीतिकृदस्येव यथा उदात्तादिविषये भरतमुनेः कथनमस्ति -

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः कम्पिस्तथा ।

वर्णाश्चचत्वार एव स्युः पाठ्ययोगे तपोधनाः ।।[8]

स्वरादयः अत्रत्यादिपदने अभिनयादीनां ग्रहणं बोध्यम् तत्र अभिनयोदाहरणम्

उक्तञ्च काव्यप्रकाशे -

एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ।।[9]

---

[7]पाणिनीयशिक्षा।

[8]नाट्यशास्त्रम् ।

[9]काव्यप्रकाशः उ.२ ।

http://www.shantiejournal.com/ ISSN :2278-4381

योगशास्त्रस्य विद्यार्थिजीवने क्रियान्वयस्य विश्लेषणात्मकम् अध्ययनम्

An analytical study on the implementation of Yogashastra in the lives of students

Dr. Nehal N. Dave[1]

Abstract/सारांशः

योगशास्त्रस्य श्रवणे सति बहुधा आसनानां, ध्यानस्य च चित्रं मनसि उद्भवति। अधिकाधिकं प्राणायामस्य स्मरणं भवति। परन्तु अष्टाङ्गयोगः इति तु कश्चन विशालः विषयः वर्तते, यः मनुष्याणां सर्वासां समस्यानां समाधानं कर्तुं शक्नोति। मनुष्याणाम् अधिकतमाः समस्याः आधिदैविक्यः न सन्ति, ताः तु आध्यात्मिक्यः, आधिभौतिक्यः च। वास्तव्येन अद्यतनस्य भौतिकजगतःनिर्माता स्वयं मनुष्य एव वर्तते, परन्तु सः स्वस्य मूलाधारं, मूलस्वरूपं चैव विस्मृतवान्। परिणामतः – व्याधयः, आततिः, भारः, विविक्ततता, सामाजिक-समस्या, वियोगभयः, दुःखम्, आक्रामकता, अव्यवस्थितं जीवनं, स्वास्थ्य-समस्या, भावनात्मक-अनाधारः, घृणा, आतङ्कवादः इत्येताः समस्याः मनुष्येण एव उत्पादिताः सन्ति।उक्ताः सर्वाः समस्याः एव मनुष्येषु अन्तःकलहं जनयन्ति। वर्तमाना सन्ततिः अग्रिमायै सन्तत्यै एताः सर्वाःसमस्याःउत्पादितुम् एव ज्ञात्वा, अज्ञात्वा वा प्रशिक्षणं प्रयच्छति। अर्थात् विद्यार्थिकालावधौ एव सर्वासां समस्यानां मूलं दृश्यते, तदेव मूलम् अग्रे वृक्षस्य स्वरूपं धरते इति स्वीकर्तव्यम्। उक्तञ्च –

"अशक्तिरापदस्तृष्णा मूकता मूढबुद्धिता। गृध्नुता लोलता दैन्यं सर्वं बाल्ये प्रवर्तते॥[2]"
"लीलासु दुर्विलासेषु दुरीहासु दुराशये।परमं मोहमाधत्ते बालो बलवदापतन्॥८॥"
"विकल्पकल्पितारम्भं दुर्विलारसं दुरास्पदम्। शैशवं शासनायैव पुरुषस्य न शान्तये॥९॥"
"दोषा ये दुराचारा दुष्क्रमा ये दुराधयः।ते सर्वे संस्थिता बाल्ये दुर्गर्त इव कौशिकाः॥१०॥[3]"

अतः एताः समस्याः मूलतः एव ज्ञातव्याः, तासाम् उन्मूलनं च आवश्यकं भवति। विद्यार्थिरूपेण बालः यदि पारम्परिक-समस्यानाम् उन्मूलनाय प्रशिक्षितः भवति, तर्हि पूर्वसन्तत्या अनुवर्तितानां समस्यानां लोपः उत ह्रासः भवेत्। कालान्तरे स्वस्थमानसिकतायुक्ता सन्ततिः उत्तरोत्तरं वर्धते।

प्रतिदिनस्य जीवने योगस्य विविधानां सिद्धान्तानां पालनेन विद्यार्थिनः शारीरिकक्षमतायां, मानसिकक्षमतायाम्, आध्यात्मिकक्षमतायां च वृद्धिः भवति। कश्चन विद्यार्थी यदि परिस्थित्यनुसारं केनचित् मनोविकारेण ग्रसितः अस्ति, तर्हि योगशास्त्रे वर्णितानां लक्षणानाम् आधारेण सः आत्ममूल्याङ्कनं कर्तुं शक्नोति, ततश्च योगशास्त्रस्य उपयोगस्य अनुसारं निदानम् अपि प्राप्नोति। न केवलं विषयं प्रति परन्तु सम्पूर्ण-अध्ययन-पद्धतिं प्रति तस्य दृष्टकोणः यौगिक-दृष्टिकोणः भवति चेत्, तस्य सम्पूर्णं शैक्षणिक-प्रदर्शनम् उत्कर्षितं भवति। वर्तमान-युगे योगस्य महत्त्वम् अतीव स्पष्टतया द्रष्टुं शक्यते, अतः न केवलम् अध्ययने अपि तु जीवने अपि विविधस्तरे योगस्य सिद्धान्तानाम् उपयोगः आगम्यमानानां समस्यानां समाधानाय अतीव आवश्यकः भवति। अतः एतस्मिन् शोधपत्रे योगशास्त्रस्य विविधाः सिद्धान्ताः अपि कथं जीवने क्रियान्विताः करणीयाः इति उपस्थाप्यते। विद्यार्थिनः सर्वाङ्गिणं विकासं साधयितुं योगशास्त्रं योग्यं मार्गदर्शनं तु करोति, परन्तु योग्यस्य नागरिकस्य रचनायाम् अपि आमूलचूलं सहयोगं प्रयच्छति।

[1]M.A., M.Phil. Ph.D. Assi. Prof. atLakulish Yoga University, Ahmedabad, Gujarat.nehaldca08@gmail.com, 9427164478

[2]वाल्मीकिः, योगवाशिष्ठः, वैराग्यप्रकरणम्, सर्गः – १९, श्लो. २ *vasiṣṭhaḥ, yogavāśiṣṭhaḥ, vairāgyaprakaraṇam, sargaḥ – 19, ślo. 2*

[3]तत्रैव, श्लो. ८-१०ibdi, *ślo. 2.10*

आवर्षम् अनावश्यक-अध्ययन-दृष्टकोणस्य अनुसरणत्वात् विशेषतया परीक्षाकाले विद्यार्थिनः व्यवहारः अतीव भिन्नः भवति। परीक्षाकाले विद्यार्थिनि निम्नलक्षणानि सामान्यतया दृश्यन्ते। १) अज्ञातं प्रति चिन्ता। २) मनसि भयस्य, अस्थिरतायाः च भावना। ३) अनियन्त्रिताः, आसक्ताः च विचाराः। ४) दुस्स्वप्नानि। ५) अनिद्रा। ६) हृदयस्य गतौ वर्धनम्। परन्तु अध्ययनक्षेत्रस्य, समाजस्य च उक्तानां सर्वासां समस्यानाम् उन्मूलनस्य उपायः योगशास्त्रे निश्चयेन प्राप्यते, अतः विश्लेषणात्मकं शोधपत्रमिदम् उपस्थाप्यते।

Keywords/मुख्यशब्दाः – योगशास्त्रस्य विद्यार्थिनां जीवने क्रियान्वयनम्, योग का विद्यार्थीओं पर क्रियान्वय, विद्यार्थीओं के लिये योग, विद्यार्थीओं की मनोवैज्ञानिक समस्याएँ, योग अनुसार दिनचर्या,Implementation of Yoga on students, Yoga for students, Psychological problems of students, Daily routine according to Yoga

Purpose/शोधोद्देश्यम् – एतस्य संशोधनस्य उद्देश्यं ज्ञानविकासस्य वर्तते।

- विविधयोग-प्रकाराणां विद्यार्थिजीवने क्रियान्वयनात् लाभः भवेत्।
- विद्यार्थिनां शैक्षणिक-गतिविधौ एकाग्रतायाः अभावस्य समाधानप्राप्तिः भवेत्।
- विद्यार्थिनां मनोविकाराणां विषये योगशास्त्रात् अन्वेषणं भवेत्।
- योगे विद्यमानानां विचाराणाम् आधारेण मनोविकारस्य निदानं भवेत्।
- अध्ययन-गतिविधौ यौगिक-दृष्टिकोणप्रदानं भवेत्।
- योगस्य विविधानां सिद्धान्तानां विद्यार्थि-अवस्थायां क्रियान्वयनं भवेत्।
- विद्यार्थिनां यौगिक-दैनन्दिन्याः विकसनं भवेत्।

Type of Research/शोधप्रकारः – एतत् विश्लेषणात्मकम् अनुसन्धानम् अस्ति, यतः एतस्मात् शोधपत्रात् उत्पन्न-परिणामानां प्रयोगात्मकतया उत व्यवहारात्मकतया उपयोगः शक्यते। एतस्मिन् शोधपत्रे बालेभ्यः कीदृशः योगः सङ्गतः भवति, बालेषु मनोविकारसम्बद्धानां समस्यानां किं समाधानं भवेत्, बालानां जीवने योगः किं परिवर्तनम् आनेतुं शक्नोति इत्यादीनां विषयाणां विश्लेषणात्मक-प्रकारस्य अध्ययनं क्रियते।

Preface/प्रस्तावना –

"यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टावङ्गानि॥"[4] इत्यनेन सूत्रेण योगस्य अष्टाङ्गानि उक्तानि। तेषां योगाङ्गानाम् उद्देश्यं किमितिप्रश्ने जाते सति "योगाङ्गाऽनुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः॥"[5] इति सूत्रं ज्ञातव्यम्। अर्थात् अष्टाङ्गयोगस्य अनुष्ठानमात्रेण क्लेशरूपा अशुद्धिः दूरे भवति, तत्त्वज्ञानञ्च प्राप्यते इति। अविद्यानाशस्य, कैवल्यप्राप्तेः च उपायत्वेन भगवान् पतञ्जलिः अविप्लवायाः विवेकख्यातेः निरूपणम् अकरोत्।[6] अतः स्पष्टम् अस्ति यत्, अष्टाङ्गयोगः क्लेशरूपाज्ञानस्य निवृत्त्यै, हानस्य[78] प्राप्त्यै च आवश्यकः इति। यौगिकक्षेत्रात् बहिः अर्थात् व्यावहारिके जीवनेऽपि याः क्लेशरूपाः

[4]पातञ्जलयोगसूत्रम्, २ – साधनपादः, सूत्रम् – २९*pātañjalayogasūtram, 2 – sādhanapādaḥ, sūtram - 29*

[5]तत्रैव, सूत्रम् – २८ibdi, *sūtram - 28*

[6]तत्रैव, सूत्रम् – २६ –*sūtram - 26* विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः॥

[7]तस्यादर्शनस्याभावादबुद्धिपुरुषसंयोगाभाव आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः। एतद्धानम्। तद्दृशेः कैवल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः। - व्यासभाष्यम्, सूत्रं – २५*vyāsabhāṣyam, sūtraṁ - 25*

[8]तस्या अविद्यायाः स्वरूपविरुद्धेन सम्यग्ज्ञानेनोन्मूलिताया योऽयमभावस्तस्मिन्सति तत्कार्यस्य संयोगस्याप्यभावस्तद्धानमित्युच्यते। - भोजवृत्तिः, सूत्रं –

अविद्याः सन्ति, ताभ्यः उत्पन्नानां दुःखानां निवृत्तिः अष्टाङ्गयोगस्य अभ्यासेन भवितुम् अर्हति। एतस्याः पृष्ठभूमेः आलोके एव विद्यार्थिनः जीवने उत्पन्नस्य अज्ञानस्य निवृत्तिः कथं भवति, हानस्य प्राप्तिः कथं भवति च इति ज्ञातव्यं भवति। अष्टाङ्गयोगस्य दैनिकजीवने क्रियान्वयनाय विद्यार्थी अष्टाङ्गयोगस्य आचरणं कुर्यात्। अतः सर्वप्रथमं सः सन्ध्याकाले प्राणायामानां नियमिततया अभ्यासं कुर्यात्। उक्तञ्च –

"प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे च कुम्भकान्। शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्॥[9]"

सूर्योदयकाले – ५:४० तः ६:२० पर्यन्तं, मध्याह्नकाले – ११:४० तः १२:२० पर्यन्तं, सायङ्काले – ५:४० तः ६:२० पर्यन्तं, मध्यरात्रौ – ११:४० तः १२:४० पर्यन्तं कुम्भकानाम् अभ्यासं विद्यार्थी कुर्यात्। प्राणायामस्य अभ्यासेन मनसः, शरीराभ्यान्तरस्य च मलानाम् उन्मूलनं भवति।[10] प्राणायामेन सात्त्विकतायाः सञ्चारः भवति, यः दैनिकक्रियासु अतीव महत्त्वपूर्णां भूमिकां भजते। परन्तु प्राणायामस्य अभ्यासाय शौचस्य, तपसः च आवश्यकता भवति, ये पञ्चनियमेषु[11] अन्तर्भवतः।[12] त्रिप्रकारक-शौचेषु बौद्धिकशौचेन सः कुविचाराणां त्यागं कृत्वा स्वबुद्धिं प्राणायामाय प्रेरयितुं शक्नोति। अत्र कुविचाराः इत्युक्ते प्रातः शीघ्रजागरणेन कः लाभः?, ह्यः रात्रौ अतीव विलम्बः जातोऽतः अधिकं शयनं करोमि, १० निमेषान् यावत् अधिकं शयनं कृत्वा जागरणं करोमि, अहम् अलसः अस्म्यतः अद्य जागरणं करोमि चेदपि प्रतिदिनं तु कर्तुं न शक्नोमि इति। त्रिप्रकारक-तपस्सु बौद्धिक-तपसा सः निद्रायाः त्यागं कर्तुं शक्नोति। यतः अलसरूपायाः मानसः दुर्वृत्तेः निग्रहणं सः सद्विचारैः कर्तुं शक्नोति। यथा – आदिनम् अहं यत्किमपि करोमि, तस्य आरम्भः पर्यङ्कत्यागेन भवति, अतःपर्यङ्कत्यागरूपः दिनस्य प्रथमः निर्णयः स्वजीवनोत्कर्षं प्रति मम दृढसङ्कल्पस्य परिचायकः अस्ति, अतः मया कुविचाराणां त्यागेन नित्यक्रिया आरम्भणीया एव इति। बौद्धिक-शौच-तपसी प्रातः उत आदिनं सात्त्विकवृत्तीनां सञ्चाराय साहाय्यं कुरुतः। अनेन ईश्वरप्रणिधानस्य, स्वाध्यायस्य च आचरणे साहाय्यं भवति।

यदा विद्यार्थी प्रातः उत्थाय प्राणायामादीनाम् अनन्तरम् आदिनम् ईश्वरप्रणिधानस्य नियमम् अनुसर्तुं सङ्कल्पं करोति, तदा सः सर्वकार्येषु उत्साहितः भवति। उत्साहस्तु योगसाधकतत्त्वेषु अन्तर्भवति।[13] अत्र एव सः ध्यानं कृत्वा स्वमनः सुस्थिरं कुर्यात्। ईश्वरप्रणिधानस्य समनन्तरं सः आसनादीनाम्[14] अभ्यासेन स्वशरीरस्य क्लान्तिम् अपहृत्य शारीरिकीं, मानसिकीं च स्थिरतां सुनिश्चयेत्।[15] ततः बाह्य-शौचस्य अनुपालनोत्तरं स्वाध्यायाय मनः सज्जीभवति। योगिनां कृते ॐ कारस्य, विविधमन्त्राणां च मननं स्वाध्यायः भवति। परन्तु विद्यार्थिनः जीवने अध्ययन-विषयाणां मननम् एव स्वाध्यायः। अतः सः मनोनिग्रहपूर्वकं स्वाध्यायस्य आचरणं कुर्यात्।

प्रातः स्वाध्यायोत्तरं विद्यार्थी बहुधा पठनाय विद्यालयादिकं शैक्षणिकं परिसरं गच्छति। सद्यः विद्यार्थी कक्ष्यायां ध्यानं दातुं न शक्नोति। यतः सः गृहात् दूरे बस-द्विचक्रिका-संस्थायानैः परिसरं प्राप्नोति। गृहात् शालां यावत् तस्य सम्मुखम् अनेके विषयाः

२५*bhojavṛttiḥ, sūtraṁ - 25*

[9] स्वात्मारामविरचिताहठप्रदीपिका, द्वितीयः उपदेशः, श्लो. ११*svātmārāmaviracitā haṭhapradīpikā, dvitīyaḥ upadeśaḥ, ślo. 11*

[10]प्राणायामैरेव सर्वे प्रशुष्यन्ति मला इति। - स्वात्मारामविरचिताहठप्रदीपिका, द्वितीयः उपदेशः, श्लो. ३८*svātmārāmaviracitā haṭhapradīpikā, dvitīyaḥ upadeśaḥ, ślo. 38*

[11]पातञ्जलयोगसूत्रम्, २ – साधनपादः, सूत्रं – ३०*pātañjalayogasūtram, 2 – sādhanapādaḥ, sūtraṁ – 30* - अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहा यमाः॥

[12]तत्रैव, सूत्रम् – ३२ – ibid,*sūtraṁ – 32*शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥

[13]उत्साहात् साहातसात् धैर्यात् तत्त्वज्ञानाच्च निश्चयात्।
जनसङ्गपरित्यागात् षड्भिर्योगः प्रसिद्ध्यति॥ - स्वात्मारामविरचिताहठप्रदीपिका, प्रथमः उपदेशः, श्लो. १६*svātmārāmaviracitā haṭhapradīpikā, prathamaḥ upadeśaḥ, ślo. 16*

[14]स्वस्तिक-गोमुख-वीराः, कूर्म-कुक्कूट-उत्तान-धनुंषि।
मत्स्येन्द्र-पश्चिमतानौ, मयूर-शव-सिद्ध-पद्म-भद्राः॥ - बालबोधाय स्वनिर्मितः श्लोकः। (योगप्रदीपिकायाः आसनानानि) The shloka is made by me.

[15]कुर्यात्तदासनं स्थैर्यमारोग्यं चाङ्गलाघवम्॥ - स्वात्मारामविरचिताहठप्रदीपिका, प्रथमः उपदेशः, श्लो. १७*svātmārāmaviracitā haṭhapradīpikā, prathamaḥ upadeśaḥ, ślo. 17*

समुपस्थिताः भवन्ति, ततोऽधिकं गमनागमने तस्य अनावश्यकः श्रमः अपि भवति, यः तस्य शारीरिकीं, मानसिकीं च क्षमतां हरति। यानारूढः सः अध्ययनं विहाय सर्वत्र ध्यानं ददाति, येन अध्ययनकाले कक्षायां सः एकाग्रः न भवति उत तस्य एकाग्रतायां न्यूनता दरीदृश्यते। उक्तञ्च –

"अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमाग्रहः। जनसङ्गश्च लौल्यञ्च षड्भिर्योगो विनश्यति॥[16]"

"वर्जयेद्दुर्जनप्रान्तं वह्निस्त्रीपथिसेवनम्। प्रातःस्नानोपवासादि कार्यक्लेशविधिं तथा॥[17]"

अतः विद्यार्थी अकरणीयानि सर्वाणि कार्याणि त्यक्त्वा दृढमनः कक्षायाम् उपस्थितः स्यात्। एतस्य कृते सः प्रत्याहारस्य[18] अपि अभ्यासं कुर्यात्। यतः इन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यः विच्छेदे सति चित्तस्य स्वरूपानुकरणं प्रत्याहारः उच्यते। उक्तञ्च –

"पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्।"

"कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥[19]"

गृहात् शैक्षणिकपरिसरे दूरे सत्यपि विद्यार्थी यथाशक्तिः योगबाधकतत्त्वेभ्यः दौर्यं स्थापयेत्। मार्गे अध्ययनचिन्तनं, नामजपः, पुनरावर्तनं, मानसिकशौचं च कुर्वन् स्वबुद्धिं स्थिराम् एव स्थापयेत्। रूप-रस-गन्ध-शब्द-स्पर्शाः इन्द्रियाणां भोजनं भवन्ति, अतः इन्द्रियेभ्यः भोजनम् अदत्त्वा मार्गे सः सततं प्रत्याहारस्य आचरणं कुर्यात्। परिणामतः कक्षायां तस्य एकाग्रता, उत्साहः, धैर्यञ्च वर्धते। एकवारं कक्षायां विद्यार्थी स्थिरो भवति, ततः गृहकार्ये अपि तस्य गतिः आवश्यकी भवति। यतः गृहकार्यादीनाम् अभ्यासेन विद्यार्थी अध्ययनविषये विस्तारेण चिन्तनं कर्तुं, क्रियान्वयनं च कर्तुं शक्नोति। गृहकार्ये धारणायाः[20] अभ्यासः साहाय्यं करोति। कस्मिन्नपि विषये चित्तस्य स्थिरीकरणं धारणा भवति।योगाभ्यासः यथा आवश्यकः, तथैव अध्ययने अभ्यासः अपि आवश्यकः भवति।[21] सद्यः गृहकार्यम् इत्युक्ते किमपि लिखित्वा उत स्मृत्वा गन्तव्यम्। परन्तु वास्तव्येन गृहकार्यं तु काक्षायां पठितस्य विषयस्यअधिकगभीरतया आलोडनं (stirring) भवति। महाविद्यालयोत्तरं विद्यार्थी युवावस्थायां चञ्चलायते। अतः तस्य अध्ययनभिन्नाः प्रजल्पाः अत्यधिकाः भवन्ति। एवं कक्षायां, गृहकार्ये, समनुदेशिते (assignment), कार्यशालायां च तस्य प्रगतिः अवरुद्धा भवति। तस्य प्रभावः अध्ययनविषयस्य आलोडने भवति। अन्ते सः मनोविकाराणां बीजानि जनयति।परन्तु अष्टाङ्गयोगस्य अभ्यासेन विद्यार्थी स्वविनाशं नाशयति। उक्तञ्च –**"महानरकबीजेन सन्ततभ्रमदायिना। यौवनेन न ये नष्टा नष्टा नान्येन ते जनाः॥[22]"**

मनोविकाराः विद्यार्थिनं पूर्णतया नाशयितुं शक्नुवन्ति। पश्चात् तस्य पार्श्वे "I quit" इति वचनम् एव अवशिष्टं भवति उत सर्वदा अवसादग्रस्तः अटति। तस्य अवसादस्य अवस्थायां सः अधिकाधिकम् अकरणीयानि कार्याणि करोति।अन्ते स्वस्य, परिवारस्य, समाजस्य च कृते सः दुःखकारणं भवति। परीक्षावसरे तस्य विकाराः आकाशचुम्बिताः भवन्ति। ते विकाराः प्रत्यक्षाः एव भवन्ति। यथा उक्तं पातञ्जलयोगप्रदीपे –

---

[16]स्वात्मारामविरचिताहठप्रदीपिका, प्रथमः उपदेशः, श्लो. १५*svātmārāmaviracitā haṭhapradīpikā, prathamaḥ upadeśaḥ, ślo. 15*

[17]स्वात्मारामविरचिताहठप्रदीपिका, प्रथमः उपदेशः, श्लो. ६२*svātmārāmaviracitā haṭhapradīpikā, prathamaḥ upadeśaḥ, ślo. 60*

[18]पातञ्जलयोगसूत्रम्, २ – साधनपादः, सूत्रं – ५४*pātañjalayogasūtram, 2 – sādhanapādaḥ, sūtraṁ – 54* - स्वविषयसम्प्रयोगे चित्तस्वरुपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः॥

[19]कठोपनिषद् – २/१/१*kaṭhopaniṣad – 2/1/1*

[20]पातञ्जलयोगसूत्रम्, ३ – विभूतिपादः, सूत्रं – १*pātañjalayogasūtram, 3 – vibhūtipādaḥ, sūtraṁ – 1* - देशबन्धश्चित्तस्य धारणा॥

[21]क्रियायुक्तस्य सिद्धिः स्यादक्रियस्य कथं भवेत्।
न शास्त्रपाठमात्रेण योगसिद्धिः प्रजायते। - स्वात्मारामविरचिताहठप्रदीपिका, प्रथमः उपदेशः, श्लो. ६५*svātmārāmaviracitā haṭhapradīpikā, prathamaḥ upadeśaḥ, ślo. 65*

[22]योगवासिष्ठः – वैराग्यप्रकरणम् – सर्गः – २०, श्लो. ६*yogavāsiṣṭhaḥ – vairāgyaprakaraṇam – sargaḥ – 20, ślo. 6*

"व्याधि-स्त्यान-संशय-प्रमाद-आलस्य-अविरति-भ्रान्तिदर्शन-अलब्धभूमिकत्व-अनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः॥""दुःख-दौर्मनस्य-अङ्गमेजयत्व-श्वास-प्रश्वासा विक्षेपसहभुवः॥[23]"

दृश्यतां स्वं परितः हसन् क्रीडन् गच्छन् विद्यार्थी अपि एकान्ते आत्मानम् उत्कैः मनोविकारैः ग्रस्तम् अनुभवति। ते विकाराः तस्य अध्ययनकार्ये विघ्नान् जयन्ति। अतः सः कदाऽपि वास्तविकाध्ययनं कर्तुं न प्रभवति।[24] अन्ते सः प्रतिकृतिं (copy and paste), चौर्यं, कार्यलोपं च करोति। प्राथमिकशिक्षणाद् आरभ्य विद्यावारिधिं (Ph.D.) यावत्एषा शृङ्खला गच्छति, कथञ्चित् आजीविका प्राप्यते, परन्तु तत्राऽपि मनोविकारग्रस्तत्वात् प्रतिकृति-आदियुक्तम् एव जीवनं भवति। यदा जनः स्वमनसा किमपि न रचयति, तदा सः क्लान्तः, जामितः, अविविकी च भवति। धनं तस्मै सुखं ददाति, परन्तु एकान्ते तु सः उत्कैः मनोविकारैः ग्रस्तः सन् आत्मग्लानिम् अनुभवति। शनैः शनैः सः परिवारात्, समाजाच्च अपि दूरे भवति। क्रीडायां, कलायां, रचनात्मकतायां च तस्य रुचिः न भवति। अन्ते मानसिकपरितापात् रक्षणाय मनोरञ्जनत्वेन सः व्यर्थस्थानेषु (Youtube, FB, Twitter, Netflix, TV) समयं नाशयति, यतः वास्तविकं मनोरञ्जनं किम् इति तस्य ज्ञानं न भवति। एवं विद्यार्थि-अवस्थायां जातं दोषं सः आजीवनम् उद्वहति। परिणामतः चौर्य-वञ्चना-लुण्ठनादिकम् (प्रत्यक्षपरोक्षतया) आचरति।[25]

विद्यार्थी जन्मतः योगदर्शनस्य, आयुर्वेदस्य, वेदान्तस्य च ज्ञाता न भवति, ततोऽधिकं सः बहुधा आजीवनम् एतेषां विषयाणाम् अध्ययनं न प्राप्नोति। गृहस्थाश्रमे सः स्वस्य एव जीवनं स्वापत्याय प्रयच्छति, एवम् एषा शृङ्खला न कदाऽपि भग्ना भवति। परन्तु शिक्षकः, अभिभावकाः च मिलित्वा विद्यार्थिनः जीवने वास्तविक-जीवनशैलीं, पठनशैलीं, विचारशैलीं च स्थापयितुं शक्नुवन्ति, येन स्वजीवने अनुभूताः मनोविकाराः अग्रिमसन्तत्याः जीवने स्थानान्तरिताः न भवेयुः। एतावत् पठित्वा पाठकः (अभिभावकः, शिक्षकः वा) चिन्तयेत् यत्, अहं मम अपत्याय/विद्यार्थिने योगयुक्तं जीवनं दातुं प्रयत्नं करिष्यामि इति। परन्तु अत्र समस्या अस्ति, प्रप्रथमं भवता ज्ञातव्यं भवति यत्, स्वास्थ्यकरी दिनचर्या, जीवनचर्या च कीदृशी भवति इति। अनेके शिक्षकाः सन्ति, ये सज्जतां विना एव कक्षां गच्छन्ति, ततः ते अनर्गलं पाठयित्वा कक्षां समापयन्ति। अनेके अभिभावकाः सन्ति, ये स्वयं तु T.V., दूरभाषे च व्यस्ताः भवन्ति, परन्तु तस्मिन्नेव प्रकोष्ठे स्थितिं बालं पठितुम् आग्रहं कुर्वन्ति।[26] उभयत्रापि विद्यार्थिनः अध्ययनानुकूलता न भवति। अतः विद्यार्थिनः जीवने योगयुक्तस्य जीवनस्य विकसनात् प्राक् शिक्षक-अभिभावकाः स्वजीवने योगयुक्तां जीवनशैलीम् आत्मसात् कुर्युः। योगशास्त्रे सुष्ठु भोजनस्य अतीव महत्त्वं प्रदर्शितम् अस्ति। अतः स्वयं दिनचर्यायाः आरभ्य भोजनस्य, विचारस्य, आचरणस्य च विषये जागरूकाः भवेयुः। प्लास्टिक-पेकेट-पूरितं, मेंदा-युक्तं,बहिरात् आनीतं च भोजनं न कारणीयम्। उक्तञ्च –

"भोजनमहितं विद्यात् पुनरप्युष्णीकृतं रूक्षम्। अतिलवणमम्लयुक्तं कदशनशाकोत्कटं वर्ज्यम्॥[27]"

प्रातः ऊष्णजलपानं, योगाभ्यासः, सद्विचाराय सत्पुस्तकानां पठनं च विद्यार्थिनः जीवनशैल्यां स्थापनीयं भवति। तस्मै योग्यवातावरणं प्रदातुं योग्यजनानां सम्पर्कः करणीयः भवति, येन विद्यार्थी यम-नियमादीनां योग्यतया पालनं कर्तुं वातावरणं प्राप्नुयात्। विद्यार्थिने रुचिकरं सत्पुस्तकम् आकाशात् न पतति, तस्य कृते बालभोग्य-पुस्तकानाम् आलोडनं स्वयं करणीयं भवति। अभिभावकैः मासत्रये एकवारं गौणशैक्षणिकप्रवासस्य आयोजनं करणीयं, यत्र विद्यार्थी प्रकृतिना, स्वनगरेण, स्वराज्येन, स्वदेशेन च सह तादात्म्यं स्थापयितुं शक्नुयात्। एतादृशी योगयुक्ता दिनचर्या, जीवनशैली च निश्चयेन विद्यार्थिनः अध्ययने साहाय्यं करोति।

---

[23]पातञ्जलयोगसूत्रम्, १ समाधिपादः, सूत्रं – ३०, ३१*pātañjalayogasūtram, 1 samādhipādaḥ, sūtraṁ – 30, 31*

[24] Sailer HR, Stress: causes, consequences, and coping strategies., Schlacter J, Edwards MR Personnel. 1982 Jul-Aug; 59(4):35-48.

[25] Authors - Cohen Taya R., Panter A. T. and Turan Nazli, Article -Guilt Proneness and Moral Character, journal - Current Directions in Psychological Science, Date - October 2012, Volume - 21, Issue - 5, Pages - 355–359

[26] Impact of background radio and television on High school students' Homework Performance, Authors - Cohen Taya R., Panter A. T. and Turan Nazli, https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/1897320/157704.pdf-

[27]स्वात्मारामविरचिताहठप्रदीपिका, प्रथमः उपदेशः, श्लो. ६०*svātmārāmaviracitā haṭhapradīpikā, prathamaḥ upadeśaḥ, ślo. 60*

Results/शोधपरिणामः –

- मन्त्रयोगस्य, हठयोगस्य, लययोगस्य, रोजयोगस्य, ज्ञानयोगस्य, कर्मयोगस्य च प्रतिदिनस्य अभ्यासेन विद्यार्थिनः शारीरिकतया, मानसिकतया, आध्यात्मिकतया च स्वोत्कर्षाय प्रयत्नं कुर्वन्ति, तेन तेषाम् **अध्ययनक्षमतायां वृद्धिः भवति**।

- मन्त्रजापः, ध्यानम्, आसनं च एकत्र दीर्घसमयं यावत् बालानां चित्तं केन्द्रितं करोति, तेन **शैक्षणिकगतिविधौ तेषां प्रदर्शनं वर्धते**।

- आधुनिकसमाजस्य विकासेन सह दूषणानां विकासः अपि जातः, येन विद्यार्थिनः अध्ययने रुचिः न भवति उत इच्छायां सत्याम् अपि (Youtube, FB, Twitter, Netflix कारणेन) गतिः न भवति। परन्तु स्वयं शिक्षकः उत विद्यार्थी मनोविकाराणां लक्षणानि न पश्यति। **योगशास्त्रे प्रतिपादितानां मनोविकाराणां (निराशा, चिन्ता, प्रमादः) लक्षणानि ज्ञायते**।

- योगे विर्णितस्य मानसिक-अभ्यासस्य, जीवनपद्धतेः अभ्यासस्य च कारणेन विद्यार्थी लक्षणानुगुणं **मनोविकारस्य निदानं प्राप्नोति**।

- यौगिक-दृष्टिकोणेन अध्ययनं प्रति कश्चन विशिष्टः दृष्टिकोणः विकसति, येन विपरीत-परिस्थित्याम् अपि **विद्यार्थी अध्ययने अविरतश्रमं करोति**।

- यौगिक-दिनचर्यायाः अनुपालनेन विद्यार्थी समयायोजन-प्राथमिकतानिर्णय-कार्यपद्धतीनां नियोजनं कृत्वा अधिकाधिक-व्यवस्थिततया अध्यापनेन, क्रीडया, परिवारेण च सह **तादात्म्यं स्थापयितुं सफलो भवति**।

Epilogue/उपसंहारः

एवं विविधानां योगानां जीवने पालनेन विद्यार्थी स्वोत्कर्षं सहजतया कर्तुं शक्नोति, अन्ते तस्य परिणामेन एव ज्ञायते यत्, तस्य अध्ययनक्षमतायां वृद्धिः भवति इति। मन्त्रजाप-नादयोग-ध्यानादिकं विद्यार्थिनः मानसिक-दृढतां वर्धयति। यतः विद्यार्थिनं परितः सर्वदा दुःसङ्गाः, लोभयुक्त-पदार्थाः च भवन्ति, अतः प्रतिपलं तस्य सम्मुखम् आकर्षक-विकल्पः समुपस्थितः भवति, परन्तु मन्त्रजापादिकं तस्य निर्णयशक्तिं सुदृढां कर्तुं साहाय्यं करोति।[28] एवं तस्यशैक्षणिक-गतिविधेः प्रदर्शनम् अपि योग्यतरं भवति। मनोरञ्जनं, क्रीडा, संवादः इत्यादिकं सर्वम् अपि मनोभारं न्यूनीकर्तुं भवति, परन्तु मनोरञ्जनत्वेन कार्टून-दर्शनं तु मूर्खतायाः प्रदर्शनम् एव। विद्यार्थिनः रचनात्मकता, नियमानाम् उपयोगस्य, मिश्रणस्य च क्षमता, क्षिप्रम् उत्तरदानम् इत्यादिकं सर्वम् अपि मनोरञ्जनेन अधिकाधिकं विकसति। अतः मनोरञ्जनादिके अपि शिक्षक-अभिभावकैः योजना करणीया भवति, येन विद्यार्थिनः सम्पूर्णविकासः भवितुम् अर्हेत्। कालान्तरे अयोग्यमञ्चानाम् (Youtube, FB, Twitter, Netflix) अपि सकारात्मकम् उपयोगं कर्तुं विद्यार्थी स्वतः अवगच्छति। यदि वास्तविकतया विद्यार्थी मनोरञ्जनं कर्तुं जनाति, तर्हि कस्याऽपि अपमाननं, कलहं, मतभेदम्, अन्तरङ्गगतिविधिं च दृष्ट्वा विद्यार्थिनः मनोरञ्जनं न भवति।

वास्तविकं मनोरञ्जनं प्राप्य तस्य मनसि निराशा, चिन्ता, प्रमादः, विकारः च न उद्भवति। यतः विद्यार्थिना अध्ययनं सम्यक् कृतं, तस्य मनोरञ्जनस्य साधनम् अपि सकारात्मकम् अस्ति, यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यानानाम् अभ्यासः अस्ति, अतः निराशा, प्रमादः, उदासीनता, चिन्ता इत्यादयः मनोविकाराः न समुद्भवन्ति। शुद्धभोजनेन शारीरिक-रोगाः दूरे तिष्ठन्ति, योगाभ्यासेन च यथाकालं बाह्यः, आन्तरिकः च शौचः भवति।[29] बहुधा भोजनस्य दुष्प्रभावत्वात् विद्यार्थी कक्षायां योग्यतया ध्यानं दातुं न शक्नोति, ततः ज्ञातव्यविषयस्य पुनः अवगमनावसरस्य अभावात् सः मानसिकभारम् अनुभवति, ततः तस्य

---

[28] Mindfulness meditation may improve decision-making, new study suggests, https://www.sciencedaily.com/releases/2014/02/140212112745.htm

[29] धौतिर्बस्तिस्तथा नेतिस्त्राटकं नौलिकं तथा।
कपालभातिश्चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते॥ स्वात्मारामविरचिताहठप्रदीपिका, द्वितीयः उपदेशः, श्लो. २२*svātmārāmaviracitā haṭhapradīpikā, dvitīyaḥ upadeśaḥ, ślo. 22*

जीवने मनोविकाराणां प्रवेशः भवति। मनोविकाराणां, शरीरे प्रविष्टस्य दुष्प्रभावस्य च निवारणाय तस्य जीवनशैली योगानुकूला न भवति चेत्, सः आजीवनं स्वस्य भारम् एव वहन् अन्ते सुखस्य इच्छायां शरीरं त्यजति। परन्तु लघुविषयाद् आरभ्य स्पर्धा-परीक्षा-मित्रता-मनोरञ्जन-ब्रह्मचर्यादीनां विषये तस्य यौगिक-दृष्टिकोणः भवति चेत्, अध्ययनेन, परिवारेण, समाजेन च सह तस्य तादात्म्यम् अतीव योग्यं भवति। भारं विना विद्यार्थी अध्ययने अविरतश्रमं कर्तुं प्रभवति, यतः तस्य मनोरञ्जनादिकं सर्वम् अपि तस्य मनोभारं वास्तव्येन दूरीकरोति, केवलं समयं न यापयति। यस्मिन् दिने मनोरञ्जने समये यापिते सति भवतः मनसि स्वदुःखानां स्मरणं न भवति, कार्यभारस्य स्मरणं न भवति, आत्मविश्लेषणस्य इच्छा भवति, तस्मिन् दिने भवता कृतं मनोरञ्जनं सफलं चिन्तयतु। दूरदर्शने, समाचारे च उत्सवानां, रियालिटि-कार्यक्रमाणां च दर्शने वास्तविकं सुखं नास्ति, उत्सवानां, क्रीडा-नृत्य-सङ्गीत-कलादीनां च माध्यमेन भवतः विचाराणां प्रदर्शने एव वास्तविकं सुखं भवति (तेषु किमपि स्वयं करोति इति अर्थः)। एतत् सर्वं योग एव कथयति। यतः योगः सर्वदा अनुभवात् उत्पन्ने ज्ञाने, सुखे च विश्वासं कर्तुं कथयति।

उक्तेषु सर्वेषु विषयेषु चिन्तनं कृत्वा यदि कश्चन नैदानिकः (clinical) अभ्यासः क्रियते, तर्हि बहिरङ्गयोगस्य अपेक्षया अन्तरङ्गयोगस्य परिणामाः अधिकं प्रभावं जनयितुं शक्नुवन्ति इति ज्ञायते। परन्तु आधुनिकक्षेत्रे यमादीनाम् अभ्यासे सति प्राप्तपरिणामानां परीक्षणस्य कानि अपि साधनानि न सन्ति। यतः वास्तव्येन सः अन्तरङ्गविषयः वर्तते। तथाऽपि बहिरङ्गयोगस्य परिणामाः अन्तरङ्गयोगं विना अपूर्णाः स्वीकर्तव्याः भवन्ति। एतस्याः चर्चायाः पृष्ठे समाधेः उपस्थापनस्य उद्देश्यम् अस्ति। यतो हि समाधिः तु केवलं योगस्य विषयः इति अस्माकं धारणा अस्ति। परन्तु शास्त्रीयाः विषयाः व्यवहारिके जीवने अपि स्पष्टतया घटिताः भवन्ति। यथा – कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यस्य श्लोकस्य आधारेण एव लौकिके जगति "कर्म कीए जा फल की इच्छा मत कर" इति आध्यात्मिक-सिद्धान्तः प्रचलति। परन्तु अत्र कर्मणः या चर्चा अस्ति, सा एतस्मात् सन्देशात् अपि गहना, गूढा च अस्ति। तथाऽपि गीतायाः श्लोकः लौकिके जीवने सर्वत्र कार्यं करोति। तथैव समाधेः लौकिकजगतः अनुकूलः अर्थः स्वीकर्तव्यः भवति। यथा भोजव्याख्यायां प्राप्यते - "सम्यगाधीयत एकाग्री क्रियते विक्षेपान्परिहृत्य मनो यत्र स समाधिः" अर्थात्, यत्र मनविक्षेपान् अपाकृत्य मनः एकाग्रं क्रियते, स एव समाधिः इति।

महाभक्तस्य श्रीगौराब-कुम्भकारस्य कथा तु सर्वे जानन्ति[30], यत्र सःईश्वरभजनगायने एतावान् तल्लीनः भवति यत्, स्वबालकं मारयति। योगिनः गुहायां कुत्रचित् समाधेः अनुभवं कुर्वन्ति इति जनपरिकल्पनायां गौराब-कुम्भकारः कदाचित् समाधिं न अनुभूतवान्। परन्तु लौकिकतया पश्यामः चेत् सः ईश्वरस्मरणेमनसः सर्वान् अपि विक्षेपान् दूरीकृत्य तल्लीनः जातः। सः स्वस्य ज्ञानेन्द्रियेभ्यः, कर्मेन्द्रियेभ्यः च विच्छन्नः जातः। एवमेव स्वकार्ये विद्यार्थी तावान् तल्लीनः भवति चेत्, लौकिकतया तु तस्य समाधिः एव कथ्यते। यतः अध्ययनावसरे तस्य मनसि केऽपि विक्षेपाः न समुद्भवन्ति, येन सः मनः एकाग्रं कर्तुं शक्नोति। एवं योगानुकूल-जीवनशैल्या कदाचित्सः समाधिः निश्चयेन स्वतः अनुभूयते। अतः सम्पूर्णस्य अष्टाङ्गयोगस्य स्वजीवने क्रियान्वयनंविद्यार्थिनःअध्ययनम् उत्कर्षयति।

अत्र ज्ञातव्यं यत्, सर्वाणि आसनानि १६ वर्षेभ्यः अल्पवयस्कस्य विद्यार्थिनः कृते उपयोगीनि न भवन्ति, अतः योगाचार्यस्य परामर्शानुसारम् एव तेषाम् आसनानाम् अभ्यासः भवेत्। बालिकाभ्यः विशेषतया अवधानं दातव्यम्। परन्तु यमनियमानदीनां तु बौद्धिकस्तरे बाल्यकालात् क्रियान्वयनं बालकस्य सम्पूर्णविकासे साहाय्यं करोति। अंहिसा-सत्यम्-अस्तेयं तु सर्वदा पाठनस्य अङ्गं भवेत्। योगः विषयः नास्ति, योगः जीवनशैली अस्ति।इति शम्।

Bibliography/सन्दर्भग्रन्थाः

1.श्रीमद्वाल्मिकिमहर्षिप्रणीतः (५ शताब्दी, बी.सी.ई. अनुमानेन) योगवाशिष्ठः,https://sa.wikisource.org/s/a67
2.पतञ्जलिप्रणीतं (५००बी.सी.ई. तः ३ शताब्दी अनुमानतः) योगसूत्रम्, https://sa.wikisource.org/s/6xc
3.व्यासप्रणीतं (अज्ञातः कालः) व्यासभाष्यम्, https://sa.wikisource.org/s/1maz

30 Sant Gora Kumbhar - prajapatimanthan.com/sant-gora-kumbhar/

4.भोजवृत्तिः (सी. १०१०-१०५५ सी.ई.), योगसूत्रे भोजवृत्तिः, https://web.archive.org/web/20150411131919/http://sanskritdocuments.org/doc_yoga/bhojavritti.html?lang=sa

5.स्वात्मारामस्य हठयोगप्रदीपिका, प्रकाशकः – कैवल्यधाम, संस्करणकर्ता – स्वामी दिगम्बरजी, डॉ. पीतम्बर झा, ISBN – 978-8189485122, वर्षम् – १९९८ (मूलरचना - https://sa.wikisource.org/s/6v1)

6.हठप्रदीपिका ज्योत्स्ना, सम्पादकः – स्वामी महेशानन्दादयः, प्रकाशकः – कैवल्यधाम, ISBN – 978-818948485139, संस्करणम् – २००४

Articles/लेखाः

7.Stress: causes, consequences, and coping strategies, Authors -Sailer HR, Schlacter J, Edwards MR Personnel. 1982 Jul-Aug https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10258851/

8.Guilt Proneness and Moral Character, Authors - Cohen Taya R., Panter A. T. and Turan Nazli, journal - Current Directions in Psychological Science, Date - October 2012, Volume - 21, Issue – 5 https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0963721412454874

9.Impact of background radio and television on high school students' homework performance – By Marina M. Pool etc., 2003, International communication association. https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/1897320/157704.pdf

Websites/जालस्थानानि

10.https://prajapatimanthan.com/

11.sa.wikipiedia.org, sa.wikisource.org, sa.wiktionary.org

12.archive.org, web.archive.org

13.sciencedaily.com

14.figshare.com

http://www.shantiejournal.com/ ISSN :2278-4381

"CONSUMER BUYING BEHAVIOUR TOWARDS OTT PLATFORM & ITS IMPACT ON TELEVISION"

. Paresh J Parmar
Government Arts & Commerce College
Vanthali(Sorath)

ABSTRACT

Change is inevitable, technology is changing, the faster we are also changing ourhabits.Talkingaboutentertainment, therewouldhavebeenatelevisionintheentirelocality and everyone used to sit and watch it at the same time, whereas today itis the age of OTT where every person has a smart phone in which he one can watchany kind of content anytime. The objective of this research is to propose a conceptual frame work which attempts to analyze the consumers' choice for various OTT Platform watching experience of viewers will affect the future foot falls of cinema halls. This research paper contains primary as well as secondary data which is collected from newspapers, journals and websites. The objective is to study the buying behavior of Consumer towards OTT platform and its impact on TRP.

INTRODUCTION

Over-the-top (OTT) platforms are video and audio streaming and viewing sites that began as content streaming channels but quickly expanded into the creation and distribution of short films, motion pictures, documentaries, and web series itself. These apps have a variety of content and utilize artificial intelligence to recommend content to consumers depending on their earlier browsing history on the app. Most OTT sites have some free content and require a monthly membership fee for paid content that is not available elsewhere.

MEANING

The acronym OTT stands for Over-the-top. This means streaming acrossdifferent devices whenever we want is possible because of "over-the-top," aconvenient little term that explains the new delivery method of film and TVcontent over the internet without the need for traditional broadcast, cable or satellite pay-TV services. In simple terms, we're talking about people paying for the internet from Xfinity to watch Netflix, but not bothering to get 400+ channels from Comcast so they can scroll through ESPN4 on their big screen.

LITERATURE REVIEW

Menon (2020) states that limitations forced in the wake of Covid-19 pandemic significantly changed the consumption pattern for media and entertainment too. As lockdowns kept

individuals from wandering out, either or recreation or work, public activity progressively moved to online stages. Web-based social networking furnished the chance to remain associated with families, companions, partners, neighbors and others. With external channels of entertainment (Out of Home based entertainment) shut by government request, the home based entertainment modes showed consistent growth and development.

Deloitte (2017) report on “Digital Media: Rise of On-demand Content” stated that the availability of affordable smartphones and better internet 4G connectivity has given rise to the demand for video on demand entertainment services. More people are now spending time on digital media compared to the cable or dish network.

ICFAI (2019) report on “Transition of Consumer towards Video Streaming Industry: A comparative analysis of Netflix and Amazon Prime.” mentioned that Content is said to be the king when it comes to on-demand video streaming channels and Netflix has slight edge over others in terms of content. Hotstar seems to be considerable choice because of the content it offers at affordable prices.

Mann et al., (2015) in report “Digital Video & the connected consumer” notified that with 50% of smartphone app users aged between 18-24 years, the OTT media platforms are targeting a younger demographic. In the study “Understanding Adoption Factors of Over-the-top Video services among millennial consumers”, researchers highlighted the four major factors that affect consumer adaptation towards different platforms. They are Convenience, Mobility, Content and Cost. (Dasgupta & Grover, 2019)

Ernst & Young (2016) in the report “Future of Digital Content Consumption in India” stated that an increase in the usage of smartphones in India has stirred a new era of video consumption on the personal media devices. The penetration of smartphones in India is projected to grow to 520mn by 2020 and broadband penetration will increase to 40% from 14% in 2020.

OBJECTIVES OF STUDY

1. To know the consumer preferences toward various OTT platforms and its impact on TV.
2. To know what type of content is preferable by consumers?
3. The objective of this research is to propose a conceptual framework which attempts to analyze the consumers’ choice for various OTT Platform watching experience of viewers will affect the future foot falls of cinema halls.
4. Furthermore, it studies the various reasons of OTT content. This study will help to know different preferences of viewer, strategies to overcome the OTT threat and also

in identifying changing consumer needs, thereby helping them design of firings t o suit their needs.

RESEARCH METHODOLOGY

This study is descriptive in nature and it used the exploratory technique. The data for the study were gatheredfrom the secondary sources such as journals, articles published online and offline on various newspapers andwebsites. Mainly the data is also collected from primary data.

RESEARCHOUTLINE

Datacollectionmethod	Primarydata/ Secondary data
Samplingmethod	Probabilistic:SimpleRandomSampling
Samplesize	100respondents
Targetpopulation	Students
Datacollectiontool	Questionnaire
Researchdesign	Descriptive

DATA ANALYSIS

I – Overall demographics

Gender		
Male	39	39%
Female	61	61%
Total	**100**	**100%**

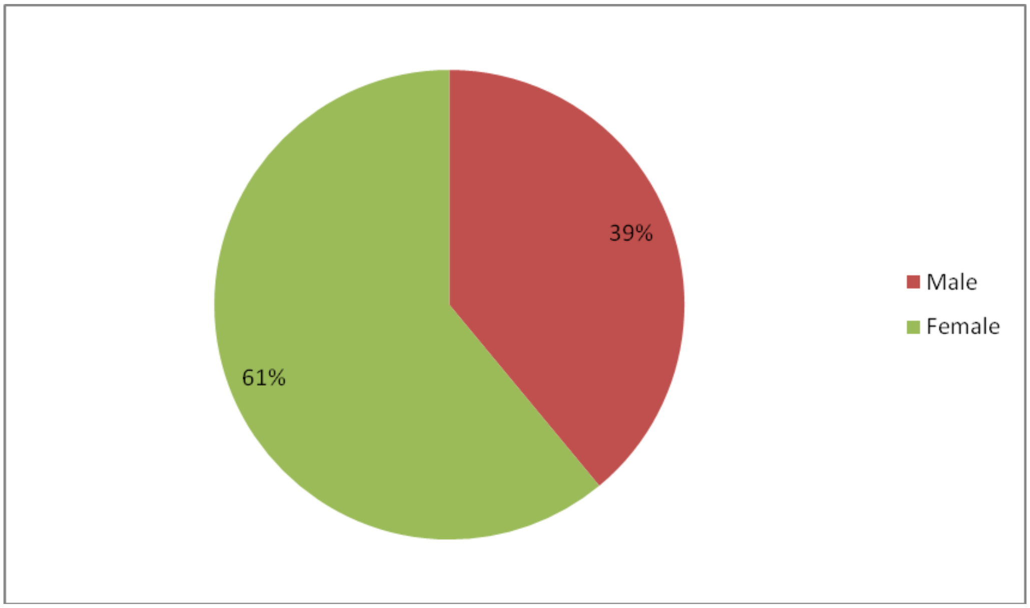

II – Overall Occupation:

Particular	Frequency
Student	78%
Businessman	5%
House wife	4%
Employed	13%

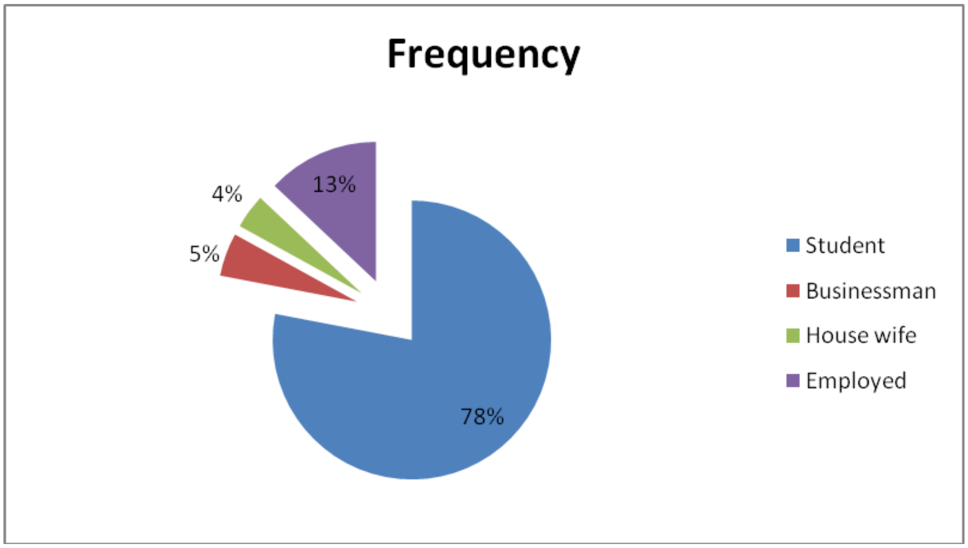

Interpretation:

78% are student as survey is majorly conducted of students. Whereas 5% belong to businessman, 4% are housewife and remaining 13% are employed.

Q-1. Do you watch movies, TV shows, sports etc on online streaming platform?

☐ YES ☐ NO

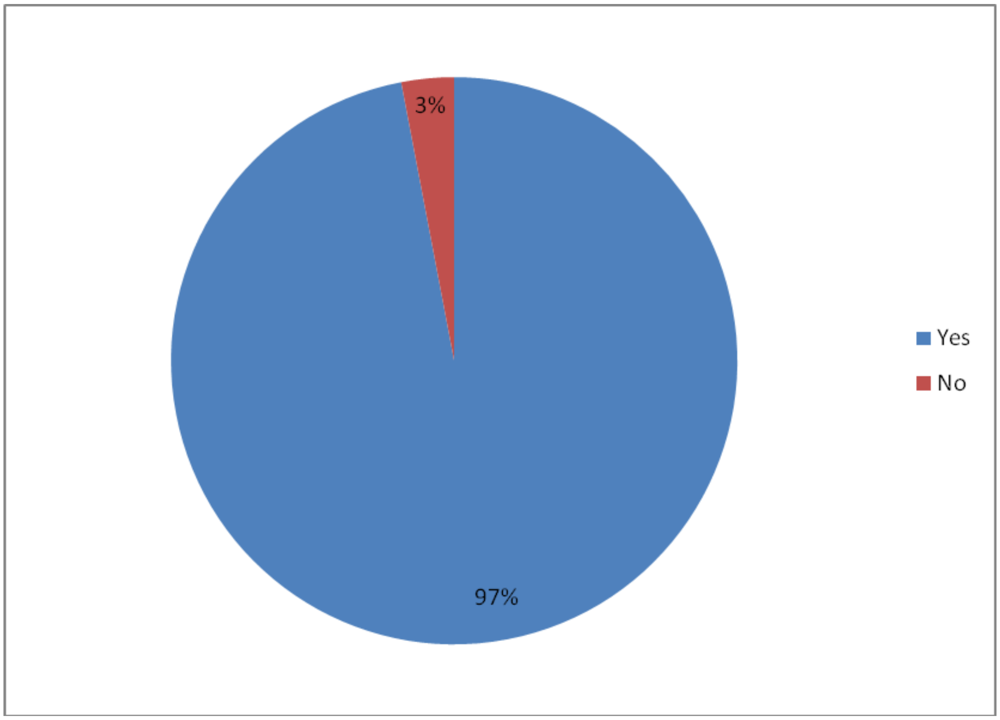

INTERPRETATION:

Over the Top applications and Television is the most preferred option forviewers to watch movies, TV shows, sports etc, As out of 100 -97 respondents are watching content on various online streaming platforms.

Q-2. What has been your primary source of entertainment in 2020-21?

PARTICULAR	FREQUENCY
Television channel via DTH, cable.	5%
OTT Platforms (Youtube, Netflix, Amazonprime, Hotstar etc.)	82%
Social media platforms	10%
DVDS or VCDS	0%
Downloaded video from internet	3%

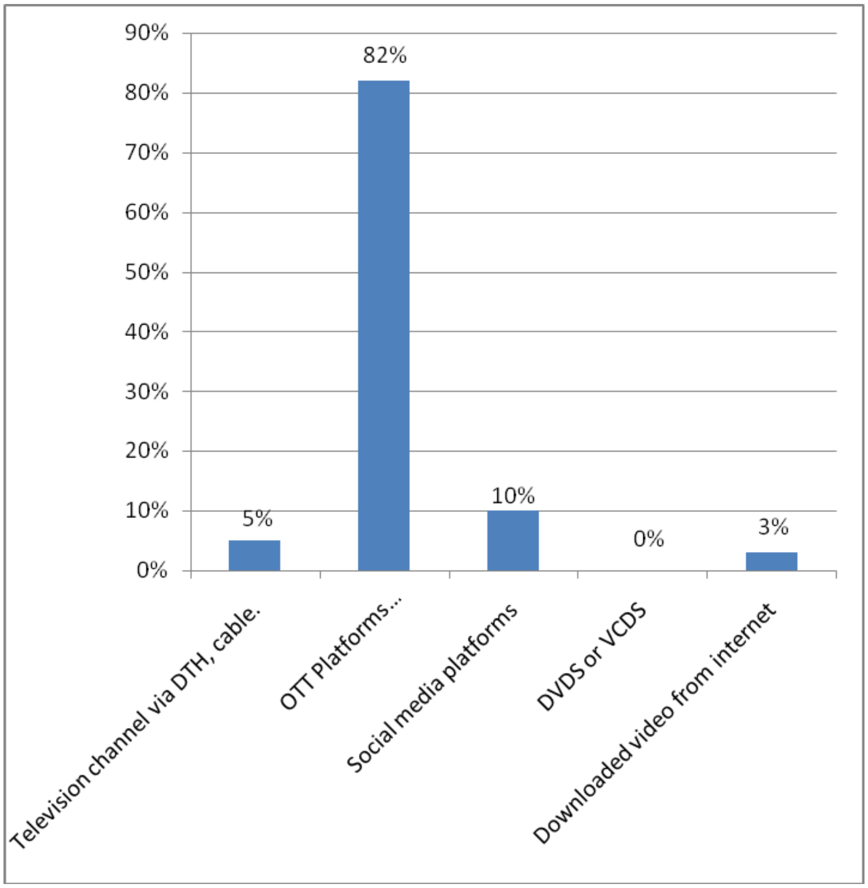

INTERPRETATION:

OTT platforms is the most preferred option for viewers to watch new contentduring this lockdown period , In responding this question 82% of theconsumer's primary source of entertainment for the year 2020-21 is throughvarious OTT platforms like Netflix, Amazon Prime, Hotstar, zee5etc. 10% consumer's entertainment source is through social media remaining respondents watch content via DTH cable and downloaded video.

Q-3. Do you have a paid subscription for any OTT platforms like Netflix, Amazon Prime, Hotstar, Voot etc?

YES ☐ NO ☐

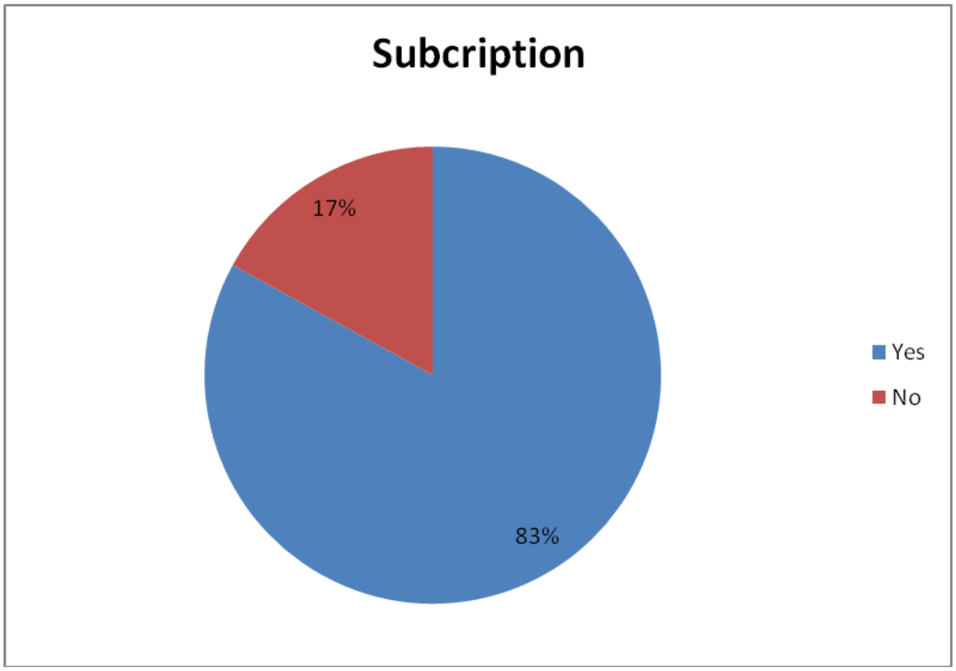

Interpretation:

Subscription of an OTT application is another important factor as subscriptionis proportional to viewership of any OTT application. Therefore, the thirdquestionaskedwas whether they have paid subscription for any OTTplatforms and 67% of the viewer's watches premium content whereas rest 33%watchfreecontent.

Q-4. Which platform do you prefer them OTT watch content?

PARTICULAR	FREQUENCY
Disney + Hotstar	39%
Netflix	37%
Amazonprime	10%
Voot	2%
Sonyliv	1%
Mxplayer	6%
JioTv	5%

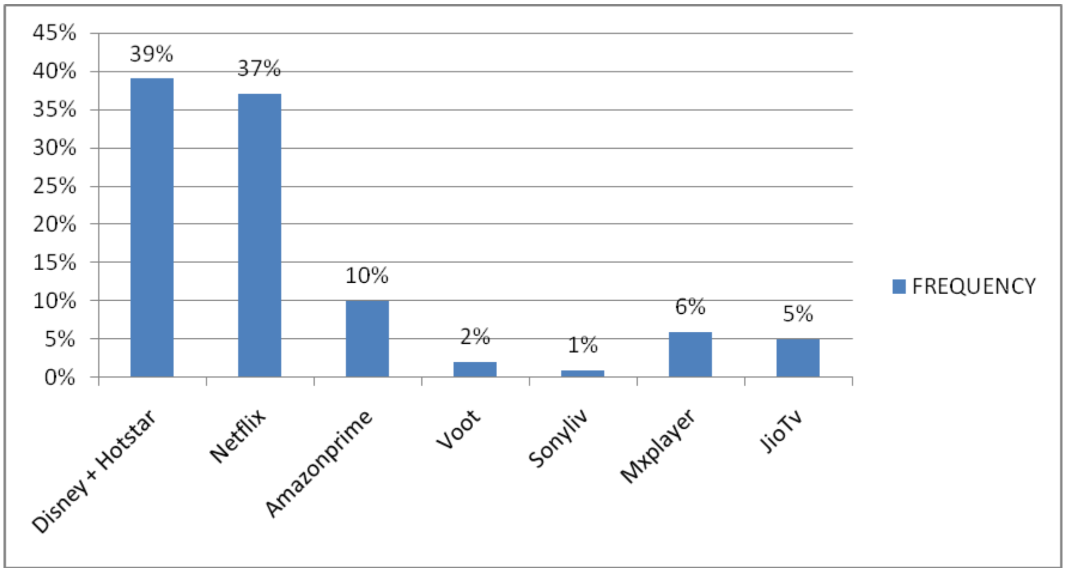

Interpretation:

Among all the OTT platforms Netflix and Disney plus Hotstar is most preferred OTT platform, 39% prefer watching content on Hostar, 37% respondents watch content over Netflix, 10% prefer watching content on Amazon prime and remaining prefer watching content on Voot, Sonylive and Mxplayer.

Q-5. Since how long is you watching content online?

PARTICULAR	FREQUENCY
Less than 6 months	6%
6 months-1 year	24%
1-2 years	39%
3 years & above	31%

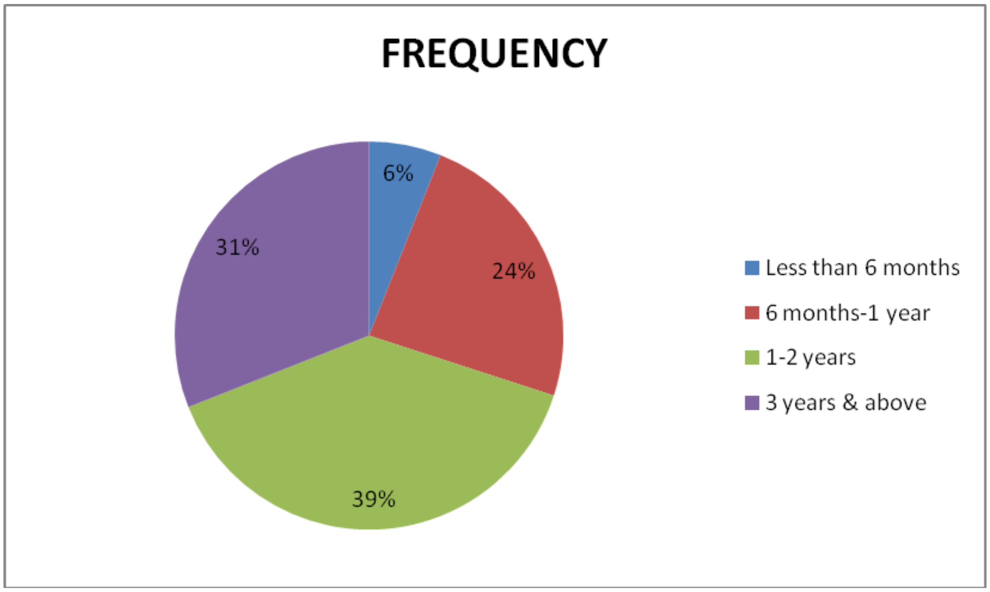

Interpretation:

Almost 24% of the respondents are watching content online for 3 years & above, 39% consumers watching videos since 1-2 years, 24% viewers 6months -1 year and rest 6% watching content on OTT platforms for less than 6 months.

Q-6. Which language of content is preferred by you on OTT platform?

PARTICULAR	FREQUENCY
Hindi	44%
Gujarati	1%
English	54%
English and Hindi both	1%

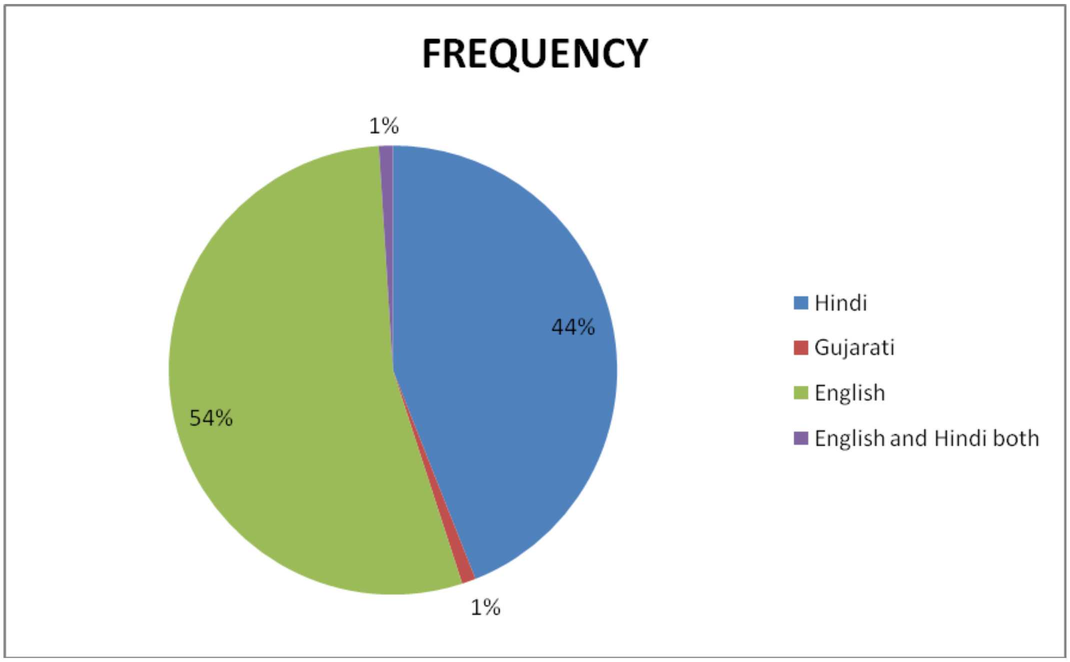

Interpretation:

English and Hindi is the most preferred language as 44% of the viewers prefer Hindi language and 55% of the viewers watch content in English and remaining 1% prefer Gujarati and both.

Q-7. What is your most preferred genre on OTT Platforms?

PARTICULAR	FREQUENCY
Originalexclusivecontent	52%
Comedies	19%
Romance/Drama	13%
Thriller/horror	9%
Sci-Fiction	2%
Action	4%
History & sci-fiction	1%

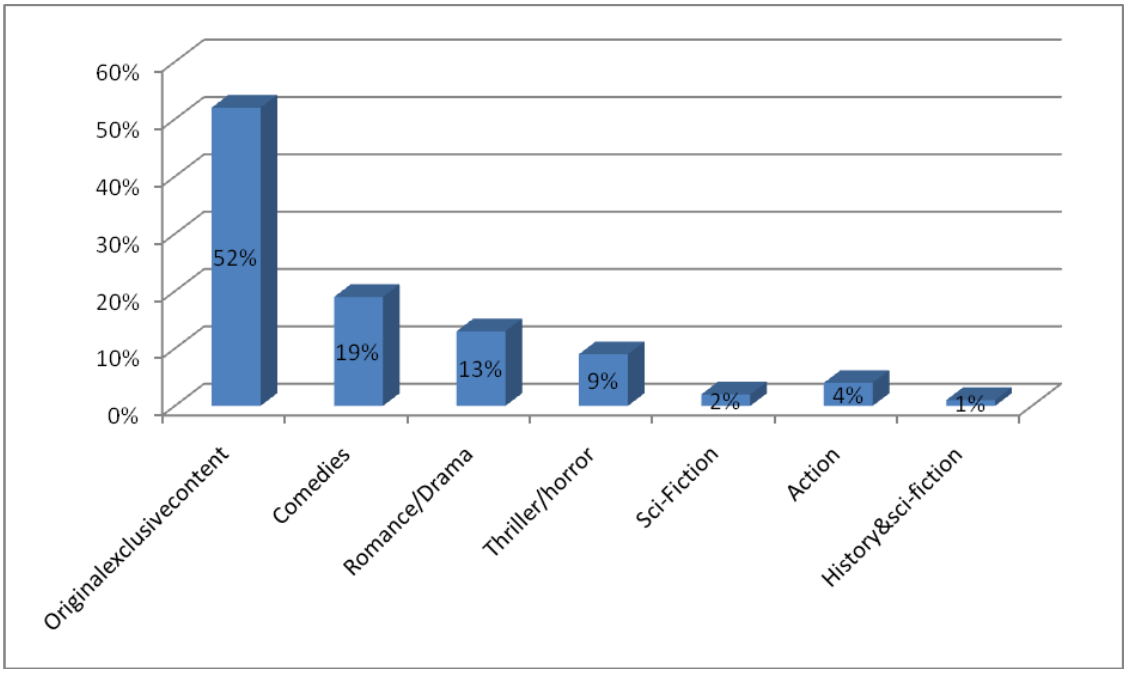

Interpretation:

The most preferable genre for consumer to watch on OTT platforms: 52% of the prefers original and exclusive content, 19% viewers like comedy content, 13% go for romance and drama, 9% watch thriller/ horror content, and rest likes Sci-fiction and action movies online streaming Platforms.

Q-8. Do you download content from OTT platforms?

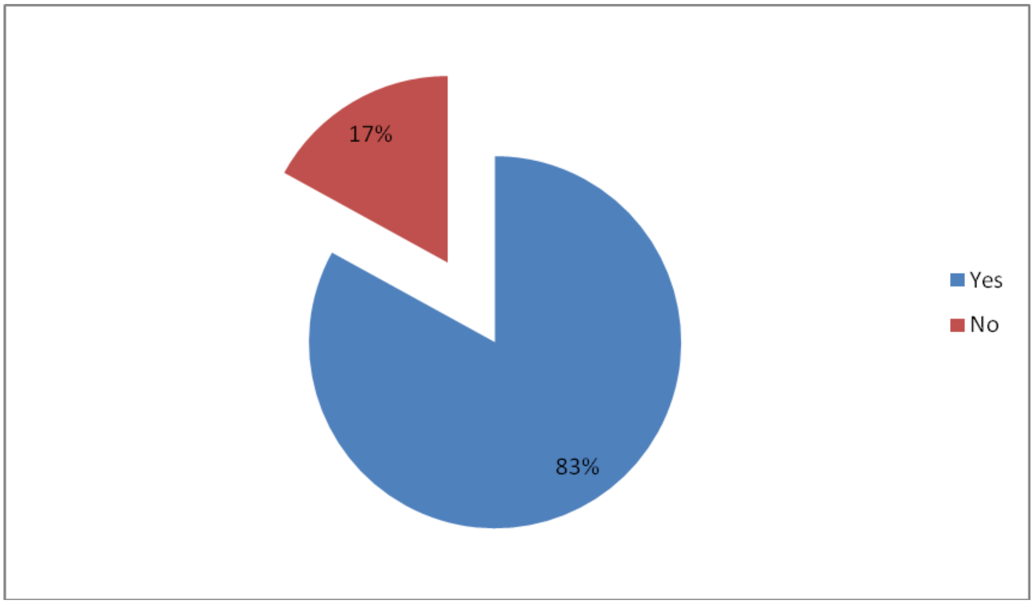

Interpretation:

Almost 64% consumer downloads movies, series, and other videos from the online streaming platform like VOOT' Sonyliv etc and rest 36% does not prefer to download content from OTT platforms.

Q-10. How do you select content on these OTT platforms?

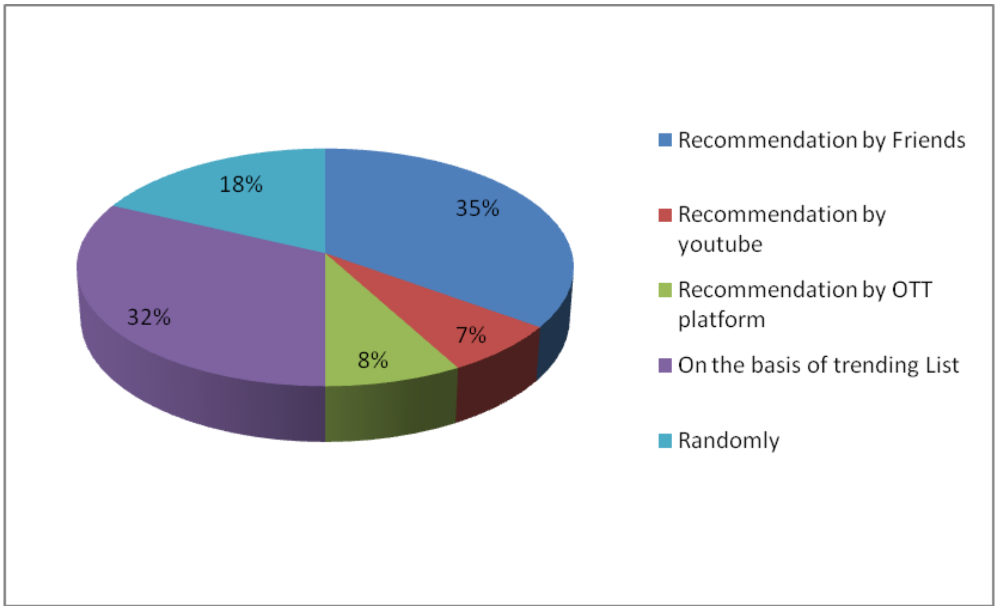

Interpretation:

Consumer choose and watch content on OTT platforms on the basis of: Recommendation by friends 35%, 32% respondents select content on the basis of trending list, other 18% select content randomly and rest 8% through recommendation on OTT platforms.

Q-11. Have you recommended any OTT platforms to your friends?

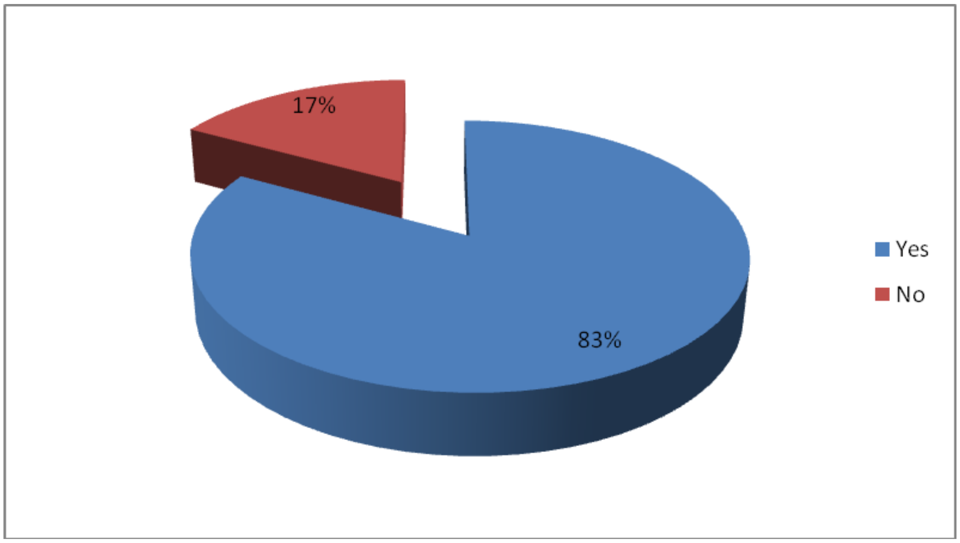

Interpretation:

Almost 83% of the respondents have recommended OTT platforms to friends and rest 17% have not recommended any of OTT platforms.

Q-12. What is your top concern with OTT platforms?

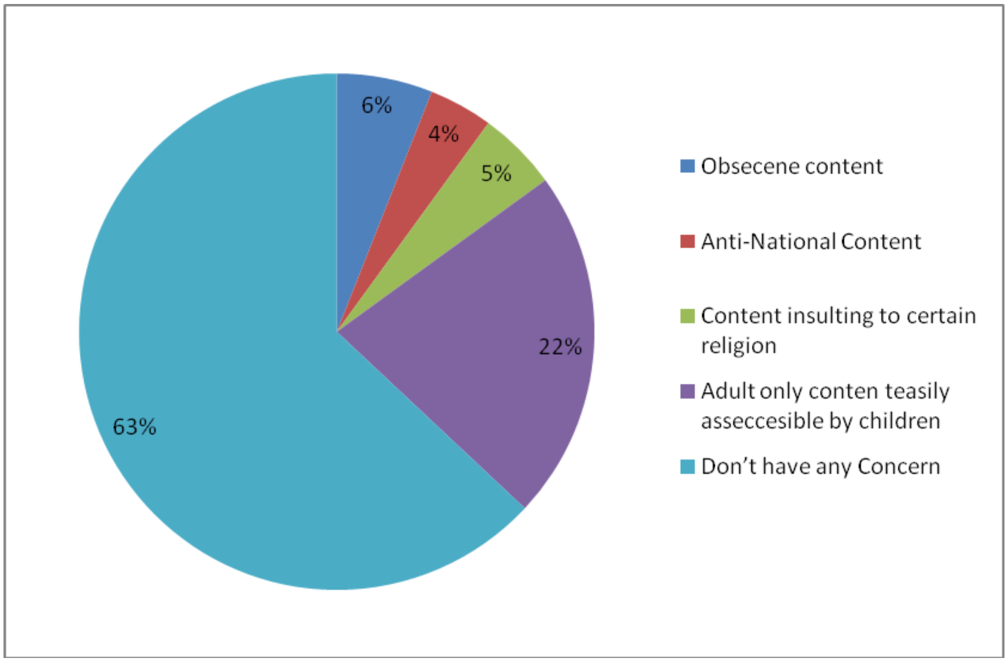

Interpretation:

Top most concern found by respondents toward OTT platform is that 22% of the respondents are concern about adult content which is easily accessible by children, 63% respondents don't have any concern with OTT platform, and 6% & 5% are bothering of obscene and anti-national content

Q-13. Where do you think OTT Platform can improve?

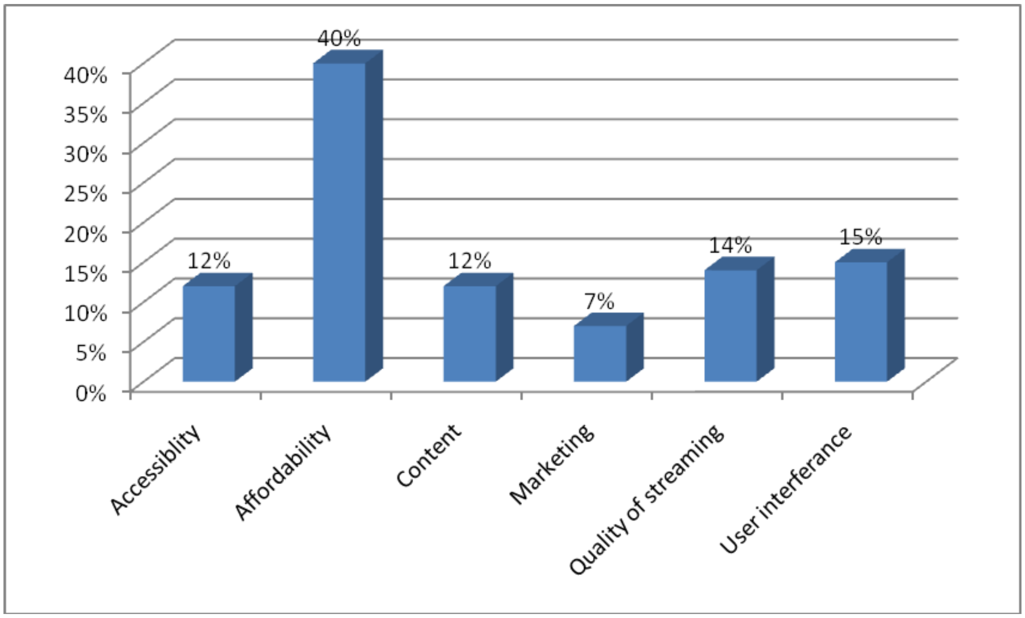

Interpretation:

Consumers view on the need of improvement is that 40% of the respondents think that OTT platforms can improve in the terms of affordability, 12% go for accessibility, remaining 14% think to improve the quality streaming and user interference

Q-14. Do you think Indian OTT platforms can be alternative to cinema halls in future?

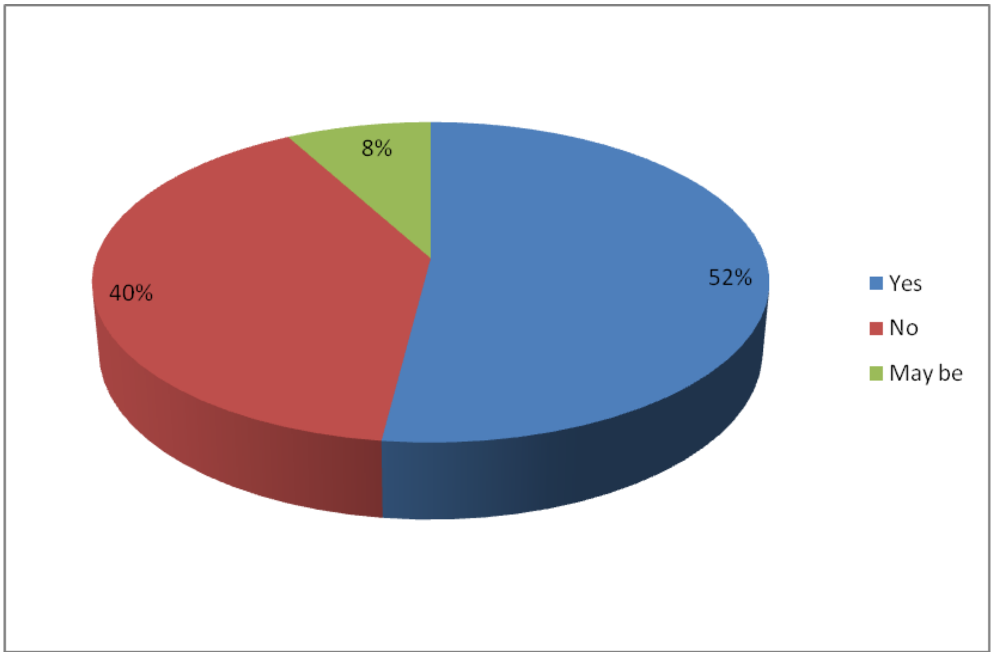

Interpretation:

As OTT channels has greater than before their viewership during this lockdown period, the very important question arises as to whether the habit of watching OTTvideo streaming services and its convenient factors can reduce cinema hall footfalls in future.

Here we got the very interesting data in which 52% viewers except the threat for cinema hall owners whereas 8% of the user denies it and remaining 52% thinks that it might be alternative to cinema hall.

CONCLUSION

1)According to the survey, I have found that 97% of the respondents prefer to watch movies. Sports, and all entertainment content on online streaming platforms like Netflix, Amazon Prime, Hotstar, Voot etc. and remaining 3% prefer other options like DTH cable, DVDs etc. Through which I havefound that there is**" Ever Increasing Viewership"** of OTT video streaming platforms.

2)OTT Platform has been the primary source of entertainment for 82% of the viewers in the year 2020-21, by which we can say that duringand after thelock down phase people have started to watch more content on such OTT platforms that is almost 82% of the consumer prefer the Netflix Amazon Prime, Zee5, Voot etc as source of their entertainment.

3)OTT is the games of subscriptions, the platform with highest subscription leads the way Almost 67% of the consumer have pain subscription who watches premium content whereas rest 33% watches free content. Which clearly indicate that the viewers wants see variety

of content

4) Through this research I have found out that Netflix and Disney + Hostar is the most preferred OTT platform by the consumer, through the survey figures 39% consumer prefer Disney + Hotstar and 37% respondents prefer Netflix to watch content online. By which we can say that there is battle of streaming services between both the platforms.

5) However, we saw an increase in the viewership on television as old shows and epics that created a fan base earlier went on a rerun during the lockdown. But this was just a phase. The main reason behind this increase was reminiscence. All hardcore fans of Ramayan and Mahabharat watched these reruns severely.

6) Television subscriptions provide you to watch channels the one you select. OTT platforms require only one subscription. One can stream movies, TV shows; web shows that too in different languages. We can say that access to good content is hassle-free with online streaming.

7) Recently, Flipkart launched a Flipkart video, where the viewers can watch online for free. Flipkart took up this initiative to increase brand awareness and effective brand recall and also to expand itself. This shows that even an e-commerce selling company is providing a new platform seeing the surge.

REFERENCES:

1.Malhotra Naresh K, "Marketing Research: Anapplied Orientation" 4th Edition, 2004, Prentice Hall.

2.Kotler Philip, Kevin Lane Keller, Koshy Abraham, Jhamithileshwar, "Marketing Management – A south Indian perceptive"-13th edition 2009, Pearson Education.

3.https://akshaykonnurblogpost.blogspot.com/2020/06/ott-platform-new-normal of.html?m=1
https://en.wikipedia.org/wiki/Over-the

5.top_media_servicehttps://www.investopedia.com/terms/o/over-top.asp

6.https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/raghavi/impact-of-ott-on-traditional-mode-of-entertainment-39292/

7.https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdTldL6w_PxInk_B9i5f5RdFEJAlnaQSUpCjUL1jVC605dZxw/viewform?usp=pp_url

Exploring the Protological Process of The Akṣara-Puruṣottama Darśana[1] and The Debates of Brahmasūtras 2.3

Vandan Ranpurwala

PhD Student, Maharaja Sayajirao University of Baroda

Guide: Prof. Rabindra Kumar Panda

Introduction

Creation is one of the most perplexing images to be conceived by the human mind and perceived by the senses. It has bemused philosophers for ages in both the West and East. Some of the "answers" that satisfied Western thinkers were Creationism, Darwinism, and Naturalism, amongst others. Likewise, on the Eastern end, various schools had various answers for the what, how and why of Creation. What follows is an attempt to analyze the question and a prospective solution from a specific perspective. The Vedānta school of philosophy of the Indian subcontinent has existed and developed for many years and consists of different schools of thought, with the most recent one being the Svāminārāyaṇa school or **Akṣara-Puruṣottama Darśana**. I explain the position of the Akṣara-Puruṣottama Darśana within the world of Vedānta and how this philosophy understands Creation. This exploration is based on the **Brahmasūtras**. Chapter (*adhyāya*) 2, Section (*pāda*) 3 of this profound text evaluates this same topic through an investigation that spans various *adhikaraṇas* (sub-sections). The objective behind bringing this philosophical question into conversation with this text is to suggest that Akṣara-Puruṣottama Darśana ideally fits the parameters of the Prasthānatrayī. I begin with the place of this philosophy in the Vedānta school, and in particular, the role of Akṣarabrahman and Parabrahman within it.

Āstika darśanas accept the authority of the Vedas, with the Mīmāṁsā school and Vedānta school moreover directly relying on the words of the Vedas, though with a difference in emphasis: on rituals and philosophical doctrines, respectively. Sāṃkhya, Yoga, Nyāya, and Vaiśeśika develop their thought on independent grounds that root back to the Vedas. The Vedānta school, like all others, attempts to provide solutions for the challenging questions of

[1] I have not italicized the Sanskrit words, texts, entities, but the references from the original texts. As this paper is based on Sanskrit and Gujarati literature, it made it too cumbersome to read and comprehend.

life and humanity. The Uttara Mīmāṁsā (post-Mīmāṁsā), or Vedānta, saw many sub-branches offspringing from its origins. Upon apprehending their meditations and contemplations, the teachers of these different schools provided commentaries on the authoritative triad, known as the Prasthānatrayī, or more simply, the Vedantic canon. The philosophies borne of great minds included the Advaita Darśana of Śaṇkara (788-820 CE), the Viśiṣtadvaita Darśana of Rāmānuja (1017-1137 CE), the Dvaita Darśana of Madhva (1238-1317 CE), the Dvaitādvaita Darśana of Nimbārka (14th century CE), the Śuddhādvaita Darśana of Vallabha (1479-1531 CE), the Acintyabhedābheda Darśana of Caitanya (1486-1534 CE), and others. The legacy of providing the world with a novel interpretation of the texts comprising the Vedantic canon, however, had ceased until recently. Honoring this tradition, a novel commentary has been completed arising from the teachings of Parabrahman Svāminārāyaṇa Bhagavān (1781-1830 CE); the commentaries are thus called the Svāminārāyāṇa commentaries. The primary source text comprising the teachings of Parabrahman Svāminārāyaṇa is the Vacanāmṛta. It is a compilation of the discourses from the years 1819 to 1829. Another text of high importance in the tradition is the Svāmīni Vāto, a compiled-discourse text in which the profound but simply expressed talks of his choicest devotee and the manifestation of Akṣarabrahman, Guṇātītānānda Svāmi are collected. These two texts are expounded upon by the continuing lineage of divine, Akṣarabrahman gurus – Bhagatajī Mahārāja (1829-1897), Śāstrījī Mahārāja (1865-1951), Yogījī Mahārāja (1892-1971), Pramukhā Svāmī Mahārāja (1921-2016), and currently, Mahanta Svāmī Mahārāja (b. 1933). Bhadreṣadāsa Svāmī (b. 1966) of BAPS, drawing from these texts, authored a set of new Sanskrit commentaries under the title "Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam," a literary but monumental Vedāntic creation of contemporary times. This creation, in the latter half of the first decade of the 21st century, on the Prasthānatrayī illustrates the "Akṣarapuruṣottamadarśanam," the philosophy of Akṣarabrahman and Parabrahman. This is the same set of texts that I employ to understand the Brahmasūtras for this paper.

Prasthānatrayī, as its compound name suggests, consists of three texts – the Upaniṣads, the Gītā, and the Brahmasūtras. The word "*prasthāna*" means ways or paths, and the latter word "trayī' means three. The three *prasthāna* referred to by the name are *śrutiprasthāna*, *smṛtiprasthāna*, and *tarkaprasthāna*. Brahmasūtras, as do the other two, strive to explore Brahmans, starting with the famous aphorism – "*athāto brahmajijñāsā*" – now, thus, the inquiry of Brahman(s) (should be taken up). This exploration of Brahmans resonates with that of the Akṣara-Puruṣottama Darśana; therefore, bringing these two thoughts together promises

to be fruitful. I first introduce the fundamental, eternal entities of philosophy and then the proctological process.

Akṣara-Puruṣottama Darśana: Metaphysical quintet

Firstly, the school believes in five (hence, the word 'quintet' in the sub-topic) eternally distinct and forever existing entities – jīvas, īśvaras, māyā, Akṣarabrahman, and Parabrahman. Bhagavān Swaminarayan mentions them vividly in his discourses – G. I 07, and G. III 10[2].

-**Jīvas** (Individual souls) are different from Parabrahman, Akṣarabrahman, and īśvaras. They are eternal, sentient entities, individually infinite in the count, subtle like an atom, possessing qualities like indivisibility, immortality, etc. They are, moreover, a form of knowledge and a knower, but bound by māya while being a doer of good and bad actions while being in a body until, of course, liberation can release them from the cycle of births and deaths. While in *saṃsāra*, each jiva experiences the respective consequences of their past and present actions.

-**Īśvaras** (Empowered beings) are different from Parabrahman, Akṣarabrahman, and jīvas. They are incredibly powerless compared to Akṣarabrahman and Parabrahman, while they are more powerful and knowledgeable than jīvas. Parabrahman inspires these entities to create and engage in other such processes pertaining to each of the infinite universes. They are eternal, sentient entities, infinite in the count, subtle like an atom, possessing qualities like indivisibility, immortality, etc., a manifestation of knowledge, beholders of knowledge. But, like jivas, they are, until liberation, bound by māya while being a doer of good and bad actions in a body and experiencing respective consequences of the actions. *Pradhānapuruṣa*, *Virat*, the deities of the senses (*indriyas*) and inner faculties (*antaḥkaraṇas*), and other deities fall under this ontological category, and, thus, are inherently distinct from each other.

[2] The Vacanāmṛta (text) is divided into sections based on the villages a discourse was delivered. The individual discourse, also called a Vacanāmṛta starts with an introductory paragraph laying down all details of the area, audience, attire of Bhagavān Swaminarayan, and most importantly, date, time and place of the specific discourse. Gaḍhaḍā (G), Sārangapura (S), Kariyāṇī (K), Loyā (L), Panchālā (P), Vaḍatāla (V), and Ahmedabad (A). Also, the Gaḍhaḍa section is divided into further three sections - Gaḍhaḍa Prathama (the "first" section, or G. I), Gaḍhaḍa Madhya (the "middle" section, or G. II) and Gaḍhaḍa Antya (the "last" section, or G. III). Moreover, the verbatim compilers, some senior monastics of the order – Muktānanda Svāmī, Gopālānanda Svāmī, Nityānanda Svāmī, Śukānanda Svāmī, and sometimes, Brahmānanda Svāmī – of these discourses titled the teachings for further clarification.

-**Māyā** (Darkness; Ignorance; Primordial Material[3])is composed of the three *guṇas* – *sattva*, *rajas*, and *tamas*, forever changing, insentient, the raw material for the Creation composed of infinite universes, the power of Parabrahman, and mysterious. Moreover, māyā is the cause of bounds of I-ness and my-ness, and thus, the reason for endless cycles of births and death. On the other hand, Akṣarabrahman and Parabrahman are forever beyond māyā, unbound, unscathed, and the beholder of māyā.

-**Akṣarabrahman** is distinct from jīvas, īśvaras, and Parabrahman, while being sentient, eternally beyond māyā, singular, and eternal like Parabrahman. It is full of divine characteristics and devoid of all ones from māyā, forever without flaws. Akṣarabrahman's all qualities, form, and divine virtues only depend on Parabrahman. Due to Parabrahman's eternal wish, Akṣarabrahman is the reason and support for, pervading, controller of, and beholder of all creation. Akṣarabrahman has four forms: one of them is the divine abode – Akṣaradhāman in which Parabrahman resides, and the *sevaka* form of Akṣarabrahman, along with the infinite liberated jīvas and īśvaras, reside; the second one is, as noted, the choicest personal attendant in the divine abode, Akṣaradhāman, being an ideal for all *muktas* there; the third form is Cidākāśa – one that pervades and supports all creation, in addition, and due to Parabrahman's eternal wish; and the final form is manifest in the world, guiding us through life and the beyond, liberating us from māyā and offering us a place in Akṣaradhāman. This form forever continues the legacy of the presence of Parabrahman among us.

-**Parabrahman** (Higher Brahman) is the highest supreme reality in the Akṣara-Puruṣottama Darśana, being the support of Akṣarabrahman, all jīvas and īśvaras, and māyā. This supreme entity, forever with a human-like form, beyond māyā, is a sentient entity also known by other appellations like Puruṣottama and infinite others. Residing in Akṣaradhāman while supporting and pervading all creation and entities inside,Parabrahman is infinitely more powerful than all entities combined, the bestower of *kārmic* consequences for all jīvas and īśvaras, and also the provider of their ability to think, know and act. Reaching and offering devotion to Parabrahman is the ultimate goal for all jīvas and īśvaras, and thus, Parabrahman manifests in a human-like form in the world – which is a direct testament to Parabrahman's benevolence. The manifest form of Parabrahman is Bhagavān Svāminārāyaṇa, or

[3]See*Introduction to Swaminarayan Hindu Theology*, pp. 245

Sahajānanda Svāmī Mahārāja (1781-1829), who is the cause of all avatāras – who inherently are distinct from each other and Parabrahman itself.

These are some fundamental facts about the five eternal, ontologically, and inherently distinct entities that form the foundation of the Akṣara-Puruṣottama Darśana. The final aim for all jīvas and īśvaras in Svāminārāyaṇa school (or Akṣara-Puruṣottama Darśana) is to attain Parabrahman. In order to do so, an aspirant must associate with the Satpuruṣa, the manifest form of Akṣarabrahman and the eternal beholder of Parabrahman, through the mind (*mana*), words (*vacana*) and actions (*karma*), contemplating oneself to be Akṣarabrahman; and thus, becoming like Akṣarabrahman, namely, *Akṣararūpa*. With this understanding of the Svāminārāyaṇa school, we can move to the central part of this paper.

Akṣara-Puruṣottama Darśana: Creation

What is the Creation process for the Svāminārāyaṇa school or Akṣara-Puruṣottama Darśana? After the final dissolution (*ātyantika pralaya*), māyā with all her potency lies dormant in Akṣarabrahman. Parabrahman then, upon wishing for Creation, instructs Akṣarabrahman merely through a glance which conveys the wish, and Akṣarabrahman likewise instructs one of the infinite *muktas* residing in Akṣaradhāman. Without losing its supremely attained spiritual state, the *mukta* or *puruṣa* connects with māyā or *prakṛti*, and the pair are then called *prakṛtipuruṣa*. However, this disturbs the equilibrium of the three guṇas – *sattva*, *rajas*, and *tamas* that comprise māyā. Thus, an infinite number of effective lower-level forms of māyā called *pradhānaprakṛti* are formed. With each of the infinite *pradhānaprakṛti*, a sentient īṣvara conjoins; from each of these unions materializes unlimited pairs of *pradhānāpuruṣa* (*pradhānaprakṛti+īṣvara*). From each pradhānapuruṣa, a universe (*brahmāṇḍa*) is created; thus, there is an infinite universes' existence at any given time. In the genesis of each universe, the first entity to arise, is the *mahattattva*. This element is considered the cosmic version of citta and holds the creation in its womb. From *mahattattva*, as the essential material – the three *guṇas* (morbid elements or properties) – *sattva*, *rajas*, and *tamas* that can be roughly translated as the qualities of goodness, passion, and ignorance, respectively, evolve. These properties are understood to be the cosmic ego (*ahaṃkāra*). From each of these egoistic properties, the following entities come into existence – from the *Sāttvika Ahaṃkāra*, the cosmic mind (*mana*), and the presiding deities of *indriyas* (senses – both inner and outer); from the *RājasikaAhaṃkāra*, the ten senses (not the organs), cosmic *buddhi* (intellect), and *prāṇās* – the various life breaths; and from the last *tāmasikaahaṃkāra*, subtle base elements, called the *tanmātrās*, evolve with their corresponding gross elements (mahābhūta-s), common to each and everything that subsequently evolves. These *tanmātrās* and their corelative gross elements are five in number and are connected in the following way. First, the *śabda tanmātrā* evolves, and from it evolves the *ākāśa* (space, void, ether). Employing *ākāśa* as the gross raw material, the *sparśa tanmātrā* (touch) evolves.

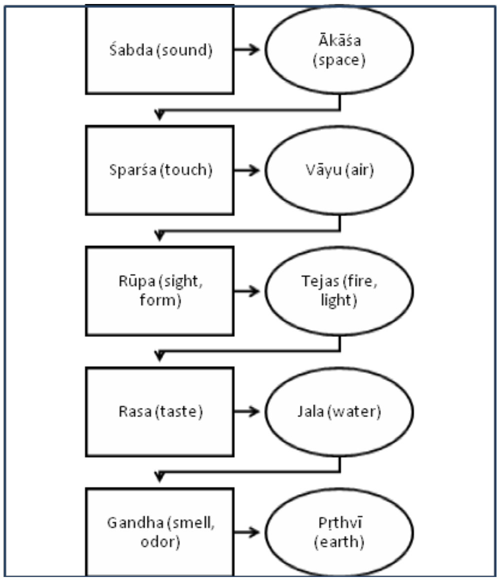

The element corresponding to the *sparśa tanmātrā* develops into *vāyu* (air). Thus, following the same order, elements come into existence. The creation process of each of the *tanmātrās* (in rectangular boxes) and *mahābhūtas* (in oval shape) are shown in tabular format.

All consequent components come together to form *Virat*, whose cosmical gross body is the universe. Following Parabrahman's wish, *Vairāja* – an īśvara enters the Virat body. Thus, the Virāt is also known as Vairāja-puruṣa. Brahmā, Viṣṇu, and Śiva originate from the belly button, heart, and forehead of the Virāt, respectively. From Brahmā, Marīci; from Marīci, Kaśyapa and other prajapatis partake and uphold their roles as procreators and protectors of all fourteen realms of the universe. From these *prajāpatis*, all lifeforms – from single-celled organisms to all of the plant and animal kingdoms – evolve. All of this happens because of the divine inspiration of Akṣarabrahman and Parabrahman.

Debates from the Brahmasūtras 2.3

The Brahmasūtras' second chapter is about resolving philosophical conflicts with other philosophies. In the third section of this chapter is debated the creation of elements and to which entity or entities it should be attributed – referring back to the second aphorism of the text. The second sūtra reads "*janmādyasya yataḥ*" - [(Brahmans are that) from which the creation etc. (creation, sustenance, and dissolution) of this (Creation happen)]. To refute this *sūtra*, the opposing point of view, in the third section of the second chapter, argues that Akṣarabrahman and Parabrahman could not be the reason for the origin of Creation. To put this point forth, the objector brings up a dispute assuming that *ākāśa* and other elements are eternal and constant. Bādarāyaṇa confronts this idea by saying "*asti tu*" (Brahmasutras 2.3.2) [But there is (in *śruti* description of causation of *ākāsa* and other following entities)], namely, that there are *śrutis* available to demonstrate the idea that *ākāśa* and other entities were created. For instance, "*tasmādvā etasmād ātmana ākāśaḥ sambhūtaḥ*" (Taitirīya Upaniṣad 2.1.1) [] and "*etasmājjāyateprāṇo manaḥ sarvendriyaṇica; kham vāyurjyotirāpaḥ …*" (Muṇḍaka Upaniṣad 2.1.3) [].

The objector argues in response that if *ākāśa* and others indeed possess a starting point and, thus, are caused and not eternal, they are, even so, not caused by Akṣarabrahman and Parabrahman, and are caused by the entity that immediately precedes them. This argument is presented in the Tejodhikaraṇa. The sutras are "*tejo'tastathā hyāha*" (Brahmasutras 2.3.10)

[fire/light (is created) from this (ākāśa), thus says (*śruti*)], "*āpaḥ*" (Brahmasutras 2.3.11) [water (is created from fire/light)], and "*pṛthivī*" (Brahmasutras 2.3.12) [the earth (is created from water)]. Vyāsa confronts this idea saying: "*tadabhidhyānādeva tu talliṅgāt saḥ*" (Brahmasutras 2.3.14) [But on account of those (indicating) features of their *saṅkalpa* (intention), he (*ātman* is the creator)]. Here, the word "*ātman*" does not mean an individual soul or any other entity; it means what is referred to in the Chāndogya Upaniṣad 6.8.7 *mantra*. The *mantra* reads as "*sa ya eṣo'ṇimaitadātmyamidam sarvam tat satyam sa ātmā*" [That is the subtlest knowledge of ātman, all of this (Creation) is true, such is *ātman* (Akṣarabrahman and Parabrahman, in this context)]. Here, the word *ātman* refers to one that is said by the word *sad*, and thus, both Akṣarabrahman and Parabrahman. Both these divine entities pervade (*anupraveśa*) in all the elements in succession, and therefore, the process of creation progresses. This intentional pervasion into the *tattvas* leads to Akṣarabrahman and Parabrahman being the unobstructed creators. This type of abhidhyāna is referred to in the *śrutis* in the Upaniṣads; for instance, in the Chāndogya Upaniṣad (CU), "*tadaikṣat bahu syām prajāyeyeti*" (CU 6.2.3) [it saw (thought), let there be many, and procreate].

The distinctive features mentioned in the *sūtra* 2.3.14 are also relevant to reflect on. The characteristics to "see" and, thus, inspire *tattvas* to procreate and proceed with the cycle of creation are qualities only understood to be possessed by the sentient entities of the metaphysical system. This condition naturally rules out fire/light, water, and air as possessing the ability to create. Therefore, creation is only possible with the intentional participation of two divine entities, Akṣarabrahman and Parabrahman. With the following mantras and others, the Upaniṣads demonstrate this idea.

-"*ātmaivedamgra āsīt puruṣavidhaḥ so'nvīkṣya*" (Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad 1.4.1) [In the beginning, there was only ātman (Akṣarabrahman and Parabrahman). He saw …],

-"*so'kāmayata bahu syām prajāyeyeti*" (Taittirīya Upaniṣad 2.6.3) [He desired, let me be many, and procreate],

-"*tapsā cīyate brahma*" (Muṇḍaka Upaniṣad 1.1.8) [Akṣarabrahman due to (Parabrahman's) wish, joins (in the Creation process)], and

-"*yaḥ sarvajñaḥ sarvavidyasya jñānamayaṃ tapaḥ* । *tasmādetadbrahma nāma rūpamannaṃ ca jāyate*" (Muṇḍaka Upaniṣad 1.1.9) [He (Akṣarabrahman) is omniscient, and knows all; his knowledge is intention; from this Brahman is borne all names, forms, and food.]

These *mantras* come together to demonstrate the argument that Akṣarabrahman and Parabrahman are the creators of all Creation, and without their involvement, it cannot proceed to fruition.

Conclusion

A consideration of this debate, even if briefly, and the many sub-debates it comprises, following the main text of the Brahmasūtras, leads to the conclusion that a novel contribution to the Vedāntic tradition is true to its roots. The explanation of each of the eternal entities accepted in the Akṣara-Puruṣottama Darśana is found in the Upaniṣads, Bhagavad Gītā, and Brahmasūtras – the Prasthānatrayī; thus, the philosophy in accordance with the other sub-schools of Vedānta founded by Śankarācārya, Rāmānujācārya, and other great seers. Reflection on and attention to processes such as Creation allows one to understand the similarities and differences in these schools, thereby assisting one in establishing relations between them.

Bibliography

1. Bhadreshdas Sadhu. *Brahmasūtra-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam*. First, Swaminarayan Aksharpith, 2009.
2. ---. *Īśādyaṣṭopaniṣat-Svāminārāyaṇa-Bhāṣyam*. First, Swaminarayan Aksharpith, 2009.
3. Brahmasetudas Swami, Acharya. *Akṣara-Puruṣottama-Darśana-Kārikā-Sañcaya: Explanation, Translation, And Notes*. New Bhartiya Corporation, 2020.
4. Dave, Harshad. *Bhagvāna Śri Svāminārāyaṇa*. 6th Edition, vol. 2, Swaminarayan Aksharpith, 2012.
5. Modi, P. M. *Akshar: A Forgotten Chapter in the History of Indian Philosophy*. The Baroda State Press, 1932.
6. Paramtattvadas Swami. *An Introduction to Swaminarayan Hindu Theology*. First, Cambridge University Press, 2017.
7. Sadhu Brahmadarshandas. *Bhāratīya Darśanonī Rūparekhā: Part 1*. First, vol. 1, Swaminarayan Aksharpith, 2007.

8.---. *Bhāratīya Darśanonī Rūparekhā: Part 2*. First, vol. 2, Swaminarayan Aksharpith, 2007.

9.Shrutiprakashdas Sadhu. *Akṣarapuruṣottama-Māhātmyam: Part 1*. First, vol. 1, Swaminarayan Aksharpith, 2013.

10.Swaminarayan. *Vacanāmṛta*. 26th ed., Swaminarayan Aksharpith, 2009.

हिन्दी साहित्य में भारतीय–पाश्चात्य दर्शन का ऐतिहासिक विवेचन

Malti Arvindbhai Thacker
Ph.D. Research Scholar
Department Of Hindi
C.U. Shah University,
Wadhwan City, Surendranagar

सारांश (**Abstract**) :

मनोविज्ञान के अन्तर्गत मन की विविध क्रियाओं तथा शक्तियों और मनुष्य के स्वभाव एवं कार्यों की मूल प्रवृत्तियों–प्रेरणाओं का अध्ययन किया जाता है। इसीलिए आज इसे व्यवहार को विज्ञान (Science of Behaviour) कहते हैं। मनोविज्ञान परिवेश (Environment) के प्रति प्राणियों के सामाग्रिक समायोजन (Adjustment) का अध्ययन करता है। बुद्धि (Intelligence) को भी समायोजन का लचीलापन और बहुमुखीपन कहा जाता है। बुद्धि अर्थात् नयी परिस्थितियों में नये ढंग से सफलतापूर्वक और शीघ्र समायोजन कर सकने की जन्मजात सामर्थ्य । बुद्धि संगत व्यवहार की चार विशेषताएँ हैं– गत अनुभव का उपयोग, समायोजन पदुता, सूझ एवं दूरदर्शिता।

चाबीरुप शब्द (**Key words**) :

मनोविज्ञान का अर्थ मन की चेतन, अचेतन अवस्था, संवेग, अनुभूतियाँ और स्थायीभाव। मनोविज्ञान, सामाजिक जगत।

प्रस्तावना (**Introduction**) :

पूर्वकाल में मनोविज्ञान दर्शन शास्त्रियों द्वारा प्रतिपादित विचारों का संकलन था जिसका प्रमुख आधार उनके अपने मन के बारे में व्यक्तिगत चिन्तन द्वारा दिये विचारों पर आधारित था अर्थात् वह मन का विज्ञान माना गया, परन्तु आगे चलकर यह परिभाषा अपर्याप्त प्रतीत होने लगी।

साइकोलोजी (Psychology) शब्द की व्युत्पत्ति देखें तो यह दो ग्रीक शब्दों– साइकी (Psyche-Soul) और लोगोस (Logos-Discourse) से बना है। इस परिभाषा के मार्ग में दो कठिनाईयाँ उत्पन्न हुई। प्रथम– यह व्यक्ति विशेष की चिन्तन क्रिया होने से सभी को एक जैसी प्रतीत नहीं होती। दूसरी–उन वैयक्तिक प्रक्रियाओं को केवल वह व्यक्ति अनुभव करता था जो विचारक व वर्णनकर्ता होता था। इन सीमाओं के कारण मनोविज्ञान धीरे–धीरे मन की अनुभूतियों (Feeling) को छोड़कर प्रत्यक्ष मनुष्य व्यवहार के अध्ययन पर बल देने लगा।

मन की चेतन एवं अचेतन अवस्थाएँ :–

मन के स्वरूप के विषय में ग्रीक दार्शनिकों में मतभेद था। प्लेटो ने विचारों की नियन्त्रण शक्ति पर अधिक बल दिया तो अरस्तू ने मन को शरीर की क्रिया मात्र माना। अरस्तू के पश्चात् डेकार्टे (Descartes) ने मन को समझाने के लिये उन सम्पूर्ण बाह्य वस्तुओं का अध्ययन अपेक्षित समझा, जो मन को प्रभावित करती हैं।

वास्तव में सन् 1879 ई. में मनोविज्ञान का प्रारंभ वैज्ञानिक रूप में हुआ जब जर्मनी के मनोवैज्ञानिक विल्हैम वुण्ड्ट (Willhem Wundt) ने तेपजिंग में पहली मनोवैज्ञानिक प्रयोगशाला स्थापित करते हुए उसे चेतना का विज्ञान कहा। बाद में अमेरिकन मनोवैज्ञानिक वाटसन (John

Brodus Watson) ने वुण्ड्ट की परिभाषा पर आपत्ति करते हुए उसे व्यवहार का विज्ञान (Science of Behaviours) कहा। वाटसन एबिन हास के स्मृति सम्बन्धी अध्ययनों तथा पैवलोव के प्रतिबद्ध अनुक्रिया (Conditioned Response) से अत्यधिक प्रभावित था। वैसे वाटसन से पहले व्यवहार का विज्ञान सिद्ध करने वाले मेक्ड्यूगल (William Medugal) था। मनोविज्ञान के नये आयाम वास्तव में वियेना के सुप्रसिद्ध मनोवैज्ञानिक सिगमंण्ड फ्रोयड (Sigmund Freud) द्वारा उद्घाटित किये गये। उन्हें मनोविश्लेषण (Psycho-analysis) का प्रवर्तक माना जाता है। उन्होंने मनुष्य जीवन के हर पहलू का आन्तरिक निरीक्षण एवं विवेचना की है। वे मनोरोगों के आन्तरिक कारण जानने में रूचि रखते थे। फ्रायड ने मन की दशाएँ बताई (i) अचेतन (Unconscious) (ii) चेतन (Conscious) और (iii) अग्रचेतन (Foreconscious)।

एडलर (Adler) जो फ्रॉयड का शिष्य था, फ्रॉयड के कई सिद्धान्तों से असहमत था। सर्वप्रथम मतभेद इस बात पर था कि फ्रॉयड जीवन में मुख्य प्रेरणा सिर्फ काम–वासना (Libido) को मानता था, किन्तु एडलर के अनुसार जीवन में मुख्य प्रेरक शक्ति उत्कृष्टता और प्रभुत्व को प्राप्त करना है। अतएव एडलर ने वैयक्तिक मनोविज्ञान (Personality Psychology) का प्रतिपादन किया। एडलर, फ्रॉयड के शैशव विकासावस्थाओं में पितृ विरोधी ग्रंथि (Oedlipus Complex) से असहमत था। मनोविज्ञान के क्षेत्र में एडलर का योगदान निम्नलिखित है। (i) जीवन शैली (Life Style), (ii) अग्रमवर्णी प्रेरणा शक्ति (Aggressive Drive) (iii) हीनता ग्रंथि (Inferiority Complex) (iv) श्रेष्ठता ग्रंथि (Superiority Complex) और (v) रचनात्मक शक्ति (Creative Power)।

कार्ल गुस्टेव युंग (Carl Gustave Jund) फ्रॉयड और एडलर का सह कार्यकर्ता था। परन्तु यह भी जीवन पर काम–वासना का अत्यधिक प्रभाव नहीं स्वीकारता। अतएव उसने अलग अपनी स्वतंत्र विचारधारा का विकास किया, जो इस प्रकार है– (i) अपृथकीकृत जीवन–शक्ति (Undifferential Life Energy) (ii) प्रतीक (Symbols) (iii) सामूहिक अचेतन (Collective Unconsciousness) और (iv) व्यक्तित्व (Personality) युंग के अनुसार मन के तीन भाग है– चेतन, वैयक्तिक अचेतन और सामूहिक अचेतन। जो हमें हमारी सभ्यता में पूर्वजों के द्वारा वंशानुक्रम से मिलता है वह सामूहिक अचेतन में जमा होता जाता है।

फ्रॉयड द्वारा प्रतिपादित मनोविश्लेषण का कई अन्य मनोवैज्ञानिकों ने भी अध्ययन किया। जिनकी प्रतिक्रिया स्वरूप नये विचार और सिद्धान्त उवस्थित किए। इनमें से प्रमुख हैं–ओटो रेंक का जन्मत्रास सिद्धान्त, शिशु जन्मते ही माता के गर्भ के आराम से वंचित हो जाता है। इससे उसे त्रास अनुभव होता है जो आगे चलकर चिन्ता का कारण बन जाता है। सैण्डर फेरेन्सी का कहना है कि काम–वासना शरीरांगों से स्वतंत्र रूप से प्रवाहित होती है।

मैक्ड्युगल ने 14 मूल प्रकृतियों का उल्लेख सम्बन्धित संवेगों के साथ किया है। आगे चलकर स्वयं मैक्ड्युगल अपने प्रयोजनमूलवाद सिद्धान्त (Hormie Principle) के सम्बन्ध में गड़बड़ा गए। इसी के चलते एल.एल.बर्नाड (L.L.Bemard) ने मैक्ड्युगल के सिद्धान्त को बिलकुल व्यर्थ सिद्ध किया ।

'गेस्टाल्ट मनोविज्ञान' चिन्तन की ऐसी शाखा है जिसका मानना है कि विभिन्न वस्तुओं या अनुभवों की समग्रता उनके विभिन्न अंगों का योग नहीं है, अतः विश्लेषण की जगह अनुभव एवं संतुलन पर विशेष ध्यान देना चाहिए। आकार के पूर्व रूप को ही ध्यान में रखना चाहिए न कि उसके किसी एक अंग को । तब जाकर ही वास्तविक पूर्णता प्राप्त होती है। 'गेस्टाल्ट' जर्मन शब्द है जिसका अर्थ होता है रूप, स्वरूप या संघटन। मैक्से, वर्दाईमर, कर्ट कोफका एवं बोल्क गेंग कोहलर ने इस शाखा की स्थापना की। किसी समस्या विशेष पर दृष्टिपात करते समय परिस्थिति की समग्रता को ध्यान में रखना चाहिए।

सेवियत मनोवैज्ञानिक इवाना पैट्रोविच पावलव ने अपने सिद्धान्त–नाड़ी व मस्तिष्क में समाहित करके उद्दीपक व अनुक्रिया के सम्बन्ध से समझाये। मनुष्य अपने जीवन क्रम में अपेक्षित परिवर्तनों से ही सीखता है और उन्हीं से नियंत्रित रहता है। जीव–सन्तुलन बनाये रखने का प्रयास करता है। आन्तरिक सामंजस्य मस्तिष्क का संयोजन होता है और बाह्य व्यवहार के द्वारा। परन्तु उद्दीपक व व्यवहार में सदा अस्थिर संयोजन स्थापित होता है। ये सदा मस्तिष्क की गत्यात्मकता में मानते रहे व उसी से सभी व्यवहार वर्णित किये। सिद्धान्तानुसार वे अपचयवादी, पर्यावरणवादी एवं अनुभववादी थे। उन्होंने पशु एवं मनुष्य में कोई भेद नहीं किया। खुश्बू का आना या घण्टी सुनाने पर मनुष्य एवं पशु दोनों ही के मानस में भोजन की प्रतिकृति उभरती है, जिसकी प्रतिक्रिया स्वरूप मुँह में पानी आता है। इस क्रिया को उन्होंने 'प्रतिफल प्रतिवर्त' (Conditional Reflex) और 'निरूपाधिक प्रतिवर्त'(Inconditional Reflex) के रूप में स्थापित किया है। निष्कर्षतः मनोविज्ञान की पद्धति–वैज्ञानिक तटस्थ और तथ्यात्मक होती है। अवलोकन, अंकन, वर्गीकरण, साधारणीकरण तथा परीक्षण इसके सोपान है। मनोविज्ञान का क्षेत्र व्यवहार है इसके प्रयोग से सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक समस्याओं को सुलझाया जा सकता है।

प्रेरणाएँ एवं मूल प्रवृतियाँ :–

मूल प्रवृतियाँ (Instinets) वह क्रियाएँ हैं जो समस्त जाति के व्यवहार के जटिल विन्यासों में पाई जाती हैं और जिनको सीखना नहीं पड़ता। अन्ततः सर्वानुमत यह पाया गया कि जीव मात्र के व्यवहार के मूल में तीन पक्ष कार्य करतें हैं। 1. आवश्यकता, 2. आवश्यकता की तृष्टि का साधन तथा 3. तृष्टिकारक वस्तु। केवल उसी व्यवहार को मूल प्रवृत्यात्मक कहा जा सकता है, जिसमें ये तीनों पक्ष प्राकृत रूप में अनसिखाये पाए जाते हैं। नारमन एल.मन और वोरिंग लैंगफिल्ड ने उपरोक्त मूल प्रवृत्तियों का खंडन करते हुए यह सिद्ध किया कि मनुष्य का व्यवहार संस्कृति द्वारा अधिक संचालित होता है।

चेतना और व्यवहार में प्रेरणाएँ :–

आधुनिक मनोविज्ञान का यह मानना है कि व्यवहार यंत्रवत् नहीं होता, उसमें कुछ प्रयोजन होता है, उसके कुछ प्रेरक कारण होते हैं। अतः व्यवहार में प्रेरणा का स्थान अत्यन्त महत्वपूर्ण है। जीवन के सभी व्यवहारों में शारीरिक, सामाजिक, आन्तरिक या अर्जित प्रेरणा का हाथ होता है। शिशु के प्रति माँ का व्यवहार, पशु पक्षियों का व्यवहार भी इन प्रेरणाओं से ही परिचालित होता है।

जे.पी. गिलफोर्ड द्वारा प्रस्तावित प्रेरणा की परिभाषा के अनुसार –'प्रेरणा–एवं कोई भी विशेष आन्तरिक कारण अथवा दशा है, जो क्रिया को आरंभ करने अथवा बनाये रखने को प्रवृत्त होता है। 'इस प्रकार प्रेरणा (Motivation) में वे सब आन्तरिक अवस्थायें आ जाती हैं जो क्रिया को छेड़ती या बनाये रखती है। प्रेरक (Motive) उद्दीपन (Stimulus) से निम्न होता है, क्योंकि वह उत्तेजना के प्रकट होने से पहले से ही उपस्थित होता है। यदि आन्तरिक प्रेरणा न हो तो बाह्य उद्दीपन तीव्र होने पर भी अनुक्रिया उत्पन्न नहीं कर सकता। जिस प्रकार पानी सामने होने पर भी घोड़ा पानी तभी पियेगा जब उसको प्यास लगेगी।

पशु या मनुष्य कोई व्यवहार क्यों करता है, यह जानने के लिए उसके अंदर के प्रेरक कारणों को जानना आवश्यक हो जाता है। इस 'क्यों' का अनुमान बाह्य व्यवहार को देखकर लगाया जाता है। आज का मनोवैज्ञानिक उपन्यासकार, मनोवैज्ञानिक की ही भाँति पात्रों के प्रेरणायुक्त व्यवहार के लक्षणों को देखकर प्रेरक कारणों को जानने की चेष्टा करता है। शक्ति संचालन निरन्तरता, परिवर्तनशीलता तथा लक्ष्य प्राप्ति की आकुलता आदि प्रेरणायुक्त व्यवहार के कुछ लक्षण हैं।

उदाहरणार्थ भूख लगने पर भोजन की तलाश होती है और इसके प्राप्त होते ही बेचैनी दूर हो जाती है। कई बार एक समय में एक से अधिक प्रेरकों के तनाव उत्पन्न हो सकते हैं, तब उलझनें खड़ी होती है। इन उलझनों एवं तनावों के कारण ही जीवन में आकर्षण बना रहता है।

प्रेरकों के अनेक प्रकार हैं, जैसे–शारीरिक और मनोवैज्ञानिक, आन्तरिक और अर्जित, वैयक्तिक और सामाजिक आदि। आन्तरिक प्रेरक स्वाभाविक हैं और बिना सीखे स्वतः उत्पन्न होते हैं। ये आवश्यकताओं पर आधारित है जिनको लेकर व्यक्ति संसार में उत्पन्न होता है। निद्रा, भूख–प्यास, वस्त्र,

सुरक्षा विशिष्ट आवश्यकताएँ हैं तथा काम, युयुत्सा, जिज्ञासा, क्रीड़ा, हास्य–विनोद कम विशिष्ट आवश्यकताएँ हैं। इनकी प्रेरक उत्तेजनाएँ और प्रतिक्रियाएँ विविध हैं। इन आवश्यकताओं की पूर्ति में विलम्ब होने या आपूर्ति न होने पर व्यक्ति क्षत–विक्षिप्त हो जाता है और उसके जीवन का खतरा बन जाता है।

जीव में परिवेश और समाज के प्रभाव से भी बहुत से प्रेरक विकसित होते हैं। इन अर्जित प्रेरकों के दो प्रकार हैं– 1. सामान्य सामाजिक और 2. व्यक्तिगत सामाजिक।

1. **सामान्य सामाजिक प्रेरक** :– प्रशंसा और निन्दा, व्यक्ति–व्यक्ति के सामाजिकीकरण का परिणाम है और इसी से उसकी सामान्य अन्तरात्मा बनती है। अधिकांशतया प्रशंसा के कार्य करने तथा निन्दनीय कार्य को न करने की प्रवृत्ति मानव में होती है। इसीके अधीन उसमें अन्य प्रेरकों के प्रति आकर्षण उत्पन्न होता है जैसे–

• प्रभुत्व का प्रेरक (मास्टरी मोटिव) – प्रतियोगिता और प्रतिद्वन्द्विता की प्रवृत्ति सभी व्यक्तियों में दिखलाई पड़ती है। इसी पर नेतृत्व निर्भर होता है। इस प्रेरक के महत्व पर एडलर, नीत्शे तथा डार्विन ने ज़ोर दिया है।

• आत्म–समर्पण (सेल्फ सबलाईमेशन) – यह समाज तथा परिवार में सीखी जाती है। साधारणतया बच्चों और महिलाओं में पाई जाती है। इसका होना सामाजिक प्रतिमानों पर निर्भर करता है।

• संघ प्रवृत्ति (ग्रीग्रेरीयशनस) – जीव अपनी जाति के साथ समूह बना कर रहना चाहता है। यह सार्वभौम नहीं पाई जाती।

• अनुकरण (इमीटेशन) – मनुष्यों और पशुओं में बहुत सी बातें अनुकरण से सीखी जाती है। मनुष्य में अनुकरण क्षमता अधिक होती है।

• सहानुभूति (पिटी) – दूसरों को कष्ट में देख दया आना।

2. **वैयक्तिक सामाजिक प्रेरणाएँ** :– प्रत्येक व्यक्ति का जीवन लक्ष्य, आकांक्षा का स्तर, अभिरूचियाँ, अभिवृतियाँ, प्रकृति की शक्ति और अचेतन प्रेरणाएँ इत्यादि अपनी–अपनी सामाजिक परिस्थितियों और वंशानुगत गुणों के अनुसार विकसित होती हैं। इनमें भिन्नता पाई जाती है। जिसके कारण व्यक्तियों का सामाजिक व्यवहार एक दूसरे से भिन्न हो जाता है। अतः व्यक्ति के सामाजिक व्यवहार के अध्ययन में जैव, जनित और सामान्य सामाजिक प्रेरणाओं के साथ वैयक्तिक सामाजिक प्रेरणाएँ भी महत्वपूर्ण हैं जो इस प्रकार हैं–

• **जीवन लक्ष्य** :– इसके द्वारा मनुष्य की क्रियाएँ और उसका व्यवहार परिचालित होता है। इसी से परिश्रम करने की शक्ति तथा व्यक्तित्व का निर्माण होता है। यह समान रूप से चेतन एवं अचेतन रूप में महत्वपूर्ण रहता है। यों तो जीवन लक्ष्य बचपन से ही निर्धारित हो जाते हैं, परन्तु परिस्थितियों के साथ–साथ इनमें भी परिवर्तन होता रहता है।

• **आकांक्षा का स्तर** :– प्रत्येक व्यक्ति में आकांक्षाएँ होती हैं जो समान रूप से नहीं होती है, इनके रूप और स्तर के निर्माण में व्यक्ति की वंशानुगत प्रवृत्तियों और परिवेश की परिस्थितियों की अन्तर्क्रिया का महत्व अधिक है। यह समयानुसार बदलती रहती हैं।

• **अभिरूचियाँ** :– व्यक्ति के व्यवहार पर अभिरूचि का गहन प्रभाव होता है। कई तो जीवन पर्यन्त चलती हैं तो कुछ परिस्थिति एवं मानसिक विकास के साथ बदल जाती हैं।

• **अभिवृत्तियाँ** :– व्यक्तियों में भिन्न–भिन्न वस्तुओं और व्यक्तियों की ओर विभिन्न अभिवृत्ति दिखाई पड़ती हैं। ये अभिवृत्तियाँ अनुकूल और प्रतिकूल दोनों ही प्रकार की होती हैं। दोनों का ही मनुष्य के व्यवहार पर विशेष प्रभाव रहता है।

• **प्रकृति की शक्ति** :– मनुष्य जीवन में प्रकृति (स्वभाव) का बड़ा महत्व है। आदतें डालना मनुष्य के अपने हाथ की बात है। परन्तु उन आदतों को हटाना तकलीफदेह होता है।

- **अचेतन प्रेरणाएँ** :– अचेतन मानव मन का एक बड़ा भाग है जिसकी क्रियाएँ हमसे छिपी रहकर चेतन स्तर की बहुत सी क्रियाओं को संचालित करती हैं। इसका मानव जीवन में अति महत्व है। स्वप्नों को यही अचेतन मन संचालित करता है और यही मानसिक रोगों की जड़ों में होता हैं। भूलने की प्रक्रिया अचेतन से जुड़ी रहती है। हमारी जो वासनाएँ तृप्त नहीं हो पातीं, वे अचेतन में रहती हैं और स्वप्न, दिवा–स्वप्न और असामान्य व्यवहारों के द्वारा चेतन स्तर पर आकर आंशिक तृप्ति खोजती हैं। इन्हें विश्लेषित किया जा सकता है और मानसिक व्याधियाँ दूर की जा सकती हैं। नृत्य, गान, चित्रकारी आदि ललित कलाओं में यही प्रवृतियाँ प्रेरक मानी गई हैं।

संवेग, अनुभूतियाँ और स्थायीभाव

संवेग मानव को कार्य करने के लिए प्रेरित करते हैं। यदि संवेग न हो तो जीवन नीरस और आकर्षण हीन हो जाएगा। प्राणों की बाज़ी लगाकर बड़े–बड़े त्यागपूर्ण साहसिक कार्य करने में मनुष्य को बुद्धि अथवा विचारों से नहीं बल्कि संवेगों से ही प्रेरणा मिलती है। संवेगावस्था में शक्ति संचालन बढ़ जाता हैं। क्रोध या उत्साह आने पर मनुष्य ऐसे–ऐसे साहसिक कार्य कर बैठता है, जो वह सामान्य मानसिक दशा में कभी नहीं कर सकता। संवेग जीवन की समृद्ध बनाते हैं। इन्हीं से व्यक्ति की परिस्थिति के प्रति अनुक्रिया करने की प्रेरणा मिलती है। अति संवेगावस्था में बुद्धि से नियन्त्रण टूटने की आशंका रहती है। जिसके सुपरिणाम या कुपरिणाम आते हैं। जैसे कि– क्रोधावस्था में व्यक्ति अनुचित कार्य कर बैठता है तो काम वासनान्धता में मनुष्य का व्यवहार पशुवत् हो जाता है। कुछ संवेग उसे मानव से देवता बनाते हैं तो कुछ पशु।

संवेग की परिभाषा देखें – "ऐसी अनुभूति जो अनायास ही मानव को सम्पूर्णतः हिला कर रख दे।"1 संवेगावस्था में व्यक्ति उत्तेजित हो जाता है। क्रोध के मारे मुट्ठियाँ भिंच जाती है, कम्पन होता है तथा सलवटें पड़ जाती हैं। भयभीत व्यक्ति का हृदय जोरों से धड़कता है। संवेग का कारण मनोवैज्ञानिक है और इसके अन्तर्गत व्यवहार, चेतन, अनुभव और जाठरिक क्रियाएँ सम्मिलित होती हैं। अनुभूति के पश्चात् व्यक्ति में गत्यात्मक तत्परता उत्पन्न होती है।

संवेगात्मक असंतुलन के कारण अनेक स्नायुविक और मानसिक रोग उत्पन्न होते हैं। इन पर नियंत्रण आत्म निर्देश (ऑटो सजेशन) द्वारा किया जाता है। उन्हें उत्तेजनावस्था से पूर्व ही नियंत्रित किया जा सकता है और शनैः शनैः अनुपयोग के कारण ये निर्बल पड़ जाते हैं अथवा किसी विशेष संवेग से बँधी उत्तेजना का यदि अन्य संवेग से सापेक्षीकरण कर दिया जाय तो ये कष्टप्रद संवेग विलुप्त हो जाएंगे। सांस्कृतिक स्तर पर संवेगों को छिपाने की आवश्यकता होती है, तो कभी–कभी उनकी अभिव्यक्ति समाजोपयोगी भी बन जाती है।

अनुभूति संवेदना (सेन्सेशन) से उत्पन्न होती है और सरल इन्द्रिय जनित वेदना हैं। अनुभूति और संवेग में परस्पर घनिष्ठ सम्बन्ध है। ये दोनों स्नायु संस्थान में मस्तिष्क के तने पर निर्भर होते हैं, जो सुख और दुःख दोनों में पाये जाते हैं। संवेग संवेदनाओं से नहीं, बल्कि विचार या कल्पना से उत्पन्न होते हैं। और अनुभूति से अधिक व्यापक हैं। अनुभूति संवेग का सार या अंग है। जैसे निरभ्र चाँदनी को देखकर सुखानुभूति होती है, काँटा चुभते ही दुःख की अनुभूति होती है। साधारण अव्यवस्था होने पर अनुभूति और गहन अव्यवस्था में संवेग को पहचाना जा सकता है।

'सह' तथा 'अनुभूति' से मिलकर सहानुभूति बना है, यानी कि समान अनुभूति अनुभव करना है। सहानुभूति के लिये व्यक्ति में कल्पना का होना आवश्यक प्रतीत होता है। जो व्यक्ति कल्पना द्वारा अपने को दूसरों की स्थिति में रखकर उनके अनुभवों का अनुभव नहीं कर सकता उसके हृदय में दूसरों के लिए सहानुभूति नहीं उत्पन्न हो सकती। इसके अनुभव के लिए भावुक होना अनिवार्य है। यह सामाजिक भावनाओं का आधार है। सहानुभूति में बहुत कुछ जन्मजात है और बहुत कुछ अर्जित।

अनुभूति जो संवेग का सार है प्रायः शारीरिक, परिवर्तनों से पहचानी जाती है जो प्रायः बाह्य एवं आन्तरिक शारीरिक परिवर्तनों पर आधारित होती है। ये संवेग छिपाए नहीं छिपते। संवेगावस्था में व्यक्ति की हृदय गति में कुछ न कुछ परिवर्तन अवश्य होता है। रक्तचाप से भी स्पष्ट रूप से परिवर्तन दृष्टिगोचर होता है। इसी तरह से श्वास की तीव्रता में भी परिवर्तन होता है। पाचन–क्रिया और मस्तिष्क

तरंगों में परिवर्तन होता है। अतः संवेग एवं अनुभूति के अध्ययन में शारीरिक और मनोवैज्ञानिक दोनों पहलुओं को समझना आवश्यक है। ये कुछ क्षण के लिए आते हैं और व्यक्ति को क्षुब्ध करके चले जाते हैं।

स्थायीभाव (सेन्टीमेन्टस) जैसा कि नाम से ही स्पष्ट है, एक ऐसी मानसिक संरचना है, जो व्यक्त होने के अवसर न रहने पर भी सदैव बना रहता है। ये भाव संवेगों के रूप को निश्चित करते हैं। मानव में कुछ संवेग स्थायी रूप से होते हैं, यथा– भय, आश्चर्य, क्रोध, शोक इत्यादि और कुछ क्रमशः विकसित होते हैं, जैसे ईर्ष्या, प्रेम, घृणा इत्यादि।

जब एक ही वस्तु अथवा व्यक्ति से अनेक संवेग मिलकर एक स्नायु विन्यास का रूप धारण कर लेते हैं तब उस वस्तु या व्यक्ति की ओर उन संवेगों के अनुरूप एक स्थायी भाव बन जाता है। स्थायी भाव दो बातों की ओर संकेत करता है। 1. भाव वाचक व अवैयक्तिक संवेग, गुण, सत्य, सौन्दर्य इत्यादि। 2. संवेगात्मक स्वभाव अर्थात् किसी व्यक्ति या वस्तु विशेष के प्रति हमारा रूख। जैसे राग, द्वेष आदि जो कि विभिन्न संवेगों के स्थायी स्त्रोत हैं।

स्थायीभाव किसी वस्तु या व्यक्ति विशेष के प्रति अपना एक मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोण है जिससे ज्ञात होता है कि हम उसकी उपस्थिति में मन और शरीर से क्या करते हैं और अनुपस्थिति में उसके विषय में क्या करते हैं और अनुपस्थिति में उसके विषय में क्या सोचते हैं? स्थायी भाव का अनुभव हमें तुरन्त नहीं हो सकता। इसके लिए ज्ञान, स्मृति, विचार, आदि के विकास की आवश्यकता है। स्थायीभाव स्वभावों की एक ऐसी संगठित व्यवस्था होती है जो कि सक्रिय संवेगामुभूतियों के बीच में बराबर उपस्थित रहती है।

संदर्भ :–

1. 'आधुनिक मनोविज्ञान की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि'– डॉ. जयप्रकाश, पृ. 191– 'A motive is any particular internal factor or condition that tends to initiate and to sustain activity.'
2. 'Emotion is that Sudden impulse which heaves a man Shaken', Bernard Not Cutt.
3. 'An outline of Psychology', W.McDiygakk.P. 137.
4. मनोवैज्ञानिक सम्प्रदाय – रामशकल पाण्डेय, पृच 364
5. 'The Psychology of Personality', Bernard Not Cutt. P.8
6. 'A Dictionary of Psychoilogy', James Drever, P. 428
7. 'Personality and problem of adjustment', Kimball Young. P.18.
8. Ibid. p. 83

धनञ्जयोक्तदश रूपकमतानुसारं रससूत्रविवरणम् ।

राठवा भारतः कोयजीभाई ।

शोधच्छात्रः ।

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकव्यभिचारिभि ।

आनीयमान स्वाद्यत्व स्थायी भावो रसः स्मृतः ।।[1]

वक्ष्यमाणास्वभावर्विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विक का योपात्तर-भिनयोपदर्श तर्वा श्रौतुप्रेक्षकाणामतर्विपरिवतमानो रत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणा स्थायी स्वादगोचरताम् = निभरान् दसविदात्मतामानीयमानो रस । तेन रसिका सामाजिका काय तु तथा विधा दसविदुमीलनहेतुभावेन रसवद् आयुर्घृतमित्यादि उपदेशवत् ।

- **तत्र विभावः -**

यमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् ।

आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ।।[2]

एवमयम् एवमियम् इत्यतियोक्तिरूपका ययापाराहितविशिष्टरूपतया ज्ञायमानो विभा यमान सनाम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन वा यो नायकादिरभिमनदेशका लादिर्वा स विभाव । यदुत्तम - विभाव इति विज्ञाताथ इति ताश्च यथास्व यथावसर च रसषूपयायिष्याम ।

अमीशा चानपेक्षितबाह्यसत्त्वाना शतोपधानादेवासादिततद्भावना सामायात्मना स्वस्वम्बधित्वेन विभाविताना साक्षाद्भावकचेतसि विपरिवतमाना-नामालम्बनादिभाव इति न वस्तुशूयना ।

---

[1]दशरूपके, प्र.४, श्लो.१ ।

[2]दशरूपके, प्र.४, श्लो.२ ।

- **आश्रयः ।**

रसप्रकरणे नास्ति तत्राश्रयस्य सविशेषं विवेचनम्, यतो हि शृङ्गारवीररौद्रेषु रसेषु आलम्बन-विभावा एवाश्रया अपि भवन्ति । ते तु महत्वपूर्णारसाः । किन्तु शेषेषु रसेषु आश्रयास्तु भिन्ना एव आलम्बनविभावेभ्यो भवन्ति । आश्रयेण तन्मयीभूताः प्रेक्षका रसास्वादं कुर्वन्ति । अत एव महिमा विचारणीय ।

नाट्ये तु महतामेव भावानुभावा रससर्जनाय प्रायशो दृष्यन्ते । अत एव कवि प्रेष्ठीन् प्रभविष्णुतमांश्च रसान् तेषामाश्रयाश्च काव्यार्थसेवयितुं विचिनोति ।

आश्रयेण सहृदयप्रेक्षकाणा तन्मयीभावो भवति । अत एव तस्य नाटकेषु महिमकाव्योद्देश्यमुत्कर्षयति ।

तदुक्त भतृहरिणा -

शब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धविषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन्साधनत्वेन मन्यते ।। इति ।

षटसहस्त्रीकृताप्युक्तम् - एभ्यश्च सामायगुणयोगेन रसा निष्पद्यते इति।

- **तत्रालम्बाविभावो यथा -**

अस्या सगर्विधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रोनु कातिप्रद

श्रृङ्गात्कनिधि स्वय नु मदनो मासो नु पुष्पाकर ।

वेदाभ्यासजड कथ नु विषय यावतकौतूहलो

निर्मातु प्रभवे मनोहरमित रूप पुराणो मुनि ।।

- **उद्दीपनविभावो यथा -**

अयमुत्यति च द्रश्चद्रिकाधौतविश्व

परिणतविमलिम्नि व्योम्नि कपू रगौर ।

ऋजुरजतशलाकास्पर्विभियस्य पादजगद-

मलमृणालीपञ्जरस्थ विभाति ।।

अनुभावो विकास्तु भावससूचनात्मक ।

स्थायिभावाननुभावयत सामाजिकान् सभ्रूविक्षपक्टाक्षादयो रसोपोषकारिणऽनुभावा । एते चाभिनयका ययोरप्यनुभावयता साक्षाद्भावकानामनुभवकमतयानुभूयत इत्यनुभवनमिति चानुभावा रसिकेषु यपदिश्यते । विकारो भावसूचनात्मक इति तु लौकिकरसापेक्षया तेषा कारणत्वमेव । यथा ममव-

उज्जम्भाननमुल्लसत्कुचतट लोलभ्रमद्भूलत

स्वेलम्भ स्नपिताङ्गयष्टिविगलद्व्रीड सरोमाञ्चया ।

धन्य कोऽपि युवा स यस्य वदने यापारिता सस्पृह

मुग्धे दुग्धमहाधिफनपटलप्रख्या कटाक्षच्छटा ।।

इत्यादि यथारसमुदाहरिष्याम ।

❖ **अनुभावाः ।**

अनुभाव आश्रयेषु समुत्थिता सन्त तान् प्रेक्षकाणां विषयीकुर्वन्ति । संस्कृतनाट्येऽनुभावाना सम्पतिः साधु समृद्धा विलसति ।

हेतुकार्यात्मनो सिद्धिस्तयो सव्यवहारतः ।।[3]

तयोर्विभावानुभावयोर्लौकिकरस प्रति हेतुकायभूतयो सयवहारादेव सिद्धत्वानपृथग्लक्षणमुपयुज्यते । तदुक्तम् - विभावानुभावौ लोकससिद्धौ लोकयात्रानुगामिनौ लोकस्वभावोपगतत्वाच्च न पृथग्लक्षणमुच्यते इति ।

---

[3]दशरूपके, प्र.४, श्लो.३ ।

- **अथ भावः -**

सुखदुःखादिकभावैर्भावस्तद्भावभावनम् ।

अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिबध्यमान सुखदुःखादिरूपर्भावस्तद्भावस्य भावकचेतसो भावन वासन भाव । तदुक्तम् - अहो हयनेन रसेन गन्धेन वा सवमेतद्भावित वासितम् इति ।

यत्तु रसाभावयभाव इति कबेरतगत भाव भावय भाव इति च तत अभिनयकाव्यो प्रवर्तमानस्य भावशदस्य प्रवृत्तिनिमित्तकथनम् । ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणा ।

पृथग्भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ।।[4]

सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ।

परगतदुखहर्षादिभावनायामत्यतानुकूलातकरणत्व सत्त्व यदाह - सत्त्व नाम मन प्रभव तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते । एतदेवास्य सत्त्व यत खिनेन प्रहर्षि तेन चाश्रुरोमाञ्चादयो निवत्यते । तेन सत्त्वेन निवृत्ता सात्त्विकास्त एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभतयोऽपि भावा । भावाससूचनात्मकविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति द्व रूप्यमेषाम् । इति ।

ते च -

स्तम्भप्रलयरोमाञ्चा स्वेदो वैवर्ण्यवेपथुः ।।[5]

अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ, स्तम्भोऽस्मिन्निष्क्रियाङ्गता ।

प्रलयो नष्टसंज्ञत्वम् शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ।।[6]

यथा -

वेपथे स्वेदवदना रोमाञ्चं गात्रे वपति ।

विलोलस्ततो वलयो लघु बाहुवल्लयां रणति ।।

---

[4]दशरूपके, प्र.४, श्लो.४ ।

[5]दशरूपके, प्र.४, श्लो.५ ।

[6]दशरूपके, प्र.४, श्लो.६ ।

मुख श्यामलं भवति क्षणं विमूर्च्छति विदग्धेन ।

मुग्धा मुखवल्ली तव प्रेम्णा सापि न धैर्यं करोति ।।

- **अथ व्यभिचारिणभावः -**

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायीन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ।।[7]

- **सञ्चारिभावाः -**

रत्यावेरङ्गिनो भावा अङ्गा स्युर्व्यभिचारिण ।

व्याप्नुवन्ति स्थायिनमिति व्यभिचारिण, स्थायिभावा रसा भवन्ति । सञ्चारिणस्सानुपकुर्वन्ति । यथा महार्णवे लधुकल्लोला महाकल्लोलानुपगच्छन्ति ।

रते शोकस्य च वैविध्यात्तयोर्व्याभिचारिणोर्वहुसंख्यका वर्ण्यन्ते ।

स्वरूपा एव व्यभिचारिणः स्वत एव रञ्जका भवन्ति । किन्तु अरञ्जका अपि सञ्चारिणो रञ्जकस्थायिभि संयुक्ता रसनिष्पत्तौ सहाया भवन्ति ।

इमे सञ्चारिणो वृत्तयनुसारेण सन्ध्यङ्गानि सन्ध्यन्ताणि च विचित्रयन्ति ।

[7]दशरूपके, प्र.४, श्लो.७ ।

१.	निर्वेद	१२.	असूया	२३.	मोह
२.	ग्लानि	१३.	अमर्षः	२४.	मति
३.	शङ्का	१४.	गव	२५.	आलस्य
४.	श्रम	१५.	स्मति	२६.	आवेग
५.	धृति	१६.	मरण	२७.	वितक
६.	जडता	१७.	मद	२८.	अवहित्त्था
७.	हर्ष	१८.	सुप्तम्	२९.	व्याधि
८.	दयम्	१९.	निद्रा	३०.	उन्माद
९.	उग्रता	२०.	विबोध	३१.	विषाद
१०.	चिता	२१.	व्रीडा	३२.	औत्सुक्य
११.	त्रास	२२.	अपस्मार	३३.	चपलता

अथस्थायी -

विरुद्धरविरुद्धर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

आत्मभावं नयत्यन्यान स स्थायी लवणाकरः ।।[8]

सजातीयविजातीयभावातररतिरस्कृतत्वनोपनिबध्यमानो रत्यादि स्थायी । यथा बृहत्कथा नरवाहनदत्तस्य मदनमञ्जूषायामनुराग तत्तदवा तरानेकनायिका नुरागरतिरस्कृत स्थायी । यथा च मालतीमाधवे श्मशानाङ्के बीभत्सेन मालत्यनुराग स्यातिरस्कार - मम हि प्राक्तनोपलम्भसम्भावितात्मजमन संस्कारस्यानवरतप्रबोधात प्रतीयमानस्तद्विमदृश प्रत्ययात रतिरस्कृतप्रवाह प्रियतमास्स्मृतिप्रत्ययोत्पत्तिसन्तानस्तमयमिव करोत्य तवृ त्तिसारूप्यतश्चतन्यम् इत्यादिनोपनिबद्ध । तदनेन प्रकारेण विरोधिनामविरोधिना च समावेशो न विरोधी ।

तथाहि - विरोध सहानवस्थान बाध्यबाधकभावो वा । उभयरूपेणापि न तावत्तादाम्यम्यकरूपत्वेनवाविर्भावात । स्थायिना च भावादीना यदि विरोधस्त आपि न तावत् सहानवस्थानम् - रत्याद्यपरक्वे चेतसि स्रक्सूत्रयायेनाविरोधिना यभिचारिणा चोपनिबध समस्तभावकस्वसवेदनसिद्ध । यथव स्वसवेदनसिद्धस्तथव काव्य यापारसरम्भेणानुकार्यप्यावेश्यमान स्वचेत सम्भेदेन तथाविधान दसविदुमीलनहेतु सम्पद्यते । तस्मा न तावद्भावाना सहानवस्थानम् । बाध्यबाधकभावस्तु भावातरर्भावातरतिरस्कार । स च न स्थायिनामविरुद्धभि-चारिभि स्थायिनोऽविरुद्धत्वात् तेषामङ्गत्वात् - प्रधानविरुद्धस्य चाङ्गवायोगात् ।

[8] दशरूपके, प्र.४, श्लो.३४ ।

रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः ।

शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ।।[9]

इह शान्तरस प्रति वादिनामनेकविधा विप्रत्तिपत्तय तत्र केचिदाहु-नास्त्येव शान्तो रस तस्याचार्येण विभावाद्यप्रतिपादनाल्लक्षणाकरणात् । अन्ये तु वस्तुतस्त स्याभाव वर्णयन्ति - अनादिकाकालप्रवाहायातरागद्वषयोरुच्छेत्तमशक्यत्वात् । अन्ये तु वीरबीभत्सादावन्तर्भाव वर्ण्यात । एव वदन्ति शममपि नेच्छन्ति । यथा तथास्तु । सर्वथा नाटकावभिनयात्मनि स्थायित्वमस्माभि शमस्य निषिध्यते तस्य समस्तपायारप्रविलयरूपस्याभिनयायोगात् ।

यत्तु कश्चिन्नागान दादौ शमस्य स्थायित्वमुपवर्णितम्, तत्तु मलयवत्यनुरागे णाऽऽप्रबन्धप्रवृत्तन विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्त्या विरुद्धम् । न ह्येकानुकायविभावा लम्बनौ विषयानुरागापरागापलब्धौ अतो व्यावीरोत्साहस्यव तत्र स्थायित्व तत्र च श्रृङ्गारस्याङ्गत्वेन चक्रवर्ति वावाप्तेश्च फलत्वनाविरोधात् । ईप्सितमेव च सर्वत्र कतयमिति परोपकारप्रवत्तस्य विजीगीषोर्नातरीयकत्वेन फल सम्पद्यत इत्यावदितमेव प्राक । अतोऽष्टावेव स्थायिन ।

रसनाद्रसत्वमेतेषां मधुरादीनामिवोक्तमाचार्यैः ।

निर्वेदादिष्वपि तत्प्रकाममस्तीति तेऽपि रसाः ।।

इत्यादिना रसान्तराणामप्यन्यरभ्युपगतत्वात् स्थायिनोऽप्यन्ये कल्पिता इत्यव धारणानुपपत्ति ।

अत्रोच्यते - **निर्वेदादिरताद्रूप्यादस्थायी स्वदते कथम् ।**

वरस्यायैव तत्पोषस्तेनाष्टौ स्थायिनो मताः ।।[10]

विरुद्धाविरुद्धाविच्छेदित्वस्य निर्वेदादीनामभावादस्थायित्वम् । अत एव त च तादिस्वस्वन्यभिचाय तरिता अपि परिपोष नीयमाना वरस्य मावहति । न च निष्फलावसानत्वमेतषामस्थायित्वनिबन्धनम् हासाद नामप्यस्थायित्वप्रसङ्गात् । पारम्पर्येण तु निर्वेदादीनामपि फलवत्त्वात् । अतो निष्फलत्वमस्थायित्वे प्रयोजक न भवति किन्तु

---

[9]दशरूपके, प्र.४, श्लो.३५ ।

[10]दशरूपके, प्र.४, श्लो.३६ ।

विरुद्धर्भावरतिस्कृतत्वम् । न च तन्निर्वेदादीनामिति न ते स्थायिन । ततो रसत्वमपि न तेषामुच्यत । अतोऽस्थायित्वादेवतेषामरसता ।।

ऋषिका लोपामुद्रा

डॉ. आशा जी.माढक:
सहायकाचार्या – पुराणेतिहासविभागः
श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः

भारतसंस्कृतसाहित्यस्य आधारस्तम्भरूपवेदेषु ऋषीणाम् अन्वाख्यानं तु प्रचलितमेव, ते ऋषयः अध्यात्मशास्त्रस्य साक्षात्कारं कृतवन्तः, कुर्वन्ति च, तथाध्यात्मशास्त्राणां दर्शनं कृतवन्तश्च। ते ऋषयः मौनेन श्रवणात्, दर्शनाच्च लब्धज्ञानस्य समाध्यवस्थायां समाधिं कृत्वा मन्त्राणां साक्षात्कारं कृतवन्तः। तथा च तेषां मन्त्राणां यथार्थज्ञानं कृतवन्तः। तस्मात् ऋषयः मन्त्रान् प्राप्तान् सन्तः "ऋषिपदवाच्याः" बभुवुः।

मनुष्यसामान्यं मननेन तथा च समाधिना मन्त्राणां दर्शनं कर्तुं समर्थाऽस्ति। तस्मात् कारणात् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां वर्णविषयकभेद ऋषीणां कृतेऽप्रतिबन्धकोऽस्ति। वैदककालेऽपि स्पष्टं भवति यत्, सत्रीपुरुषावुभावपि सतुल्यं "ऋषिवत्" पदं प्राप्तुं शक्नुतः। ऋग्वेदे (४००) चतुःशतानाम् ऋषीणाम् उल्लेखो वर्तते। ऋषिणा सह स्पर्धां कुर्वन् लोपामुद्रा, रोमशा, विश्वरा, अपाला, इन्द्राणी इत्यादयः ऋषिकाः मनुष्याणां ध्यानं कर्षयन्ति च।

यैः पुरुषैः मन्त्राणां दर्शनं कृतमस्ति, ते ऋषिपदवाच्याः तथा याभिः स्त्रीभिः मन्त्राणां दर्शनं कृतमस्ति, ताः ऋषिकापदवाच्याः। ऋषि-शब्दात् "ठक्" प्रत्ययः, तत्स्थाने "इक्" आदेशं कृत्वा स्त्रीवाच्ये "टाप्" प्रत्यये सति "ऋषिका" इति शब्दो निष्पद्यते।

ऋषिकाश्च द्विप्रकरकाः –१) ब्रह्मवादिनी २) सद्योद्वाहा

ब्रह्मवादिनी –

ब्रह्मवादिनीऋषिकाः यथायोग्यविद्यां गृहित्वा ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानार्थं ध्यानेन मननेन च स्वजीवनं पूर्णं करोति स्म। ताश्च ऋषिकाः अग्निहोत्रयागे प्रतिदिनं होमं हुत्वा अग्न्युपासनां यजन्ति। विश्वारा, वागम्भणी इत्यादयः वैदिके काले संमन्त्रोच्चारेण यज्ञं कुर्वन्ति। ब्रह्मवादिनी ऋषिका अविवाहिता सन्ती ब्रह्मचारिणी भवति।

सद्योद्वाहा –

यथायोग्यं शिक्षणं लब्ध्वा विवाहसंस्कारं कुर्वन्ति, सा ऋषिका "सद्योद्वाहा" ऋषिका उच्यते। सद्योद्वाहार्षिकासु अपाला, लोपामुद्रा इत्यादीनां समावेशो भवति। यदा गृहस्त्री साहचर्ययुक्तभार्यया भूत्वा स्वजीवनं जीवनपर्यन्तं कृतार्थं कृत्वा स्वमनसि अत्युत्कृष्टजीवनविषयिणी इच्छा मनसि धारयति, तादृशी ऋषिका "सद्योद्वाहाऋषिका" पदेन उच्यते।

उपर्युक्तासु ऋषिकासु सद्योवाहायाः लोपामुद्रायाः जीवनविषये इतः चर्चा भविष्यति।

साम्प्रतं तु "लोपामुद्रा" इत्यस्य कोऽर्थः? तादृश्यां जिज्ञासायां सत्याम् अधोलिखितमस्त्यर्थम् – मोदनं मुद्रा हर्षः[1]।

"लोपामुद्रा" यदस्यार्थो यथा "यस्याः स्त्रियः हर्षा लुप्तोऽस्ति सा स्त्री"

"मोदनं मुद् मुदं राति ददातीति मुद्रा"[2]

"लोपा लुप्ता मुद्रा यस्याः सा लोपामुद्रा"[3]

मुद्रा पदस्यार्था लिङ्गं, चिह्नं च भवितुम् अर्हति। एतज्जातिपरिवर्तनं सूचयति। पुत्रेच्छुकस्य विदर्भनरेशस्य पुत्रीस्थेण या स्त्री अवतीर्णा तस्मात्कारणात् लोपामुद्रा इति नाम पौराणिकसाहित्ये लभ्यते।[4]

लोपामुद्राऋषिकायाः परिचयः

लोपामुद्रा विदर्भनरेशस्य कन्या, अगस्त्यमुनेश्च पत्नीरपि आसीत्। लोपामुद्रायाः उल्लेखो ऋग्वेदे समुपलभ्यते।[5]महाभारते "वैदर्भी" (लोपामुद्रा) राज्ञः कन्या वर्तते, तादृगुल्लेखो लभ्यते।[6] तत्पत्युः नाम "विदर्भनरेश" अथवा "नैमि" अस्ति, तदुल्लेखोऽपि उभयेषु स्थलेषु समुपलभ्यते। विदर्भनरेशस्य कन्याकारणात् तन्नाम "लोपमुद्रा - वैदर्भी" अस्ति।

लोपामुद्रायाः जीवनवृत्तान्तं महाभारते निगदितम् अस्ति। एकदा अगस्त्यमुनिः स्वपितृमोक्षार्थं मनसि विवाहं कर्तुमिच्छति। किन्तु आसंसारे अगस्त्येन सह विवाहयोग्या कन्या न प्राप्ता, अतः अगस्त्यः विवाहार्थं तपसा रमणीयकन्यां जनयति। तथा च पुत्रकामार्थी विदर्भनरेशस्य हस्ते प्रयच्छति। सा कन्या "लोपामुद्रा" इति नाम्ना प्रसिद्धा अभवत्। सा गर्भावस्थायाम् एव पुत्रात्पुत्रीस्येण अवतीर्णा।

किञ्चित् कालानन्तरं लोपामुद्रा युवावस्थां सम्प्राप्तवती। सा कन्या स्वचरित्रेण सदाचारेण वा स्वपरिरं तथा बान्धवान् अत्यन्तं सन्तोषयति। एकदा महर्षिः अगस्त्यः विदर्भराजसमीपं आगतवान्। अगस्त्येन लोपामुद्रया सह विवाहार्थं स्वसन्देशः प्रेषितः। राजा स्वकन्यायाः विवाहम् एतत्तपस्विना सह निच्छति, किन्तु महर्षिशापभयात् विवाहसन्देशं न जहाति। साऽपि माता, पितुः च उपरि सङ्कटं दृष्ट्वा पितरं कथयति यत्, "हे तात! भवान् मां महर्षिणः सेवायां ददातु" इति। तदा विदर्भराजः नेच्छन् अपि तस्याः विवाहं तेन सह अकारयत्।

विवाहानन्तरम् अगस्त्यमुनेः आज्ञावशात् तासां सर्ववस्त्राणि आभूषणानि च स्वदेहान्निराकरोत्। अपि तु वल्कलवस्त्राणि मृगचर्मञ्च अधृत। तदनन्तरम् अगस्त्यमुनिः लोपामुद्राया सह सङ्गातटे गतवन्तः। तत्र अत्यन्तकठिनतपश्चर्यायां लीनमभूत्। लोपामुद्रा अपि यतिना सह व्रतं, सदाचारं च गृहितवती। तपस्वी अगस्त्यस्य निरन्तरसेवां कृत्वा प्रसन्नं कृतवती। तदेव दृश्यं लोपामुद्रायाः चिकीर्षति। तत्समये सा उक्तवती यत्, तथयुक्तवेशं तथा तथयुक्तापर्णशालायां भवता सह सहवासं करोमि, अपि तु मम पितृहे अवश्यमेव त्वया सह समागमं चिकीर्षामि। आगत्स्यमुनिः स्वसामर्थ्येन "हल्वलस्य" सम्पूर्णसम्पत्तिं लोपामुद्रयै अदात्। अत्र

---

[1]वैदिकइतिहासविर्मश (आचार्य वैद्यनाथ शास्त्री) पृ. २६२

[2]वैदिकइतिहासविर्मश (आचार्य वैद्यनाथ शास्त्री) पृ. २७२

[3]वैदिकइतिहासविर्मश (आचार्य वैद्यनाथ शास्त्री) पृ. २७२

[4]महाभारतम्, वनपर्व, तीर्थयात्रापर्व - पण्डित रामशास्त्री पाण्डेय पृ. १३३०

[5]ऋग्वेदः -१/१७९/१-२

[6]महाभारतम्, वनपर्व, तीर्थयात्रापर्व - पण्डितरामशास्त्री पाण्डेयः

अगस्त्यनुनिः पत्याः इच्छायाः पूर्तिं करोति, तादृशं चित्रं दरीदृश्यते। अगस्त्यमुनेः, लोपामुद्रायाः च अतीव महान् तपस्वी, पराक्रमी च "इतिप्रवाहः" नाम्नः पुत्ररत्नो बभूव।

लोपामुद्रायाः जन्मकथा भागवतेऽपि समायाति। तस्यां कथायां "कृष्णेक्षणा" नाम्ना लोपामुद्रा प्रसिद्धा अस्ति। मलयध्वजनामकस्य पाण्ड्यराज्ञः पत्नी सा आसीत् इति वर्णनं प्राप्यते। लोपामुद्रायाः मातुः नाम "वैदर्भी" आसीत् इत्यपि उल्लिखितं तत्र।[7]

अगस्त्यपत्नी लोपामुद्रा श्रीविद्यायाः प्रवर्तिका आसीत्। त्रिपुरारहस्ये माहात्म्यखण्डे त्रिपञ्चाशत्तमेऽध्याये (५३) लोपामुद्रा श्रीय अवतारोऽस्ति,[8] पतिव्रतासु श्रेष्ठतमाऽस्ति इत्यपि उल्लिखितम् अस्ति। स्वयं भगवत्यपि अगस्त्यं कथयति यत्, "भवतां पत्नी, विदर्भनरेशस्य राजकन्या स्वयं स्वगृहे भगवत्याः श्रीविद्यायाः उपासनां चकार" इति। भवती प्रसन्ना भवति, ततश्च तस्यै वरं दातुम् इच्छति। किञ्चित् कालानन्तरं सा श्रीविद्यायाः ऋषिका अभूत्। तस्या नाम्नि एव अप्सराविद्या, हादि-सम्प्रदायरूपेण प्रचलितम् अभवत्। चन्द्रः, इन्द्रः, मनुः, कुबेरः इत्यादयः श्रीविद्यायाः एव प्रसारं कृतवन्तः। तस्मात्कारणात् तेऽपि अस्याः विद्यायाः ऋषयो बभूवुः।

लोपामुद्रायाः दाम्पत्यजीवनं तत्कीर्तिः च सम्पूर्णविश्वे प्रसिद्धा अस्ति। अत एव अगस्त्येन ऐश्वर्यप्राप्त्यर्थं तस्याः पूजनविधानं प्रदर्शितम्। यदा सिंहराशेः द्वाविंशत्तमोंऽशः (२२) समाप्यते, तदा अगस्त्यतारकोदयः भवति। तस्मिन् समये राज्यसंवत् स्थायित्वाय लोपामुद्रायाः पूजनम्, अर्घ्यदानं च सूचितम् अस्ति।

काशपुष्यप्रतीकाश अग्निभारत सम्भव।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते॥

राजपुत्रिनमस्तुभ्यम् ऋषिपत्नि नमोऽस्तुते।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं महादेवि शुभानने॥[9]

देवारपिऋषिकायाः दाम्पत्यजीवनस्य स्तुतिं स्तुवन्ति। ऋग्वेदे लोपामुद्रायाः, अगस्त्यस्य च संवादसूक्तम् अपि अस्ति। तत्सूक्ते ऋषिकायाः द्वौ मन्त्रौ स्तः। तद्यथा लिखितौ स्तः –

ऋषिका – लोपामुद्रा (१/१७९/१-२)

देवता – रतिः

छन्दांसि – १, ४ त्रिष्टुप्

- २, ३ निचृद् त्रिष्टुप्
- ६ विराट् त्रिष्टुप्

---

[7] भागवतमहापुराणम् -४/१८

[8] कल्याणशक्ति-उपासना-खण्डः - गीताप्रेस गोरखपुर, पृ. ५०४

[9] कल्याणशक्तिः, उपासना-अङ्कः, गीताप्रे गोरखपुर, पृ. ५०४

- ३ निचृद् बृहती

देवता = रतिः, सा धर्मऋषेः पुत्री, कामदेवस्य पत्नी च अस्ति।

मन्त्रः –१–

पूर्वीरहं शरदः शश्रूमाणा दोषा वस्तोस्यतो जरयन्तीम्।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यूतु परनीर्वृषणो जगम्युः॥[10]

अहं बहुवर्षात् भवन्तां सेवां कुर्वन्नस्मि। वृद्धावस्था शरीरसौन्दर्यस्य नाशं करोति। युवावस्थायामेव पतिपत्नी स्वगृहस्थाश्रमधर्मं पालयित्वा स्वोद्देशं सिद्धयेद् इति।

धर्मस्य पालयितारः ऋषयः देवानुकम्पया सत्यमेव वदन्ति स्म। तत् यदा क्षीणम् अभवत्, तदा जीवनस्य परमफलं न प्राप्तवन्तः। अतः संयमशीले, विद्याध्ययने च रतो विद्वान्नपि यदा योग्यावस्थायां काममनुसरन्ति एव, तदा स्वानुकुलपत्नीं प्राप्य उभावपि पुत्रोत्पत्तिरूपि कार्यं साधयतः।

ये चिद्धि पूर्व ऋतशाप आसन्त्साकं देवाभिरवभृतानि।

ते चिदवासुर्नह्यन्तमापुः सम् नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः॥[11]

अस्माभिः व्यर्थप्रयत्नः कृतो नास्ति। देवाः अस्माकं रक्षणकाराः सन्ति। वयं स्पर्धां कुर्वन्तः पुरुषस्य वशीकर्तारः, साधनानामपयोगकर्तारः च स्मः। वयं स्त्रीपुरुषस्य गृहस्थाश्रमधर्मम् अनुसरामः।

इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रूवे।

पत्सीमागश्चकृतात्सु मृत्तु प3भुकामो हि भर्त्यः॥

निरुद्धा-निदीसमं वीर्यनिरोधं कुर्वन् ब्रह्मचारी गृहस्थाश्रमधर्मं सेवनाय मां प्राप्नोति इति। धैर्ययुक्तपुरुषानहं धारयामि इति अस्मिन् मन्त्रे सम्प्रदर्शितम् अस्ति।

उपर्युक्तेन लोपामुद्रायाः, अगस्त्यस्य च संवादसूक्तेन ज्ञानं भवति यत्, स्त्रीपुरुषौ उभावपि स्वधर्मं पालयेदिति। अत्र वेदकालेऽपि गृहस्थव्यक्तिना स्वकर्तव्यस्य कर्तृत्वं ध्यातव्यं भवति। तस्य अत्यधिकं महत्त्वं दर्शितम् अस्ति। एतत्कर्तव्यस्य उल्लेखो मनुस्मृतौ, याज्ञवल्क्यस्मृतौ च अपि निर्दिष्टः अस्ति। एषः स्त्रीपुरुषधर्मप्रकरणे दर्शितोऽस्ति। अतः स्पष्टमस्ति यत्, वेदकाले यस्य गृहस्थाश्रमसत्य प्राधान्यम् आसीत्, तदेव स्मृकाले अपि दरीदृश्यते।

लोपामुद्रा अगस्त्यं कथयति यत्, अहं बहुकालात् तपस्विनः ऋषेः पत्नी स्वच्छया स्थिता अस्मि, अद्य वृद्धावस्थायां तत्सौन्दर्यस्य नाशः अभवत्। प्राचीनकाले ये ऋषयः आसन् ते तयः कुर्वन्तः सन्तः गृहस्थाश्रमधर्मस्याऽपि पालनम् अकुर्वन्। अतः सा लोपामुद्रा अपि इच्छति यत्, अगस्त्य ऋषिः अपि तत्धर्मं स्वीकुर्यात् इति। तदेव अत्र तपश्चर्यया सह गृहस्थाश्रमधर्मम् अपि अपालयत् इति तस्य अपि प्राधान्यं दरीदृश्यते।

---

[10] ऋग्वेदः,

[11]

वेदकाले ऋषिऋषिकाः तपसा सह गृहस्थाश्रमधर्मस्य पालनं कुर्वन्ति स्म। गृस्थाश्रमधर्मस्य अप्रतिबन्धिका तपश्चर्या अस्ति। तत्कारणात् संयमयुक्तजीवनं सम्मानप्रदायकम् अस्ति।

अन्तिममन्त्रेषु लोपामुद्रायाः, अगस्त्यस्य च संवादस्य श्रोतॄणां शिष्यानां कृते प्रायश्चित्तं प्रदर्शयति। उभयोः संवादं यः शृणोति, तस्य कृत्यं शिष्टाचारविरुद्धम् अस्ति। तस्माद् तदधर्माचरणम् एव। शिष्यः स्वशिष्टारविरोधात् प्रायश्चित्तं करोति। पुनः एतादृश्यं न भवेत् एतया रीत्या शिष्यः पापान्मुक्तो भविष्यतीति। तथा व्यक्तिः स्वयमेव तदपराधात् प्रायश्चित्तं कृत्वा पापमुक्तो भूत्वा स्वचरितं शुद्धयति, तेन धर्मसङ्गतः व्यवहारः अनेन सूक्तेन प्रदर्शितः।

अतः वयमपि अस्मिन् कलिकाले लोपामुद्रेव श्रेष्ठदाम्पत्यजीवने तपसः, गृहस्थाश्रमस्य च पालनं कृत्वा अस्माकं भारतीयसंस्कृतीरूपिणे यत्रे आहुतिं दद्मः।

Published by :
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.